

Пошуки абсолюту

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун в 1990 р.

Пані Жозефіні Деланнуа, уродженій Думерк

Дай Боже, пані, щоб цьому твору судилося довше життя, ніж мені самому. В такому разі моя вдячність до вас, яка, сподіваюся, не поступиться вашому доброму, майже материнському ставленню до мене, переживе термін, призначений нашим почуттям. Цей високий привілей — духовно жити в своїх творах і по смерті (хоча не кожному авторові це вдається) — цілком утішає в тих муках, яких зазнає кожен, хто його домагається. Отож я знову повторюю: дай Боже!

Де Бальзак

В місті Дуе, на Паризькій вулиці, стоїть будинок, зовнішній вигляд, внутрішнє розташування кімнат і різні деталі якого більше, аніж будь-де, зберегли характер давніх фламандських будівель, так наївно пристосованих до патріархальних звичаїв цієї доброї країни. Але, перш ніж описувати цей дім, мабуть, варто, в інтересах письменників, обґрунтувати необхідність подібних повчальних вступів, проти яких нерідко протестують люди необізнані й нетерплячі, які прагнуть почуттів, але зовсім не цікавляться причинами, що їх породили, хочуть зривати квіти, але не хочуть сіяти зерна в ґрунт, прагнуть мати дитину, але не бажають, щоб жінка ходила вагітною. А хіба мистецтво має жити за іншими законами, ніж природа?

Події людського життя, і громадського, і приватного, так тісно пов'язані з будівлями, що більшість спостерігачів можуть відновити життя нації або окремих людей, їхній побут та звичаї, вивчаючи рештки споруд

громадського призначення або те, що лишилося від домашніх осель. Археологія для суспільної природи — те саме, що порівняльна анатомія для природи живої. Яка-небудь мозаїка дає відомості про ціле суспільство — так у скелеті іхтіозавра можна роздивитися весь тогочасний тваринний світ. Усе поєднується в один ланцюг — хоч би з якого кінця почати. Причина веде до наслідку, а від наслідку можна піднятися до причини. Саме в такий спосіб учений воскрешає лик давньої епохи — аж до бородавок на ньому. Тому опис будівель і набуває такого величезного інтересу, якщо, звичайно, фантазія письменника не спотворює реальної картини до невпізнання; адже кожен за допомогою строгих умовисновків може пов'язати цю картину з картиною життя людей у минулому, а люди, зрештою, сприймають минуле майже так само, як і майбутнє,— розказати їм, що було, хіба, в переважній більшості випадків, не означає повідати їм, що буде? Адже рідко буває, щоб картина тих місць, де минало її життя, не нагадала людині про невиконані обітниці або юні надії. В контрасті між теперішнім, що завжди ошукує потаємні бажання, і майбутнім, яке може здійснити їх, вона знаходить невичерпне джерело смутку або солодкої втіхи. Так, читач неодмінно буде розчулений, якщо письменник зуміє точно відтворити середовище, в якому жили і живуть фламандці. Чому? Можливо, тому, що жодне інше життя не ставить такі вузькі межі для притаманних людині сумнівів, для невпевненості. Життя фламандців — це й неодмінні сімейні свята, і домашній затишок, і жирне самовдоволення, яке свідчить про постійний добробут, і відпочинок, близький до блаженства; та насамперед — це спокій і одноманітність наївно-почуттєвого щастя, де втіха завжди випереджає бажання. Хай би як високо цінувала людина з палкою вдачею сум'яття почуттів, вона ніколи не байдужа до суспільства, в якому життя організоване так, що серця там завжди б'ються розмірено. І лише той, хто мислить поверхово, може звинуватити їх у холодності. Адже юрба здебільшого надає перевагу силі невтримній, силі, що вихлюпує з берегів, перед силою цілеспрямованою і постійною. Юрба не має ні часу, ні терпіння переконатися в тому, яка величезна могутність ховається під нічим не примітною зовнішністю. Щоб справити враження на юрбу, підхоплену потоком життя, пристрасть, як і великий митець, може вдатися лише до одного засобу — переступити через

межу; так робили Мікеланджело, Б'янка Капелло, панна де Лавальєр, Бетховен і Паганіні. Тільки люди мудрі й розважливі дотримуються думки, що переступати через межу ніколи не слід, вони цінують насамперед уміння все робити досконало, що надає будь-якому витвору людських рук того чару, який так вражає кожного, хто мислить непересічно.

Спосіб життя фламандців, людей ощадливих за самою своєю суттю, цілком відповідає поширеним уявленням про щастя — як у суспільному, так і в домашньому житті. Найвишуканіша матеріальність характерна для всього фламандського побуту. Скажімо, англійському комфорту властиві сухі відтінки, строгі тони; а у Фландрії старовинна обстава помешкань тішить око м'якими барвами, приємним затишком; вона свідчить про невтомну працю; люлька курця говорить про вдале застосування неаполітанського *far niente**; тут панує урівноважене художнє чуття, його найнеобхідніша умова — терплячість, а запорука його довговічності — сумлінність. Весь фламандський характер у цих двох словах: терплячість і сумлінність; може здатися, що вони виключають собою багаті відтінки поезії і роблять звичаї країни нудними, як її широкі рівнини, холодними, як її захмарене небо. Насправді ж усе не так. Цивілізація скористалася своєю могутністю, щоб змінити тут усе, навіть наслідки клімату. Якщо уважно придивитися до виробів, створених людьми в різних країнах світу, то насамперед дивує, що там, де клімат помірний, їм властиві сірі та бурі кольори, тоді як у жарких краях вони відзначаються надзвичайно яскравими барвами. Звичай, безперечно, теж підкоряються цьому закону природи. Але обидві Фландрії, де колись переважав темний колір і панував смак до одноманітних барв, знайшли засіб пожвавити свою похмуру, як сажа, атмосферу, час від часу віддаючись бурхливим політичним потрясінням, які підкоряли їх то бургундцям, то іспанцям, то французам і побратали їх із німцями та голландцями. Від Іспанії вони запозичили розкіш червоногарячих тканин, блискучий атлас, яскраво-строкаті килими, плюмажі, мандоліни та придворні манери. Від Венеції за своє полотно та мережива дістали фантастичні вироби із скла, в яких вино світиться і здається приємнішим на смак. Від Австрії взяли громіздку дипломатію, що, як кажуть у народі, не відріже, поки сім раз не відміряє. Завдяки

торгівлі з Індією сюди проникли чудернацькі витвори з Китаю та японські дивовижі. А проте, незважаючи на терплячість фламандців, на їхню звичку все накопичувати, нічого не віддавати, все витримати, обидві Фландрії можна було вважати не більше як таким собі загальноєвропейським складом, аж поки відкриття тютюну поєднало димом розрізнені риси їхнього національного обличчя. Відтоді, попри роздрібненість своєї території, весь народ фламандський об'єднався у своїй пристрасті до люльки та пива.

* Байдикування (іт.).

Коли ця країна — за своєю природою тьмяна й позбавлена поезії — завдяки здержливості й ощадливості, засвоїла смак до розкоші та погляди своїх володарів і сусідів, у ній склалося своєрідне життя і характерні звичаї, анітрохи не заплямовані рабським наслідуванням. Мистецтво втратило тут свій ідеальний зміст, зберігши тільки зовнішню форму. Так що не вимагайте від цієї країни, де народилася пластична поезія, ні комедійної дотепності, ні драматично напруженої дії, ні зухвалих поривів оди або епопеї, ні геніальних сплесків у царині музики; але вона щедро на відкриття та вчені дискусії, які вимагають часу і світла лампи. Тут усе позначене печаттю скороминущих земних утіх. Людина бачить тут тільки те, що є, її гнучка думка так добре пристосовується до потреб життя, що навіть у творах мистецтва не виходить за межі реального світу. Єдина політична ідея, спрямована в майбутнє, виникла в цього народу з чисто економічних міркувань, його революційна сила народилася, коли він захотів сісти у себе вдома з ліктями за стіл і мати цілковиту волю самому розпоряджатися у своїх стайнях та під своїми повітками. Відчуття добробуту і навіяний багатством дух незалежності тут раніше, аніж будь-де, породили той потяг до свободи, який згодом став хвилювати Європу. Таким чином, завдяки сталим поглядам на життя та впертості, яку фламандці набували з вихованням, вони колись стали грізними оборонцями своїх прав. Цей народ нічого не звик робити недбало — ні будинків, ні меблів, ні гребель, ні трудитися на землі, ні бунтувати. Тому він не має суперників у всьому, за що береться. Вміння виробляти мережива та полотно — а це вимагає терплячого

виращування льону і ще терплячішої праці на фабриках — передається тут у спадщину від батька до сина. Якби виникла потреба показати людську постійність у її найчистішій формі, то найсправедливіше, думаю, було б узяти для цього портрет доброго нідерландського бургомістра, здатного, як не раз і траплялося, чесно та скромно померти задля інтересів свого Ганзейського союзу¹.

Тиха поезія такого життя проявиться сама собою, як тільки ми почнемо описувати будинок — один з останніх у Дуге будинків, які ще зберігали свій патріархальний вигляд у ті часи, коли починається наша історія.

З усіх міст Північного департаменту Дуге — на жаль! — найшвидше змінюється на сучасний лад; дух оновлення зробив тут найбільші успіхи, а любов до суспільного поступу поширилась як ніде. З кожним днем у Дуге зникають старовинні будівлі й стираються давні звичаї. Паризький тон, моди, манери тут переважають, і незабаром у мешканців Дуге тільки й залишиться від колишнього фламандського життя що доброзичливість і гостинність, іспанська ґречність, голландська пишнота та охайність. Білокамінні особняки прийдуть на зміну будинкам із червоної цегли. Невпорядкована гармонія батавських форм² поступиться мінливій витонченості французьких новинок.

Будинок, де відбулися події, описувані в нашій повісті, стоїть майже на середині Паризької вулиці, й ось уже понад двісті років, як у Дуге його знають під назвою "дім Клаасів". Ван-Клааси належали колись до найуспішніших ремісничих родин, котрим Нідерланди завдячують комерційну першість у багатьох виробництвах, яку вони зберігають і досі. Довгий час Клааси очолювали в Генті багате цехове братство ткачів, передаючи свою владу від батька до сина. Коли це велике місто збунтувалося проти Карла V, що хотів скасувати його привілеї, найбагатший з Клаасів брав у повстанні надто активну участь і, передбачаючи катастрофу та будучи змушений розділити долю своїх товаришів, потайки послав під захист Франції свою дружину, дітей та багатства ще до того, як війська імператора обложили Гент. Передчуття

синдика ткачів цілком виправдалися. Коли місто здалося на ласку переможця, його, разом з кількома іншими городянами, повісили як заколотника, хоча насправді він був оборонцем незалежності Гента. Смерть Клааса та його товаришів принесли свої плоди. За ці марні страти іспанський монарх поплатився згодом втратою більшості своїх володінь у Нідерландах. Кров мучеників, пролита на землю,— це той засів, урожай від якого пожинають найраніше. Коли над Дуге простер свій залізний скіпетр Філіпп II, що карав заколотників аж до другого покоління, Клаасам пощастило зберегти свої багатства, поріднившись із дуже вельможним родом де Моліна, чия старша гілка, на той час убога, згодом так забагатіла, що змогла викупити графство Ноуро в королівстві Леон3, яке доти належало їй тільки за титулом.

На початку XIX сторіччя після багатьох мінливостей долі, опис яких не становить ані найменшого інтересу, представником тієї гілки роду Клаасів, що оселилася в Дуге, був Валтасар Клаас-Моліна, граф де Ноуро, який волів називатися просто Валтасар Клаас. Його предки, котрі приводили в рух тисячу ткацьких верстатів, наскладали величезне багатство, і Валтасар дістав від них у спадок близько п'ятнадцяти тисяч ліврів річного прибутку з маєтків, розташованих у околицях Дуге, і дім на Паризькій вулиці, одна обстава якого була варта цілого багатства. Що ж до земельних володінь у королівстві Леон, то вони стали предметом судової тяганини між Моліна фламандськими і тією гілкою цього роду, що залишилася в Іспанії. Леонські Моліна виграли процес і прийняли титул графів де Ноуро, хоча носити його мали право тільки Клааси. Проте гординя бельгійських городян переважала кастильську дворянську пиху, і після запровадження Цивільного кодексу Валтасар Клаас знехтував лахміття своєї іспанської вельможності заради своєї слави гентського громадянина. Патріотичне почуття буває таке сильне в рідинах, які змушені жити у вигнанні, що навіть наприкінці XVIII століття Клааси лишилися вірні своїм традиціям, побуту і звичаям. Вони ріднилися тільки з предковою буржуазією: нареченій треба було мати серед своїх предків не менше як стільки-то і стільки старшин та бургомістрів, щоб Клааси погодилися прийняти її у свою родину. Крім того, щоб увічнити звичаї свого домашнього вогнища, вони брали собі дружин лише у

Брюгге або в Генті, у Льєжі або в Голландії. Коло людей, з якими вони підтримували близькі взаємини, з плином років дедалі зменшувалося і на кінець минулого століття обмежувалося сімома-вісьмома родинами судейської знаті, чия поведінка, чия тога з великими складками і сувора напівіспанська поважність не заходили в суперечність із їхніми звичаями. Жителі Дуге почували до роду Клаасів майже святоблиту пошану, схожу на забобон. Непохитна чесність Клаасів, їхня бездоганна порядність і незмінна добропристойність — усе це перетворило їх на предмет не менш закоренілого марновірства, аніж традиційне свято Геяна⁴, марновірства, яке чудово виражалося в словах "дім Клаасів". Одвічним духом старої Фландрії віяло від цієї оселі, що становила для любителів буржуазної старовини типовий взірець скромних будинків, які в середні віки ставили для себе багаті городяни.

Головною окрасою фасаду були двостулкові дубові двері, оздоблені великими головками цвяхів, забитих у шаховому порядку; в центрі дверей Клааси з гордості звеліли вирізати два схрещені ткацькі човники. Дверний отвір, вимуруваний з пісковика, вивершувався загостреною аркою, на якій у маленькій увінчаній хрестом башточці виднілася статуетка святої Женев'єви, що сиділа за прядкою. Час, звичайно, наклав свій відбиток на витончені прикраси дверей і башточки, але слуги так дбайливо доглядали за ними, що перехожі й тепер могли роздивитися їх у всіх подробицях. Мініатюрні колонки, які утворювали одвірок, теж зберігали свій темно-сірий колір і блищали, наче їх недавно покрили лаком. Обабіч дверей у нижньому поверсі було по два вікна, таких самих, як і всі інші вікна будинку. Їхнє обрамлення з білого каменю нижче підвіконня закінчувалося пишно оздобленою раковиною, а вгорі — двома аркадами, розділеними навпіл стояком хреста, що ділив вікно на чотири неоднакові шибки, бо для того, щоб утворювався хрест, поперечка розміщувалася вище, і дві нижні шибки були майже вдвічі більші, ніж заокруглені верхні. Подвійна аркада була охоплена бордюром із трьох рядів цеглин, що нависали один над одним, причому цеглини то вгрузали в стіну, то виступали на дюйм уперед, утворюючи грецький орнамент. Великі шибки були не суцільними, а склалися з малесеньких ромбовидних шибочок, вставлених у тонке залізне плетиво віконної рами,

пофарбованої в червоний колір. Стіни, вимурувані з цегли, скріпленої білим вапном, були зміцнені на кутах і через рівні проміжки по фасаду кам'яною в'яззю. На другому поверсі було п'ять вікон, на третьому лише три, а в мансарду світло проникало крізь великий круглий отвір, облямований пісковиком, розділений на п'ять частин і пробитий посеред трикутного фронту зі шпилем, наче роза над соборним порталом. Над гребенем даху крутився флюгер у вигляді веретена з прядивом. Бічні сторони великого трикутника, який утворювала стіна, вивершена вгорі шпилем, були вимурувані з прямокутними виступами — своєрідними сходами, що вели аж до верхньої лінії другого поверху, де ліворуч і праворуч дім був прикрашений пащами фантастичних звірів — ринвами для стікання дощової води. Внизу попід стіною тяглася призьба, викладена з брил пісковика. Нарешті ще один слід старовинних звичаїв: по обидва боки дверей, між вікнами виходили на вулицю два люки, крізь які спускалися до льохів, — їх накривали дерев'яні, окуті широкими залізними смугами, ляди. Відтоді, як дім було збудовано, його фасад дбайливо чистили двічі на рік. Якщо десь випадав шматочок вапна, ямку негайно замазували. Шибки, підвіконня, стіни протирали від пилу ретельніше, ніж протирають у Парижі найдорогоцінніший мармур. Тому на фасаді будинку не було помітно найменшого занепаду. Хоча цегляні стіни потемніли від давності, дім зберігся так само добре, як зберігається дорога для любителя стара картина або стара книга, що завжди залишалися б новими, коли б не зазнавали в нашій атмосфері згубного впливу шкідливих газів, які загрожують і нам самим. Захмарене небо, вологе повітря Фландрії і постійна тінь на вузькій вулиці часто затьмарювали блиск цієї будівлі, який вона завдячувала своїй вишуканій охайності, що, проте, надавала їй холодного і похмурого вигляду. Поет захотів би, щоб крізь віконця башточки пробилися кілька травинок, щоб у розколинах пісковикових брил зазеленів мох; він волів би, щоб цеглини потріскалися, щоб під аркадами вікон між червоних квадратиків їхнього потрійного орнаменту зліпила собі гніздо яка-небудь ластівка. Отож надто опоряджений і охайний фасад, напівстертий від постійної чистки, надавав будинку вигляду сухої доброчесності та статечної пристойності, й романтик, либонь, став би шукати собі інше мешкання, якби йому довелося поселитись навпроти. Коли гість смикав за сплетену з дроту

шворку, яка звисала уздовж одвірка, і служниця, з'явившись на дзвінок, відчиняла одну стулку дверей із заґратованим віконцем посередині, ця стулка під дією власної ваги виривалася з рук і гримала так, ніби була відлита з бронзи — відлуння глухо розкочувалося під склепіннями просторої галереї з плиточною підлогою та в глибині дому. Розмальована під мармур, завжди прохолодна і посипана дрібним пісочком, галерея вела у великий квадратний внутрішній двір, вимощений широкими глазурованими плитами зеленого кольору. Ліворуч були кухні, челядня, комірчина, в якій прасували білизну; праворуч — дров'яна повітка, склад кам'яного вугілля та різні служби, двері, вікна і стіни яких були вкриті розписами і підтримувалися у винятковій чистоті. Світло, проникаючи у двір, оточений чотирма червоними стінами з білими смугами, віддзеркалювалося і грало рожевими відтінками, які надавали фігурам та найменшим деталям розпису таємничої витонченості і фантастичності.

Другий будинок, у якому, власне, й жила родина (в усьому схожий на той, що виходив на вулицю), стояв у глибині двору — у Фландрії такі будівлі називають заднім помешканням. Перша кімната нижнього поверху там правила за вітальню, освітлювана двома вікнами з боку подвір'я і ще двома, які виходили в сад, такий самий завширшки, як і будинок. Одні скляні двері виводили в сад, другі — у двір, а що двері в сад були якраз навпроти дверей на вулицю, то гість, який прийшов сюди вперше, міг уже на порозі охопити поглядом і внутрішню обставу цієї оселі, й зелені хаті в глибині саду. Передній дім, призначений для прийомів, — там, на третьому поверсі, були й покої для приїжджих гостей — звичайно, містив у собі предмети мистецтва та розкоші, нагромаджені протягом віків; але ні в очах Клаасів, ні з погляду знавця ніщо не зрівнялося б із скарбами, які прикрашали помешкання, де впродовж двох сторіч минало життя родини. Клаас, який помер за свободу Гента, ремісник, про котрого читач дістав би надто слабе уявлення, якби історик забув відзначити, що він нажив на виготовленні вітрил для всемогутнього венеційського флоту близько сорока тисяч срібних марок — цей Клаас мав другом знаменитого різьбяр по дереву Ван-Гуїзія з Брюгге. Не раз митцеві доводилося черпати з ремісничого гаманця. Незадовго перед повстанням Гента Ван-Гуїзій, що на той час забагатів,

приготував для свого друга несподіваний подарунок: вирізьбив для нього з великого шматка чорного дерева грандіозний барельєф, де було подано головні сцени з життя Артевелде⁵, пивовара, який свого часу був правителем обох Фландрій. Ця дерев'яна панель складалася з шістдесяти окремих панно, на яких було зображено близько тисячі чотирьохсот тільки головних персонажів, і її вважали за найвидатніше творіння Ван-Гуїзія. Капітан, що стеріг городян, яких Карл V звелів повісити у день свого в'їзду в рідне місто, кажуть, пообіцяв влаштувати Клаасові втечу, якщо той подарує йому шедевр Ван-Гуїзія; але ткач уже відіслав панно до Франції. Вся вітальня оздоблена цими панно, що їх, із глибокої пошани до страченого мученика, Ван-Гуїзій власноруч повставляв у дерев'яні рами, пофарбовані ультрамарином із золотими прожилками, і сьогодні найменші клаптики найдосконалішого творіння великого майстра цінуються на вагу золота. Сам Ван-Клаас, якого Тіціан намалював у костюмі голови суду в справах розділу майна, дивився з простінки над каміном і, здавалося, досі керував родиною, яка шанувала в ньому великого предка. Високий камін, змурований з простого каменю, в минулому столітті обличкували білим мармуром; на ньому стояли старовинні дзиг'арі та два свічники, виготовлені з масивного срібла, кожен з п'ятьма крученими відгалуженнями досить поганого смаку. Чотири вікна були задраповані широкими шторами з червоної в чорну квітку камки, підбитої білим шовком; такою самою тканиною було обтягнуто й меблі, якими залу обставили наново за часів Людовіка XIV. Явно сучасний паркет складався з білих дерев'яних плиток великого розміру, облямованих дубом. Стелю, поділену на кілька картушів з вирізьбленим у центрі маскароні роботи Ван-Гуїзія, залишили в первісному вигляді, й вона зберегла темні тони голландського дуба. В чотирьох кутках зали височіли зрізані колони із свічниками, такими, як і на каміні; посередині стояв круглий стіл. Обабіч зали, уздовж стін, були розставлені картярські столи. В ті часи, коли починається наша повість, на двох мармурових поличках, підтримуваних позолоченими консолями, стояли дві наповнені водою скляні кулі, де над піском та мушлями плавали червоні, золоті і сріблясті рибки. Зала здавалася водночас осяйною й похмурою. Стеля звичайно поглинала промені, нічого не віддзеркалюючи. Хоча з боку саду вливалось щедре світло, виблискуючи

на чорному дереві різьблених панно, але крізь вікна, які виходили у двір, його соталося так мало, що на протилежній стіні тільки ледь-ледь зблискували золоті прожилки. Тому у вітальні, де все сяяло в сонячний день, здебільшого панували темні барви, червонясті, меланхолійні тони, такі, як ото осіннє сонце сипле на верховіття дерев. Немає потреби далі описувати дім Клаасів, хоча різні сцени нашої історії відбуватимуться, звичайно, і в інших кімнатах; поки що вистачить загального погляду.

В один з останніх днів серпня 1812 року біля вікна, яке виходило в сад, сиділа у глибокому кріслі жінка, котра щойно повернулася з недільної вечірні. Навскісні промені вечірнього сонця падали на будинок, перетинали вітальню, химерними зблисками завмирили на різьблених дерев'яних панно, що прикрашали стіну з боку подвір'я й охоплювали жінку пурпуровим світінням, яке відкидала камкова штора на вікні. Навіть пересічний художник, просто змалювавши жінку цю так, як вона сиділа, либонь, створив би шедевр — таким глибоким смутком, такою скорботою було затьмарене її обличчя. Положення тіла й витягнутих ніг свідчило про пригнічений настрій людини, яка так зосереджено віддалася одній невідчепній думці, що навіть перестала усвідомлювати своє фізичне буття; її думка відкидала промінь у майбутнє — так іноді, сидячи на березі моря, можна бачити, як пробивається крізь хмари сонячний промінь і прокреслює на обрії світляну смугу. Руки в жінки звішувалися з підлокітників крісла, а голова відкинулася на спинку, мовби була занадто важка для неї. Дуже простора сукня з білого перкалю не давала змоги судити про форми тіла, а перса й стан ховалися під складками шарфа, зав'язаного на грудях. Навіть якби світло й не падало на її обличчя, мовби умисне його вирізняючи, то й тоді кожен зосередив би увагу виключно на ньому; і найбезтурботнішу дитину вразила б глибока пригніченість, що проступала в його заціпенілому виразі, холодному, незважаючи на кілька гарячих сльозинок. Немає нічого страшнішого, як спостерігати таку безнадійну скорботу, що лише зрідка перехлюпує через край і знову застигає на обличчі, ніби лава навкруг вулкана. Можна було подумати — це мати, яка, помираючи, залишає своїх дітей у безодні вбогості, без найменшої надії, що якась людська душа прихистить їх і догляне. В обличчі цієї жінки — хоча їй було

років сорок, але на той час вона виглядала гарнішою, ніж будь-коли в юності — не було жодної риси, характерної для фламандок. Густі чорні коси облямовували щоки і спадали на плечі. Чоло, опукле і звужене в скронях, було з жовтавим відтінком, але під ним сяяли чорні палахкотючі очі. Її чисто іспанське обличчя, смугляве, майже без рум'янця, подзьобане віспинками, приваблювало погляд бездоганим овалом своєї форми; незважаючи на трохи спотворені риси, його контури зберегли тонкість і величну вишуканість, що іноді проступали аж надто виразно, коли якийсь порух душі повертав їй її первісну чистоту. Найбільшого благородства надавав їй мужньому обличчю орлиний ніс і хоч через високу горбинку він здавався неправильним, усе ж у його будові переважала витонченість, яку годі описати; носова перегородка була тоненька, аж прозора, й відсвічувала рожевим. Широкі, густо покриті зморщечками губи виражали гордість, навіяну високим походженням, але разом з тим несли на собі відбиток природженої доброти і привітної вдачі. Можна було заперечувати красу цього обличчя, водночас рішучого й по-жіночому лагідного, але воно приковувало до себе увагу. Низенька на зріст, горбата і кульгава, ця жінка свого часу довго просиділа у дівках ще й тому, що їй уперто відмовляли в розумі; проте не один чоловік, глибоко зворушений виразом палкої пристрасті та невичерпної ніжності, що відбивався на її обличчі, свого часу підпадав під її чари, здавалося б, несумісні із стількома фізичними вадами. Вона багато в чому була схожа на свого діда, герцога де Каса Реаль, іспанського гранда. В цю мить чари, що колись так деспотично впливали на закохані в поезію душі, струменіли від її обличчя ще сильніше, ніж у будь-яку хвилину її минулого життя, але вони були спрямовані, так би мовити, в порожнечу, виражаючи чаклунську волю, всемогутню у відношенні до людей, але безпорадну перед фатальною долею. Раз у раз її погляд відривався від скляної кулі, від рибок, на яких вона дивилася, не бачачи їх, і тоді вона підводила очі вгору, ніби в розпачі волаючи до небес. Її страждання, здавалося, були з тих, про які признаються одному Богові. В глибокій тиші чутно було тільки, як стрекочуть і сюрчать коники та цвіркуни в саду, звідки пашіло жаром, мов із печі, як у суміжній з салою кімнаті, де слуга накривав на стіл, глухо подзенькують столове срібло і тарілки, як стукотять там стільці. Зненацька засмучена дама прислухалась і,

здавалося, опанувала себе; вона взяла носовичок, утерла сльози, спробувала всміхнутися і з таким успіхом стерла з обличчя вираз скорботи, закарбований на всіх її рисах, що можна було подумати, ніби ніщо її не хвилює, ніби життя її позбавлене будь-яких тривог. Чи тому, що постійно сидючи вдома через свої недуги, вона звикла помічати деякі явища, непримітні для інших, але надзвичайно важливі для людей, охоплених неспокоєм або хвилюванням, чи тому, що природа винагородила її за фізичні вади, обдарувавши тоншими відчуттями, ніж у істот, зовні начебто куди досконаліших,— хай там як, але вона почула чоловічі кроки в галереї, збудованій над кухнями та службовими приміщеннями; та галерея сполучала передній будинок із заднім. Шарудіння кроків чулося все виразніше. Незабаром уже й людина стороння, не обдарована здатністю долати душею простір і возз'єднуватися із своїм другим "я", що часто буває властиво палким натурам, подібним до цієї жінки, легко почула б чоловічі кроки — уже на сходах, які вели з галереї в залу. Почувши цю ходу, найнеуважніша людина стривожилася б, тому що неможливо було слухати її холоднокровно. Хода кваплива або уривчаста лякає. Коли людина підхоплюється на ноги з криком: "Пожежа!" — її кроки волають не менш красномовно, ніж голос. Якщо це так, то й хода протилежна за змістом має розбуджувати в душі не меншу тривогу. Поважна, некваплива хода цього чоловіка, мабуть, тільки роздратовала б людину, не схильну до роздумів; зате натури спостережливі або неврівноважені спізнали б почуття, близьке до жаху, почувши ті розмірені кроки, здавалося, позбавлені життя, але такі важкі, що дошки рипіли під ними, ніби по них хтось раз у раз бив важкими залізними молотами. У тих кроках ви впізнали б нерішучу й важку ходу старого діда або величний поступ мислителя, який тягне за собою цілі світи. Зійшовши з останньої приступки сходів і нерішуче ступивши обома ногами на плиточну підлогу, він на мить зупинився посеред широкої площадки, куди виходив коридор, який вів від челядні, і звідки можна було потрапити і до зали, і до їдальні — крізь однакові двері, розташовані поруч і майже не помітні на тлі майстерно вирізьблених панно. В цю мить легке тремтіння, схоже на те, яке спричиняє електрична іскра, пробігло по жінці, що сиділа у кріслі; але водночас найніжніша усмішка торкнула її уста, а обличчя,

схвильоване очікуванням радості, засяяло, як у італійської мадонни; вона вмить знайшла в собі сили затаїти свій моторошний страх на самому дні душі й обернула голову до різьблених дверей у кутку вітальні, які зворухнулися, а тоді відчинились так поривчасто, що бідолашна жінка здригнулася.

Валтасар Клаас увійшов, ступив кілька кроків, не глянувши на дружину, а може, й глянувши, та не помітивши, і зупинився посеред зали, підтримуючи правою рукою ледь похилену голову. Жахлива мука, до якої ця жінка досі не могла звикнути, хоча переживала її по багато разів на день, стиснула їй серце, розвіяла усмішку й поглибила борозенку на смуглявому чолі між бровами, яка утворюється як слід сильних пристрастей, що спалахують надто часто; її очі наповнилися слізьми, але вона зразу їх утерла, глянувши на Валтасара. Годі було без глибокого хвилювання дивитися на главу родини Клаасів. Замолоду він, мабуть, був схожий на того прекрасного мученика, який погрожував Карлові V, обіцяючи стати новим Артевелде; але тепер йому можна було дати років шістдесят — хоча насправді йому не виповнилося й п'ятдесят,— і передчасна старість знищила цю благородну схожість. Його високий стан злегка горбився — чи то робота змушувала Клааса часто нахилятись, чи то спинний хребет скривився під вагою голови. Він мав широкі груди, могутній торс; але нижня частина тіла, хоч і мускулиста, була слабо розвинена, і ця невідповідність у будові тіла, колись, очевидно, збудованого досконало, інтригувала спостерігача і спонукала шукати пояснень, завдяки яким особливостям у способі життя виникла така фантастична зовнішність. Густе русяве волосся, рідко розчісуване, спадало на плечі на німецький зразок, але в безладі, що пасував до химерного вигляду цього чоловіка. На широкому чолі проступали гулі, в яких Галльб поміщав поетичні світи. Ясні, бездонно сині очі іноді раптом яскраво спалахували — таке трапляється, як помічено, у захоплених дослідників таємничих явищ природи. Його ніс — колись, мабуть, бездоганний за формою — тепер подовшав, а ніздрі мовби усе більше й більше розширилися внаслідок мимовільного напружування нюхальних м'язів. Волохаті вилиці сильно випинали, і через те уже збляклі щоки здавалися ще більш запалими; прегарно окреслений рот був затиснутий

між носом і коротким, різко задертим підборіддям. Обличчя було не так овальне, як довге; ото ж наукова система, яка твердить, ніби кожне людське обличчя схоже на голову якоїсь тварини, знайшла б собі зайве підтвердження у Валтасарі Клаасі, в чиїх рисах легко було помітити щось коняче. Його шкіра щільно обтягувала кістки, наче її безперервно сушив таємний вогонь; а вряди-годи, коли він дивився в простір, мовби шукаючи там здійснення своїх надій, так і здавалося, що він вивертає крізь ніздрі полум'я, яке спалювало його душу. Глибокі почуття, що одухотворюють великих людей, відбивалися на цьому блідому, змережаному глибокими зморшками обличчі, на цьому чолі, насупленому, мов у старого короля, змученого турботами, але насамперед у очах — вони палахкотіли і від цнотливого горіння, підтримуваного тиранічною ідеєю, і від внутрішнього полум'я, яке роздмухував могутній інтелект. Темні круги біля глибоко запалих очей, мабуть, з'явилися внаслідок безсонних ночей та жахливих ударів вічно ошукуваної надії, яка знову й знову відроджувалась. Непробудний фанатизм, навіяний захопленнями в царині мистецтва або науки, проявлявся, крім того, в постійній і чудернацькій неувважності цього чоловіка, про яку свідчили його вбрання та манери, що цілком відповідали дивовижній і страховинній зовнішності. Широкі волосаті долоні були брудні, під довгими необрізаними нігтями виднілися чорні смужки. Його черевики завжди були або нечищені, або без шнурків. У всьому домі лише хазяїн міг дозволити собі таку дивну примху — бути вкрай неохайним. Вкриті плямами панталони з чорного сукна, незастебнутий жилет, збита набік нашійна хусточка, роздертий зеленавий фрак доповнювали те фантастичне поєднання жалюгідного і значущого, яке б у когось іншого свідчило про злидні, породжені порочним життям, але у Валтасара Клааса було просто недбалістю генія. Надто часто порок і геніальність призводять до однакових наслідків, збиваючи з пантелику юрбу. Хіба геніальність — не постійне надуживання, яке поглинає час, гроші, тіло і приводить до лікарні ще скоріше, ніж шкідливі пристрасті? Здається, люди шанують порок навіть більше, ніж генія, бо генію вони відмовляють у кредиті. Мабуть, таємні труди вченого через те так нескоро приносять вигоду, що суспільство боїться розрахуватися з ним за життя, воно воліє поквитатися з ним інакше — не прощаючи йому ні його вбогості, ні нещастя. Хоча Валтасар

Клаас ніколи не пам'ятав, де він є і що навколо нього робиться, усе ж таки, коли він відривався від своїх таємничих споглядань, коли лагідний і приязний вираз пожвавлював обличчя мислителя, коли втуплений кудись у простір погляд втрачав суворий блиск і в ньому спалахувало щире почуття, коли він озирався навкруг себе, повертаючись до життя реального і буденного, важко було тоді не віддати належне привабливій красі цього обличчя, тонкому розуму, що відбивався у його виразі. Отож кожен, хто бачив його в такі хвилини, жалкував, що ця людина більше не належить світському товариству, кажучи: "А певно, гарний він був замолоду!" Поширена помилка! Ніколи Валтасар Клаас не здавався таким поетичним, як тепер. Безперечно, Лафатер захотів би вивчити це обличчя, на якому відбивалися терплячість, чисто фламандська порядність, духовна чистота, де все було широким і величним, де пристрасть здавалася спокійною, тому що дихала силою. Звичаї цього чоловіка, мабуть, були цнотливими, слово — святим, дружба — вірною, відданість — бездоганною; але воля, яка спрямовує ці переваги на користь батьківщині, суспільству або сім'ї, внаслідок фатального збігу обставин дала їм інше призначення. Цей громадянин, якому належало оберігати спокій домашнього вогнища, дбати про достаток, спрямовувати дітей до чудового майбутнього, жив поза колом своїх обов'язків та прихильностей у спілкуванні з якимсь близьким йому духом. Священикові він видався б сповненим благодаті, художник привітав би в ньому великого майстра, фанатик вирішив би, що перед ним ясновидець Сведенборгової церкви⁷. В цю мить його роздертий, зношений костюм дивно контрастував з чарівливою вишуканістю жінки, яка так скорботно ним милувалася. Люди з фізичними вадами, але розумні й обдаровані чудовою душею, виявляють у своєму вбранні витончений смак. Вони або вдягаються зовсім просто, розуміючи, що їхня привабливість цілком у сфері духовній, або вміють замаскувати свої тілесні вади якими-небудь елегантними дрібничками, що відвертають увагу того, хто дивиться на них, даючи поживу його розуму. А ця жінка не тільки мала добру душу, вона ще й любила Валтасара Клааса тією інстинктивною жіночою любов'ю, яка є прообразом почуття ангельського. Вихована в середовищі найзнаменитіших родин Бельгії, вона могла б розвинути свій смак, навіть якби не була обдарована ним від природи; та коли її радником стало

бажання постійно подобатися коханому чоловікові, вона стала одягатися з чарівною вишуканістю, що не здавалася недоречною попри її тілесні вади. А втім, помітно псували її стан тільки плечі — одне було вище другого.

Вона виглянула крізь вікно у двір, потім у сад, ніби хотіла переконатися, що крім Валтасара поблизу нікого немає, кинула на нього погляд, сповнений покори, яка відзначає фламандських жінок, бо вже давно кохання витіснило у неї з душі гордість, притаманну іспанській знаті, й лагідно мовила:

— Валтасаре, ти, мабуть, дуже заклопотаний?.. Ось уже тридцять третю неділю ти не ходив ні до обідні, ні до вечерні.

Клаас нічого не відповів. Дружина опустила голову, склала руки й чекала, знаючи, що чоловікова мовчанка не означає ні погорди, ні зневаги до неї, а є наслідком тиранічної стурбованості, що опанувала його цілком. Валтасар належав до тих, хто довго зберігає в душі юнацьку делікатність, він відчув би себе злочинцем, якби бодай чимось образив жінку, пригнічену усвідомленням своєї фізичної неповноцінності. Можливо, з усіх чоловіків тільки він розумів, що одне слово, один погляд можуть затьмарити роки щастя і що кривда здається ще жорстокішою, коли заходить у різкий контраст із звичною добротою; бо внаслідок своєї природи, ми схильні більше засмучуватися несподіваною прикрістю у щасті, ніж утішатися раптовою радістю в горі. Через якусь хвилину Валтасар начебто прийшов до тями, рвучко озирнувся і сказав:

— Вечерня? А, діти пішли до вечерні...

Він ступив кілька кроків, щоб виглянути у сад, де повсюди росли чудові тюльпани; та раптом зупинився, мов укопаний, і вигукнув:

— Чому, чому за належний час не утворюється сполука?

"Чи не збожеволів він, бува?" — вжахнулася його дружина.

Щоб читач відчув усю напругу вищеописаної сцени, нам слід кинути погляд на колишнє життя Валтасара Клааса та онуки герцога де Каса-Реаль.

У 1783 році Валтасар Клаас-Моліна де Ноуро — а йому тоді виповнилося двадцять два роки — мав усі підстави вважатись, як то кажуть у Франції, красенем. Щоб закінчити свою освіту, він приїхав до Парижа, де засвоїв чудові манери у товаристві пані д'Егмонт, графа де Горна, князя д'Аренберга, іспанського посла, Гельвеція, французів бельгійського походження або осіб, які приїхали з Бельгії і яких за давністю їхнього роду або за багатством зараховували до вельмож — законодавців тодішнього світського тону. Молодий Клаас знайшов серед них кількох родичів та друзів, і ті ввели його у вищий світ перед самим його падінням; та, як і більшість молодиків, Валтасара спершу куди дужче вабила слава й науки, аніж марнослава суєта. Він часто зустрічався з ученими, а надто з Лавуазьє, який тоді приваблював увагу публіки більше завдяки своєму величезному багатству — адже він був генеральним відкупником — ніж своїми відкриттями в хімії; хоча згодом знаменитий хімік цілком витіснив у ньому нікчемного відкупника. Валтасар палко захопився наукою, розвиткові якої сприяв Лавуазьє, і став його найвідданішим учнем; але він був молодий, вродливий, як і Гельвецій⁸, і незабаром парижанки навчили його дистилювати лише дотепи і кохання. Хоча спочатку Валтасар завзято вкинувся в науку і спромігся заслужити від Лавуазьє кілька похвал, він незабаром покинув свого вчителя і став брати уроки вишуканого смаку в тих наставниць, у котрих багаті молодики завершували свій курс науки життя і прилучалися до звичаїв вищого світського товариства, яке в Європі складає одну родину. Але п'янкі мрії про світський успіх тривали недовго; надихавшись паризьким повітрям, Валтасар вернувся додому, стомлений пустим існуванням, яке не відповідало ні його палкій душі, ні люблячому серцю. Домашнє життя, таке тихе, спокійне, яке зринало йому в пам'яті, тільки-но хтось згадував у розмові про Фландрію, на думку Валтасара, значно більше пасувало до його вдачі та духовних устремлінь. Позолота

паризьких салонів не стерла в його душі красу потьмянілої вітальні та садочка, де так щасливо минало його дитинство. Треба не мати ні домашнього вогнища, ні батьківщини, щоб залишитися в Парижі. Париж — місто для космополітів або для людей, які всі свої здобутки в науках, мистецтві або в політиці пов'язують із успіхами на терені вищого світу. Отже, син Фландрії повернувся в Дуе, як голуб у Лафонтена повертається в рідне гніздо, він плакав з радощів, приїхавши до міста в той самий день, коли там влаштовують процесію Геяна. Це свято — джерело забобонних веселощів для всього міста, тріумф фламандських легенд — увійшло в звичай саме тоді, коли родина Клаасів переселилася в Дуе. Після смерті батька й матері Валтасар залишився єдиним хазяїном у домі й протягом якогось часу мусив займатися справами. Коли минуло перше горе, він відчув, що йому пора одружитися, аби надати завершеності тому щасливому існуванню, блаженні принади якого знову підкорили його собі. Не бажаючи відступати від родинного звичаю, він, за прикладом своїх предків, подався шукати собі дружину до Гента, Брюгге, Антверпена; але жодна з дівчат, яких там зустрів Валтасар, не припала йому до вподоби. Мабуть, у нього були якісь особливі погляди на шлюб, бо з юності його звинувачували в тому, що він не ходить торованими стежками. Якось у свого родича в Генті він почув розмову про одну дівчину з Брюсселя, що стала предметом досить жвавої суперечки. Одні вважали, що тілесні вади панни де Темнінк затьмарюють її красу, інші, навіть незважаючи на це, вважали її принади бездоганними. Старий родич Валтасара Клааса сказав своїм гостям, що гарна ця дівчина чи не гарна, але вона має душу, і він сам би з нею одружився, якби був молодший. І розповів, як недавно вона відмовилася від спадку, залишеного їй батьком та матір'ю, щоб улаштувати молодшому братові гідний його імені шлюб, поступившись заради братового щастя своїм щастям і по суті принісши йому в жертву своє життя. Адже дарма сподіватися, що панна де Темнінк тепер вийде заміж, будучи вже не першої молодості й без посагу, якщо вона не знайшла собі пари навіть коли була юною й багатою. А через кілька днів Валтасар Клаас уже домагався руки панни де Темнінк, якій було тоді двадцять п'ять років. Він закохався в неї одразу. Хосефіна де Темнінк подумала, що йдеться про скороминущу примху й відмовилася вислухати освідчення пана Клааса;

але пристрасть має притягувальну силу, а для молодії дівчини, неправильно збудованої і кульгавої, любов, яку вона вселила вродливому молодикові, має в собі стільки зваби, що вона дозволила упадати коло себе.

Знадобилася б ціла книжка, щоб з усіма подробицями описати кохання молодії дівчини, яка безвідмовно скорилася суспільній думці, що проголосила її негарною, хоча сама вона почуває в собі неподоланний чар, породжений глибокими почуттями. Це і заздрість до чужого щастя, і невтримне бажання помститися суперниці, яка викрадає бодай єдиний погляд коханого, і, нарешті, тривоги й побоювання, невідомі більшості жінок, про які тут варто згадати трохи докладніше. Сумнів, що призводить до таких драм у коханні, становив би основу цього надзвичайно доскіпливого аналізу, в якому не один знайшов би втрачену, але не забуту, поезію найперших у своєму житті хвилювань: благородний екстаз, схований на самому дні серця, який ніколи не проступає у виразі обличчя; страх, що тебе не зрозуміють, і незглибима радість, коли тебе зрозуміли; вагання душі, замкненої в собі, й магнетичні струми, які надають очам нескінченного розмаїття відтінків; думки про самогубство, що виникають унаслідок одного слова і розвіюються від інтонації голосу, не менш багатії, ніж почуття, постійність якого вона підтверджує попри всі підозри; боязкі погляди, за якими ховається незламна рішучість; раптові бажання говорити і діяти, пригнічувані власною ж таки силою; внутрішнє красномовство, яке проявляється у фразах незначущих, але вимовлюваних схвильованим голосом; таємничі вияви тієї первісної душевної сором'язливості, тієї божественної скромності, яка примушує людину великодушну залишатись у тіні і надає невимовного чару невисловленим признанням; одне слово, усю красу молодого кохання і всю слабкість його могутності.

Хосефіна де Темнінк була кокеткою через велич своєї душі. Усвідомлення своїх очевидних вад зробило її такою самою неприступною, якою буває найсліпучіша красуня. Острах, що рано чи пізно її роздивляться й розлюблять, пробудив її гордість, зруйнував довіру і надав їй мужності ховати на самому дні серця перші радощі

розбудженого почуття, що їх інші жінки люблять підкреслювати усіма своїми манерами, створюючи собі з них ніби гордовитий убір. Чим сильніше штовхало її до Валтасара кохання, тим більше боялася вона висловити йому свої почуття. Чи не здадуться в ній жалюгідними хитрощами ті жести, погляди, відповіді, запитання, що полестили б чоловікові, якби проявилися в іншій жінці? Жінці вродливій дозволено бути самою собою, світ завжди готовий поблажливо простити їй якусь дурницю або неадаптивність, тоді як досить одного погляду, щоб зігнати найпривабливішу усмішку з уст жінки негарної, затьмарити острахом вираз її очей, підкреслити незграбність її жестів, скувати бентегою її поведінку. Хіба вона не знає, що лише їй заборонено припускатися помилок, адже ніхто не повірить, що вона здатна залагодити їх і, крім того, ніхто не надасть їй такої нагоди. Хіба необхідність завжди поводитися бездоганно не гасить її здібностей, не сковує їхнього розвитку? Така жінка може жити тільки в атмосфері ангельської поблажливості. Але де ви знайдете серця, здатні виявити поблажливість, не приправлені гіркою і образливою жалістю? Ці думки, які вона засвоїла, коли зрозуміла, наскільки жахливою може бути чемність у світському товаристві, де знаки уваги ранять жорстокіше, ніж образливі випадки, підкреслено нагадуючи людині про її нещастя, пригнічували панну де Темнінк, постійно пробуджували в ній ту ніяковість, яка заганяла на дно душі найприродніші почуття і робила холодними її манери, її розмову, погляд. Вона могла виявити закоханість тільки потай, осмілювалася стати красномовною і вродливою лише в самотині. Нещаслива при яскравому світлі дня, вона була б чарівною, якби їй дозволили жити лише вночі. Не раз, щоб випробувати Валтасарове кохання, вона свідомо наражалася на ризик утратити його і нехтувала нарядами, які почасти могли б приховати її тілесні вади. Її іспанські очі сяяли чарівною знадою, коли вона помічала, що здається Валтасарові прекрасною і в недбалому одязі. Та все ж недовіра псувала їй рідкі хвилини, протягом яких вона осмілювалася віддаватися щастю. Вона відразу ж починала запитувати себе, чи не тому Клаас хоче одружитися з нею, що йому потрібна в домі рабиня, чи немає в нього якихось таємних вад, і тільки через те змушений він узяти собі бідну, скривджену природою дівчину. Іноді ці постійні тривоги надавали нечуваній ціни тим годинам, коли вона вірила в

тривалість і щирість кохання, завдяки якому вона мріяла помститися світському товариству. Щоб проникнути в глиб душі коханого, вона, перебільшуючи свою негарність, викликала його на тонкі суперечки, й у таких випадках Валтасар несамохіть висловлював мало втішні для неї істини; але їй подобалося його збентеження, коли вона змушувала його признатися, що дружину люблять насамперед за чудову душу і відданість, які обіцяють постійне безхмарне щастя, і що після кількох років шлюбного життя чоловікові стає байдужісінько, яка в нього жінка — найгарніша чи найпотворніша у світі. Зібравши все, що тільки є правдивого в парадоксах, які ставлять за мету збавити ціну жіночій красі, Валтасар зненацька помічав, як мало в цих міркуваннях приємного для його співрозмовниці, і вся доброта його серця виявлялася в тих делікатних уточненнях, якими він умів переконати Хосефіну де Темнінк, що для нього вона бездоганна. Відданості, яка, можливо, є вершиною жіночого кохання, бідолашній дівчині не бракувало, бо вона вже була втратила усяку надію, що коли-небудь її покохають; до того ж її захопила перспектива боротьби, в якій почуття мало взяти гору над красою; потім вона знайшла велич у тому, щоб віддати своє серце, не вірячи в кохання; і, нарешті, щастя, хай би як недовго воно тривало, для неї коштувало аж надто дорого, щоб вона відмовилася спробувати його на смак. Внутрішня непевність і душевна боротьба надали цьому благородному створінню такого чару, а її почуттям — такої несподіваної жаги, що Валтасарове кохання набуло характеру майже рицарського поклоніння.

Вони побралися на початку 1795 року. Подружжя поїхало в Дуге, щоб провести перші дні свого спільного життя в патріархальному домі Клаасів, скарби якого Хосефіна де Темнінк побільшила, привізши із собою кілька прекрасних картин Мурільйо та Веласкеса, діаманти, що дісталися їй у спадок від матері, та чудові подарунки, які надіслав їй брат, котрий став герцогом де Каса-Реаль. Небагато жінок були щасливішими, ніж пані Клаас. Її щастя тривало п'ятнадцять років; жодна хмаринка не затьмарила його за цей час і, мов сонячний промінь, воно проникало в усі куточки її життя, осявало там усе до дрібниць. У багатьох чоловіків бувають відхилення в характері, що призводять до постійних незгод; отож чоловіки, як правило, руйнують гармонію свого домашнього

життя, порушують ідеал сімейного щастя; адже більшості чоловіків властиві дріб'язкові вади, а дріб'язкові вади породжують прикрі сварки. Один буде чесний і діяльний, але черствий і непоступливий; інший буде добрий, але впертий; цей любитиме дружину, але не вмітиме проявити твердість характеру, а той, заклопотаний своїми амбіціями, любитиме так, ніби відбуває повинність і, надавши дружині усі втіхи багатства, позбавить її буденних радощів життя. Одне слово, чоловіки в нашому суспільстві далекі від досконалості, і ніхто не думає винуватити їх у цьому. Люди розумні мінливі, наче барометр, і тільки геній буває добрий по-справжньому. Отож істинне щастя перебуває на двох кінцях драбини духовних цінностей. Тільки несосвітений дурень і високий геній здатні — один через свою слабкість, другий завдяки своїй силі — на ту рівність настрою, на ту незмінну лагідність, які згладжують шерехатості життя. У одного — це байдужість і млявість; у другого — поблажливість і схильність до високих роздумів не тільки про першооснови буття, а й про повсякденні дрібниці. І той, і той однаково прості й наївні; але в одного — це порожнеча, у другого — глибина. Тому кмітливі жінки, за браком чоловіка геніального, іноді схильні обирати собі дурня як найменше лихо. Так от Валтасар проявив велич своєї душі в найбуденніших життєвих обставинах. Йому хотілося бачити в подружньому коханні витвір мистецтва і, як властиво людям високого духу, що не терплять нічого недосконалого, дати йому розвинутися в усій красі. Його розум постійно вносив розмаїття у спокійне щастя, його благородна вдача проявлялася в милосерді й поступливості. Так, хоч Валтасар і поділяв філософські погляди XVIII сторіччя, він аж до 1801 року надав у себе притулок католицькому священикові, зважаючи на чисто іспанську фанатичну пристрасть до католицької віри, яку його дружина всмоктала з молоком матері, і знехтувавши неабияку загрозу для себе з боку революційних законів; а згодом, коли культ у Франції було відновлено, він став щонеділі супроводжувати дружину до меси. Його любов завжди була позначена пристрастю. Ніколи у своєму домашньому побуті не дозволяв він собі виявляти перевагу чоловічої сили, що так подобається жінкам; у відношенні до Хосефіни це могло б здатися виявом жалості. Одне слово, він надзвичайно тонко відчував її настрій, умів потішити її самолюбство і ставився до неї, як до рівної собі, причому іноді прикидався ображеним,

як ото ображається чоловік на красуню дружину, що надто любить підкреслювати свої переваги над ним. На його губах завжди сяяла щаслива усмішка, а його мова незмінно дихала ніжністю. Він кохав свою Хосефіну заради неї і заради себе, з тією пристрастю, в якій проявляється глибокий захват перед красою жінки та її духовними якостями. Вірність, яку часто нав'язують чоловікам суспільні закони, релігія або розрахунок, у Валтасара здавалася мимовільним проявом почуттів і не обходилася без милих пустощів, які властиві весні кохання. Ці два однаково люблячі створіння — бо Валтасар Клаас знайшов у Хосефіні де Темнінк постійне і повне втілення своїх надій — не знали такого поняття як подружній обов'язок. Валтасарове серце тамувало свою жагу, не знаючи переситу, і як чоловік він був завжди щасливий. Іспанська кров дала про себе знати в онуці герцога де Каса-Реаль і наділила її інстинктивним даром нескінченно урізноманітнювати насолоди кохання, але, крім того, Хосефіна виявилася здатна і на ту безмежну відданість, у якій проявляється геній жінки, як у жіночій знаді проявляється її краса. Вона кохала чоловіка із сліпим фанатизмом і по першому його знаку радісно пішла б на смерть. Валтасарова делікатність пробудила в ній найвеликодушніші жіночі почуття і вселила їй непереборну потребу давати більше, ніж отримувати. Взаємний обмін щастям, яким вони обдаровували одне одного, помітно розхитав її стриманість, вона любила все палкіше, і це почуття, опанувавши її всю цілком, почало проступати в кожному її слові, погляді, вчинках. Вдячність одне до одного надихала і різноманітила життя їхніх сердець, а упевненість у тому, що для коханої людини ти все на світі, усувала з їхнього життя дріб'язковості і надавала значущості кожній подробиці їхнього буденного існування. А крім того, хіба жінка горбата, яку чоловік вважає стрункою, жінка кульгава, яку чоловік і не хоче бачити іншою, жінка вже немолода, яка здається йому молодою, — хіба така жінка не має підстав вважати себе найщасливішою істотою серед своїх подруг? Людська пристрасть не може піднятися вище. Чи не в цьому слава жінки — коли в ній поклоняються тому, що світ вважає каліцтвом? Забути, що жінка кульгава не може ступати прямо — це хвилинний самообман; але любити її за те, що вона кульгава — означає обожнювати її фізичну ваду. Чи не слід би в євангелії жіноцтва вигравіювати такий

вислів: блаженні негарні, бо царство кохання належить їм? Мабуть, красу треба вважати лихом для жінки, бо ця недовговічна квітка надто впливає на почуття, яке вона вселяє — чи не схоже таке кохання на шлюб з розрахунку? Зате кохання, яке пробуджує або переживає жінка, позбавлена скороминущих переваг, таких привабливих для синів Адамових, це — кохання воістину справжнє, це — пристрасть правдива і таємнича, це — палкі обійми душ, це — почуття, для якого ніколи не настане день розчарування. Така жінка наділена привабливістю, невідомою для світу, вона вислизає з-під його нагляду, вона прекрасна тоді, коли їй цього треба, і ті хвилини, які змушують її забувати про свої фізичні вади, наповнюють її такою гордістю, що вона скрізь і завжди домагатиметься успіху. Тому найзнаменитіші в історії випадки вірного кохання були нав'язані жінками, в яких юрба знаходила той чи той гандж. Клеопатра, Джованна Неаполітанська, Діана де Пуатьє, панна де Лавальєр, пані де Помпадур — одне слово, більшість жінок, прославлених у царині кохання — не були позбавлені вад, як тілесних, так і духовних; а от більшість жінок, чию красу вважають бездоганною, не знали щастя в коханні. Це дивно, на перший погляд, явище, певно, має свої причини. Можливо, чоловік не стільки прагне насолоди, скільки живе духовним почуттям? Можливо, привабливість вродливої жінки — за своєю суттю цілком фізична — має свої межі, тоді як чари жінки нічим не примітної, духовні в своїй основі, нескінченні у своєму розмаїтті? Чи не ця істина становить зміст оповіді, яка лежить у основі "Тисячі й однієї ночі"? Якби дружина Генріха VIII була негарна⁹, вона не склала б голови на ешафоті й подолала б непостійність свого володаря.

Хоч як дивно — а втім, для дівчат іспанського походження це не так уже й дивно — пані Клаас не була освічена. Вона навчилася читати й писати, але до двадцяти років, коли рідні забрали її з монастиря, вона була знайома лише з творами ченців-аскетів. Увійшовши до світського товариства, вона спочатку зажадала світських розваг і засвоїла лише пусту науку добре вдягатися; та вона була настільки пригнічена усвідомленням свого невігластва, що не зважувалася вступати до розмов, і її вважали дурненькою. Однак містичне виховання сприяло тому, що почуття в ній збереглися в усій своїй силі, й анітрохи не

зіпсувався її природжений розум. Ця спадкоємиця вельможного роду, дурненька і негарна в очах світського товариства, стала розумною і прекрасною для свого чоловіка. У перші роки їхнього подружнього життя Валтасар намагався дати дружині знання, яких їй бракувало, щоб вона могла впевнено почуватися у вищому світі. Але, мабуть, було вже пізно, в Хосефіни збереглася тільки пам'ять серця. Вона не забувала жодного чоловікового слова, якщо воно стосувалося їх обох; утримувала в пам'яті найнезначущіші подробиці з їхнього щасливого життя, а вчорашній урок геть чисто забувала. В іншого подружжя таке неуцтво стало б причиною серйозних непорозумінь, але пані Клаас мала таке наївне відчуття пристрасті, так благоговійно, так свято вона кохала, а бажання зберегти своє щастя робило її такою кмітливою, що вона, здавалося, завжди розуміла чоловіка, і дуже рідко її невігластво проявлялося надто очевидно. До того ж коли двоє людей кохають одне одного так сильно, що для них знову й знову відроджується перший день їхньої пристрасті, це невичерпне щастя має властивості, які впливають на весь триб життя. Хіба тоді не повертається дитинство, якому байдужісінько до всього на світі, крім сміху, радості, задоволення? А коли життя кипить, коли вогнище почуттів яскраво палає, людина надає йому змогу горіти, зовсім про це не думаючи, не сперечаючись, не співвідносячи засобів і мети. Хай там як, а жодна з дочок Євиних не розуміла свого жіночого покликання краще, ніж пані Клаас. Вона була наділена притаманною фламандкам покірливістю, яка надає стільки чару домашньому вогнищу, а відтінена властивою для іспанок гордістю, ця риса набувала особливої витонченості. Хосефіна вміла примусити шанувати себе, вселяла повагу до себе одним поглядом, у якому іскрилося почуття власної гідності і свого високого сану, але перед Клаасом вона схилялася; вона сповідалася йому в усіх своїх діяннях та помислах і кінець кінцем піднесла його так високо, так близько до бога, що її кохання прибрало відтінку святобливого обожнювання і від цього стало ще палкішим. Вона з гордістю перейняла всі звичаї фламандської буржуазії і вважала питанням особистої честі домогтися, щоб у домі всього було вдосталь, щоб його обстава утримувалася в бездоганній чистоті, щоб усе в ньому було тільки найвищого гатунку, щоб на стіл подавалися тільки найкращі, найвитонченіші страви, а домашнє життя минало в цілковитій гармонії з

потребами серця. Клааси мали чотирьох дітей — двох хлопчиків і двох дівчаток. Старша з дівчаток, Маргарита, народилася 1796 року.

Найменшеньким був трирічний малюк на ім'я Жан-Валтасар.

Материнське почуття в пані Клаас майже не поступалося її любові до чоловіка. Через те в душі Хосефіни, а надто в останні дні життя, точилася жахлива боротьба між двома однаково сильними почуттями, з яких одне було ніби ворогом другого. Сльози і жах, що відбивалися на її обличчі в ту мить, коли ми почали оповідь про домашню драму, яка потай визрівала у цьому мирному домі, були викликані побоюванням Хосефіни, чи не принесла вона своїх дітей у жертву чоловікові.

1805 року брат пані Клаас помер, не залишивши дітей. Згідно з іспанським законом сестра не мала права наслідувати земельні володіння брата, пов'язані з передачею родового титулу; але в окремому заповіті герцог відписав їй близько шістдесяти тисяч дукатів, і спадкоємці бічної лінії не могли висунути проти цього жодних заперечень. Хоча почуття, яке поєднувало Валтасара Клааса і Хосефіну, не було запламлене міркуваннями вигоди, все ж вона відчула певне задоволення, одержавши статок, який дорівнював статкові чоловіка, і була щаслива, діставши змогу в свою чергу вдячно запропонувати дещо тому, хто з такою шляхетною безкорисливістю віддав їй усе. Отже, доля захотіла, щоб шлюб, у якому люди розважливі вбачали безумну витівку, виявився успішним і з погляду розрахунку. Одначе знайти застосування цій сумі було нелегко. Дім Клаасів був так багато обставлений меблями, картинами, дорогоцінними дрібничками та витворами мистецтва, що здавалося неможливим додати туди щось гідне цього опорядження. Завдяки властивому для Клаасів вишуканому смаку, їхня родина зібрала у себе справжні скарби. Якось одне покоління захопилося збиранням чудових картин; а потім виникла необхідність поповнювати вже почату колекцію, і смак до живопису став спадковим. Сто картин, що прикрашали галерею, яка сполучала задній дім з приймальними апартаментами, розташованими на другому поверсі переднього будинку, і ще з півсотні інших полотен, розміщених у парадних залах, були зібрані за три століття терплячих пошуків. То були знамениті творіння Рубенса, Рейсдаля, Ван-Дейка, Терборха, Герарда Доу, Тенірса, М'єріса, Пауля

Поттера, Вувермана, Рембрандта, Гоббемі, Кранаха і Гольбейна. Картин італійських і французьких художників було менше, але всі справжні і значущі. Ще якомусь поколінню Клаасів заманулося збирати сервізи з японської та китайської порцеляни. Котрийсь там Клаас захопився колекціонуванням меблів, інший — срібного посуду, одне слово, кожен з них мав свою манію, свою пристрасть, що є однією з найпримітніших рис фламандського характеру. Валтасарів батько, останній уламок славетного голландського суспільства, зібрав одну з найбагатших колекцій знаменитих у всьому світі тюльпанів. Окрім цих успадкованих багатств, що становили величезний капітал і чудово прикрашали старий будинок, зовні простий, наче мушля, і так само, як мушля, розцвічений усередині перламутровим мерехтінням найбагатших кольорів і відтінків, Валтасар Клаас володів ще маєтком на Оршійській рівнині. Він не йшов за прикладом французів, які витрачають усі прибутки, і дотримувався прадавнього голландського звичаю споживати тільки одну чверть; але й тисяча двісті дукатів на рік давали йому змогу витратити на життя не менше, ніж витрачали найбагатші городяни Дуе. З опублікуванням Цивільного кодексу така розважливість стала виправданою. Оскільки тепер спадщину мали розділяти порівну, їхні діти могли залишитися майже бідняками, а з часом розвіялися б і багатства старовинного дому-музею Клаасів. Заручившись згодою Хосефіни, Валтасар розпорядився її статком так, щоб забезпечити кожного з дітей не гірше, ніж були забезпечені батьки. В домі Клаасів і далі жили скромно, а на заощаджені кошти купували лісові угіддя, які трохи постраждали під час недавніх війн, але при належному догляді мали через десять років набути величезної цінності.

Світське товариство Дуе, в якому обертався Валтасар Клаас, так добре зуміло оцінити чудовий характер і високі переваги його дружини, що за своєрідною мовчазною угодою її було звільнено від світських обов'язків, яким у провінції надають неабиякої ваги. Хоча Клааси жили в місті всю зиму, Хосефіна рідко відвідувала світське товариство, і світське товариство почало збиратися в неї. Вона приймала щосереди і давала три парадні обіди на місяць. Усі зрозуміли, що вона краще почувається вдома, де, крім того, її утримували палка любов до чоловіка і турботи,

яких вимагало виховання дітей. Так до 1809 року минало життя родини Клаасів, що так мало пристосовувалася до загальноприйнятих звичаїв. Внутрішньо багате любов'ю і радістю, зовні життя цих двох людей було, проте, схоже на будь-яке інше. В палкому коханні Валтасара Клааса, яке дружина вміла підтримувати, мабуть, знайшла застосування, як він сам висловлювався, його природжена схильність плекати щастя, а виплекати щастя було, звичайно, не менш важливо, ніж виростити тюльпани, до чого змалку він мав охоту, і це благородне захоплення звільнило його від необхідності віддатися, за прикладом своїх предків, якій-небудь манії.

Та наприкінці 1809 року розум і поведінка Валтасара зазнали зловісних змін, які почалися так природно, що спершу пані Клаас не визнала за потрібне розпитувати його. Якось увечері її чоловік ліг спати в глибокій задумі, шанувати яку вона вважала за свій обов'язок. Жіноча делікатність і звичка до покори змушували її мовчки чекати Валтасарових признань, адже чоловікова любов така щира й надійна, любов, яка не давала Хосефіні найменшого приводу до ревності, дозволяла їй сподіватися і на його відвертість. Вона була певна, що чоловік відповість, якщо вона зважиться запитати його, але почуття невпевненості, яке лишилося в неї ще від перших життєвих вражень, утримувало її. Крім того, духовна недуга чоловіка пройшла через кілька фаз і лише поступово ставала все виразнішою, аж поки набрала тієї грізної сили, яка зруйнувала добробут і щастя родини. Попри свою заклопотаність, Валтасар протягом кількох місяців був балакучим та уважним, як і раніше, а зміна в характері проявлялася тільки в тому, що він часто поринав у задуму. Довгий час пані Клаас сподівалася, що рано чи пізно чоловік відкриє їй таємницю своїх занять; можливо, міркувала вона, він не хоче нічого розповідати, поки не доб'ється сприятливих результатів, адже багато чоловіків з гордості приховують труднощі, з якими їм доводиться боротись, і воліють показуватися лише в ролі переможця. Отож настане день тріумфу, і їхнє щастя засяє ще яскравішим світлом, адже Валтасар не міг не помітити, що в його коханні утворилася прогалина, серце неодмінно мало сказати йому про це. Вона надто добре знає свого чоловіка, і вона певна, він дорікає собі за те, що через нього його Пепіта ось уже кілька місяців відчуває себе менш

щасливою. І Хосефіна й далі зберігала мовчанку, в душі навіть радіючи, адже страждала вона через нього і задля нього — а в її пристрасті був відтінок іспанського благочестя, яке ніколи не відокремлює віру від кохання і не розуміє почуття без страждань. Отож вона чекала, що чоловік поверне їй свою прихильність і щовечора повторювала собі: "Це буде завтра!", думаючи про своє щастя, як думають про людину, котра кудись відлучилася. Посеред цих таємних тривог і зачала Хосефіна свою останню дитину, і саме тоді з невблаганною ясністю вона зрозуміла, яке горе чекає її в майбутньому. Віднині кохання стало для Валтасара лише розвагою, може тільки трохи приємнішою, ніж інші. Жіноча гордість, уперше скривджена, допомогла їй виміряти глибину провалля, що несподівано розверзлося між нею і колишнім Клаасом. А тим часом стан Валтасара дедалі погіршувався. Чоловік, який раніше весь цілком віддавався сімейним радощам, який годинами грався з дітьми, качався з ними у вітальні на килимі або в піску на алеях саду, який, здавалося, й жити не міг, не зазираючи в чорні очі своєї Пепіти, цей чоловік навіть не помітив, що дружина завагітніла, забув про свою родину, забув про себе самого. Що далі пані Клаас зволікала з розпитуваннями про предмет його зацікавлень, то менше вона почувала в собі сміливості. На одну думку про те, щоб звернутися до нього із запитанням, уся кров шугала їй у голову, а голос завмирав. Нарешті вона вирішила, що перестала подобатись чоловікові, й тоді вже неабияк стривожилася. Це побоювання заповонило її думки, довело її до розпачу, до збудження, і тепер по багато годин проводила вона у журливих роздумах та сумних припущеннях. Вона виправдовувала Валтасара і в усьому звинувачувала себе, вважаючи себе негарною і старою; потім їй спало на думку, що то він з великодушності, такою принизливою для неї, хоче бодай формально зберегти їй вірність, а тому шукає забуття в роботі, й вона вирішила повернути йому незалежність за допомогою таємного розлучення, в якому й ховається розгадка зовні щасливого існування, що ним утішаються деякі родини. Та перш ніж сказати "прощай" своєму подружньому життю, вона спробувала заглянути в глибину його серця, але воно виявилось закритим для неї. Несамохіть вона помічала, як Валтасар байдужив до всього, що він раніше любив: не звертав найменшої уваги на квітучі тюльпани й зовсім не думав про своїх дітей.

Безперечно, він віддався якійсь пристрасті, що не мала стосунку до сердечних почуттів, але такі пристрасті, на думку жінок, висушують серце аж ніяк не менше. Ніхто не викрав у неї чоловікового кохання — воно просто заснуло в ньому. Така втіха не полегшувала горе Хосефіни. Тривалість цієї кризи пояснювалася одним словом — надія, яке й ховає в собі таємницю таких подружніх взаємин. Коли сердешна жінка доходила до цілковитого розпачу, що додавав їй сміливості звернутися до чоловіка з розпитуваннями, раптом саме тоді випадали їй щасливі хвилини, протягом яких Валтасар доводив їй, що хай навіть він і перебував під владою диявольських думок, вони вряди-годи дозволяли йому знову ставати самим собою. В такі хвилини, коли небо для неї прояснювалося, вона надто поспішала навішати щастям і не хотіла порушувати його, надокучаючи чоловікові, а коли нарешті набиралася духу й уже була готова заговорити з Валтасаром, він вислизав від неї в ту саму мить, коли вона уже розтуляла рота — зненацька йшов геть або поринав у безодню роздумів, від яких ніщо не могло його відірвати. Напружене духовне життя незабаром почало відбиватися руйнівними ознаками на тілі — спершу непомітно, але відчутно для жінки люблячої, бо вона намагалася вгадати таємні думки чоловіка з його зовнішнього вигляду. Не раз Хосефіна ледве стримувалася від сліз, бачачи, як після обіду Валтасар сідав у крісло біля каміна, похмурий, замислений, втупивши погляд у темне панно і не помічаючи мовчанки, яка панувала навколо нього. З жахом відзначала вона майже непомітні зміни, що спотворювали обличчя, в якому вона своїм закоханим поглядом знаходила стільки одухотвореної краси; а тепер з кожним днем воно втрачало свою духовну наснагу, і застигли риси ставали безвиразними. Іноді очі ніби скляніли — здавалося, його погляд обертався кудись усередину. Бувало, що поклавши дітей спати, а потім просидівши кілька годин у мовчанці, змучена відчуттям самотності й своїми моторошними думками, бідолашна Пепіта осмілювалася спитати: "Тобі погано, любий?" На таке запитання Валтасар часто зовсім не відповідав, а якщо й відповідав, то здригався, ніби людина, щойно розбуджена від жаского сну, і сухо, глухим голосом казав "ні", яке гострим болем відбивалося в тремтячому серці дружини.

Хоча Хосефіна воліла б приховати від друзів безглузде становище, в якому вона опинилася, їй усе ж таки довелося про це говорити. Як то ведеться в малих містечках, майже в усіх салонах почалися розмови про те, що Валтасар схибнувся, а в деяких гуртках були відомі й такі подробиці, про які Хосефіна нічого не знала. Дехто з друзів вирішив порушити мовчанку, приписувану правилами пристойності, й висловив сильну стурбованість, і тоді Хосефіна поквапилася знайти виправдання чоловіковим дивацтвам. Пан Клаас, пояснювала вона, почав велику роботу, яка поглинає всі його сили, зате її успіх послужить славі його сім'ї та його батьківщині. Це таємниче пояснення вельми полестило амбіціям городян і вплинуло на уми у сприятливий для Клааса спосіб, адже в Дуе більше, ніж у будь-якому іншому місті, люблять свою країну і прагнуть її прославити. Такі припущення Клаасової дружини здавалися до певної міри слушними. На горищі переднього будинку, куди Валтасар тепер ішов щоранку, довго щось обладнували робітники різних професій. А Клаас затримувався на тому горищі усе довше й довше, до чого дружина та слуги поступово звикли, і нарешті почав пропадати там цілими днями. Але яке нечуване горе! Лише з принизливих для дружини розповідей приятельок, здивованих її незнанням, довідалася пані Клаас, що її чоловік весь час купував у Парижі всілякі фізичні прилади, дуже дорогі хімічні речовини, книжки, устаткування і, як казали, розорявся заради пошуків філософського каменю. Вона повинна подумати про дітей, додавали приятельки, про своє власне майбутнє; було б злочином не застосувати всього свого впливу на те, щоб відвернути чоловіка з хибного шляху, який він для себе обрав. Хоча пані Клаас, віднайшовши в собі всю гордість вельможної дами, зуміла припинити ці безглузді балачки, але, попри зовнішній спокій, її опанував такий моторошний жах, що вона вирішила відмовитися від політики цілковитої покори. Якимось вона влаштувала так, що виникла атмосфера, коли дружина почуває себе нарівні з чоловіком, і, набравшись духу, запитала у Валтасара, чому він так змінився і чому постійно усамітнюється. Фламандець спохмурнів і сказав:

— Люба, ти нічого в цьому не розумієш.

Одного дня Хосефіна стала наполегливо просити, щоб він відкрив їй свою таємницю, ніжно нарікаючи, що не розділяє всіх думок того, з ким розділила життя.

— Якщо це тебе цікавить,— відповів Валтасар, тримаючи дружину в себе на колінах і пестячи її чорні коси,— то скажу тобі, що я повернувся до хімії, і тепер я найщасливіша людина у світі.

Минуло два роки після тієї зими, коли Клаас став хіміком, і все у його домі змінилося. Чи товариство було ображене постійною неухважністю вченого, чи боялося потурбувати його, а може, через свої таємні тривоги пані Клаас стала менш люб'язною, тільки тепер її навідували лише найближчі друзі. Валтасар не покидав свого дому, він зачинявся у себе в лабораторії на цілий день, а бувало, залишався там і на ніч, і виходив до своєї сім'ї лише під час обіду. Наступного року він не захотів провести, як звичайно, літні місяці в селі, і його дружина теж не мала охоти жити сама. Іноді Валтасар виходив з дому прогулятися і не повертався аж до наступного ранку, не думаючи про те, що пані Клаас усю ніч мучитиметься в смертельній тривозі; вона посилала слуг розшукувати його в місті, але все було марно, а що увечері брами зачинялись, як то заведено у містах-фортецях, то вона не мала змоги послати людей на пошуки за міські мури. Отож нещасливій жінці не лишалося навіть болісної надії, яку дає нам чекання, і вона страждала до ранку. А Валтасар із неухважності просто забував повернутися до міста раніше, аніж зачинять браму, і спокійнісінько з'являвся вранці, не здогадуючись, яких страждань завдає він родині своєю забудькуватістю. Щаслива знову бачити його, дружина, проте, мучилася не менш, ніж від недавнього страху, адже вона мовчала, не зважаючи розпитувати його, бо коли після першої такої пригоди запитала, де він пропадав, Валтасар лише здивовано відповів:

— А що таке? Не можна й прогулятися?

Пристрасть не вміє обманювати. Отож внутрішня тривога пані Клаас тільки підтверджувала чутки, які їй хотілося б спростувати. Уже

замолоду вона досить вивчила, що означає ввічливе співчуття світського товариства; щоб не переживати його вдруге, вона ще більше замкнулася у себе вдома, куди перестали приходити навіть найближчі друзі. Безлад у одязі, що завжди так принижує гідність людини з вищих шарів суспільства, дійшов у Валтасара до крайньої межі й служив новою, далеко не останньою причиною для гіркої смутку дружини, бо вона звикла до вишуканої, чисто фламандської охайності, якої раніше завжди дотримувався чоловік. Спершу, домовившись із Мюлькін'є, чоловіковим лакеєм, Хосефіна намагалася чистити й лагодити Валтасарову одіж, яка щодня перетворювалася на брудне ганчір'я, але потім довелося відмовитися від цього. І коли потай від Валтасара вона міняла забруднені, роздерті або діряві одєжини на нові, він того ж таки дня перетворював їх на лахміття. Ця жінка, що п'ятнадцять років була щасливою, жінка, в чиєму серці ніколи не пробуджувалися ревності, ця жінка несподівано відкрила, що вона, мабуть, не займає ніякого місця в серці, де раніше неподільно царювала. Вона походила з Іспанії, і палкі почуття іспанки збунтувалися в ній, коли вона виявила суперницю в науці, яка забрала в неї чоловіка; муки ревності терзали її серце і роздмухували її любов. Але що можна вдіяти проти науки? Як боротися з її безнастанною, тиранічною і дедалі могутнішою владою? Як знищити суперницю, коли та невідчутна й невидима? Хіба жінка, чий сили обмежені природою, може змагатися з думкою, яка невичерпна у своїх насолодах і завжди нова у своїй привабливості? Як протистояти знадливій могутності ідей, адже вони здаються ще цікавішими і прекраснішими, коли до них треба пробиватися крізь труднощі, й заманюють людину так далеко від реального світу, що вона забуває про найніжніші почуття до своїх близьких? Нарешті, незважаючи на суворі розпорядження Валтасара, його дружина вирішила, що вона принаймні не розлучатиметься з чоловіком, вона замкнеться з ним на тому горищі, де він усамітнюється, і віч-на-віч зітнеться із своєю суперницею, допомагаючи чоловікові в ті довгі години, які він віддавав своїй жажливій володарці. Вона надумала потай проникнути до майстерні, що так невтримно вабила до себе Валтасара, і домогтися дозволу залишитися там назавжди. Отож вона хотіла принаймні розділити з Мюлькін'є право входити до лабораторії; але, щоб не робити його свідком сварки, якої вона боялася, Хосефіна

стала чекати такого дня, коли чоловік працюватиме сам-один, без лакея. Віднедавна вона з гнівним роздратуванням стежила, як знову й знову слуга підіймається на горище: хіба не знав він усього того, що так хотілося знати їй, що чоловік приховував від неї, а вона не сміла його спитати! Своєму слугі Валтасар довіряє більше, ніж їй, дружині!

І ось, тремтяча, майже щаслива, Хосефіна піднялася на горище до чоловіка — але тут уперше в житті вона довідалася, який Валтасар у гніві. Не встигла вона відчинити дверей, як він стрибнув до неї, схопив її і грубо виштовхав на сходи, аж вона мало не покотилася вниз.

— Слава Богу, ти жива! — вигукнув Валтасар, підводячи її.

Вся обсіпана скалками якоїсь скляної кулі, пані Клаас побачила перед собою чоловікове обличчя — від жаху воно було біле мов крейда.

— Моя люба, я ж тобі заборонив сюди приходити,— сказав він, знесилено сідаючи на приступку сходів.— Тільки святі щойно врятували тебе від смерті. Завдяки якій щасливій випадковості я в ту мить дивився на двері? Ми обоє мало не загинули.

— Я була б така щаслива! — відповіла вона.

— Мій дослід пропав,— провадив Валтасар.— Лише тобі я можу простити жаль, якого завдала мені ця жахлива невдача. Можливо, я розклав би азот. Іди-но, займися своїми справами.

І Валтасар пішов до себе в лабораторію.

— Можливо, я розклав би азот! — повторила бідолашна жінка, повернувшись до своєї кімнати, і залилася слізьми.

Ця фраза була для неї незрозуміла. Звикши завдяки своїй освіченості розбиратися геть у всьому, чоловіки не знають, який то для жінки жах,

коли вона не в спроможі збагнути думки того, кого вона любить. Ці небесні створіння поблажливіші за нас, і якщо ми неспроможні збагнути мову їхніх душ, вони від нас це приховують; вони остерігаються показати, що їхні почуття тонші і притлумлюють своє горе з тією самою радістю, з якою мовчать про свої потаємні втіхи; але в коханні вони вимогливіші, аніж ми, і не задовольняються лише серцем коханого чоловіка, вони прагнуть, щоб їм належали і всі його помисли. Пані Клаас нічого не тямилася в науці, якою займався її чоловік, і це породжувало в її душі досаду сильнішу, ніж могла б у ній пробудити краса суперниці. Коли жінка змагається з жінкою, то та з них, яка кохає по-справжньому, завжди зберігає одну перевагу — здатність кохати сильніше; але невдача Хосефіни свідчила про цілковиту її безпорадність і принижувала в ній усі почуття, які допомагають нам жити. Вона нічого не розуміла! І це її невігластво розлучало її з чоловіком. Але найдужче мучило її пекуче усвідомлення того, що Валтасар часто перебував між життям та смертю, і, будучи зовсім близько від неї — і водночас так далеко! — наражався на небезпеки, яких вона не могла розділити з ним, яких навіть не могла зрозуміти. Все це було наче пекло — або в'язниця, в якій розпачливо борсалася її душа, не бачачи виходу, не знаючи надії. Тоді пані Клаас захотіла принаймні довідатися, чим же так приваблива ця наука і з книжок почала таємно вивчати хімію. Після цього дім Клаасів перетворився на монастир.

Такими були послідовні фази нещастя, через які пройшла родина Клаасів, перш ніж дійшла до стану своєрідної громадської смерті, що спостигла її на той час, з якого починається наша оповідь.

Це жахливе становище ускладнюється ще й чисто практичною стороною справи. Як усі жінки з палкою душею, пані Клаас відзначалася нечуваною безкорисливістю. Ті, хто справді кохає, знають, яка то дрібничка гроші порівняно з почуттями і як не хочеться про них думати. Однак Хосефіна не могла приглушити в собі гострої тривоги, коли довідалася, що чоловік має триста тисяч франків боргу, позичених під заставу своїх маєтностей. Наявність цих закладних документально підтверджувала, що не марними були тривожні чутки та припущення, які

ходили по місту. Опанована цілком зрозумілим неспокоєм, пані Клаас була змушена, пригнітивши гордість, звернутися за поясненнями до нотаря, який вів справи Клааса, втаємничити його у своє горе або принаймні дозволити йому про все здогадатися і нарешті почути від нього таке принизливе запитання:

— То ваш чоловік досі нічого вам не сказав?

На щастя, Клаасів нотар доводився йому майже родичем, і ось яким чином. Дід Валтасара узяв за дружину дівчину з родини антверпенських П'єркенів, що були ріднею П'єркенам з Дуе, які від часів того шлюбу і вважали Клаасів своїми родичами, хоч і не мали з ними якихось близьких взаємин. Пан П'єркен, двадцятишестирічний молодик, який щойно успадкував справу свого батька, був єдиним, хто досі мав доступ у дім Клаасів. Останні кілька місяців Хосефіна жила в такому цілковитому усамітненні, що нічого не знала про крах, про який говорили в усьому місті. Нотар був змушений повідомити їй цю новину. Він сказав, що Клаас, мабуть, заборгував великі суми фірмі, яка постачала для нього хімічні речовини. Навівши довідки про Клаасів статок та про довіру, якою він користувався, фірма приймала всі його замовлення і, незважаючи на великий розмір боргу, без побоювань надсилала йому посилки. Пані Клаас доручила П'єркенові зажадати рахунки на виконанні для чоловіка замовлення. Через два місяці Проте і Шіфревіль, фабриканти хімічних реактивів, надіслали підсумковий рахунок, що досягав майже ста тисяч франків. Вивчаючи докладений до рахунку опис, пані Клаас і П'єркен дивувалися дедалі дужче. Хоча багато пунктів лишилися для них незрозуміли через ужиті там чисто наукові або комерційні терміни, вони відчували страх, побачивши в рахунку назви багатьох цінних металів і навіть діамантів — правда, в малих порціях. Велика сума боргу легко пояснювалася кількістю замовлених товарів, тим, що пересилання деяких реактивів і дорогих апаратів вимагало застережних заходів, надзвичайно високою ціною хімічних речовин, що пояснювалося або їхньою рідкістю в природі, або складним процесом добування і нарешті дорожнечею фізичних та хімічних приладів, виготовлених за спеціальними замовленнями Клааса. В інтересах свого родича нотар

навів довідки щодо Проте й Шіфревіля, і добра слава цих торговців не давала підстав сумніватися в правильності їхніх розрахунків із Клаасом, якого, до речі, вони часто навіть звільняли від зайвих витрат, повідомляючи його про результати, добуті паризькими хіміками. Пані Клаас попросила нотаря нікому не розповідати в Дуге про ці закупи чоловіка — інакше його визнали б за божевільного. П'єркен відповів, що він, не бажаючи завдавати шкоди добрій славі Клааса, і так до останнього моменту не складав нотаріальних зобов'язань, нині неминучих, оскільки суми, довірені Клаасові його клієнтами на чесне слово, були надто значними. Він відкрив своїй родичці справжні розміри лиха, сказавши їй, що коли вона не знайде способу перешкодити чоловікові так безумно марнотратити свій статок, через півроку спадкова маєтність буде обтяжена іпотечними заставами, які перевищуватимуть її вартість. Що ж до нього, П'єркена, то він уже остерігав свого родича з усією обережністю, необхідною у відношенні до людини, яка здобула собі таку цілком заслужену пошану, але нічого не домогся. Раз і назавжди Валтасар йому відповів, що трудиться заради слави і добробуту своєї родини.

Таким чином, до сердечних мук, які терзали пані Клаас ось уже два роки, накладаючись одна на одну, так що кожна нова прикрість обтяжувалася всіма колишніми, тепер додався і страх — моторошний, невтолимий страх перед майбутнім, яке обіцяло їй жахливі випробування. Жінки наділені передчуттями, правдивість яких іноді межує з дивом. Чому жінки здебільшого бояться, а не плачуть радісних надій, коли йдеться про найважливіші життєві інтереси? Чому вони вірять лише у те щасливе майбутнє, яке їм обіцяє релігія? Чому так точно вони вгадують катастрофи з маєтністю або кризи, що загрожують нашим долям? Можливо, почуття, яке єднає їх з коханим чоловіком, допомагає їм навдивовижу добре зважувати його сили, оцінювати здібності, вивчати вподобання, пристрасті, вади і переваги; постійне спостереження за цими рушійними причинами, які завжди діють у них на очах, наділяє жінок справді фатальним даром передбачати наслідки цих причин за всіх можливих обставин. Те, що вони бачать у сучасному, дозволяє їм судити про майбутнє — цю проникливість легко пояснити досконалістю їхньої

нервової організації, яка дає їм змогу вловлювати найнепомітніші прояви в царині думки і почуттів. Усе в них вібрує в унісон з могутніми духовними струсами. Вони або передчувають, або передбачають. Таким чином, хоча пані Клаас уже два роки була по суті розлучена з чоловіком, вона передчувала, що він змарнує свій статок. Вона правильно оцінила нестямний порив Валтасарової думки, його незламну впертість; якщо справді він хоче відкрити спосіб виготовляти золото, то він спокійно кине у горнило дослідів і свій останній шматок хліба; але чого все-таки він шукає? Досі материнське почуття і подружня любов так зливалися в серці цієї жінки, що між ними ніколи не вставали діти, яких однаково міцно любили і вона, і її чоловік. Та іноді вона раптом починала більше почувати себе матір'ю, ніж дружиною, хоча частіше бувала більше дружиною, аніж матір'ю. Вона завжди була готова пожертвувати своїм статком і навіть дітьми заради щастя чоловіка, який обрав її за дружину, покохав, обожествив, чоловіка, для якого й тепер вона була єдиною жінкою в світі, але часто її мучили докори сумління, що вона не досить любить дітей, і обсідали гнітючі сумніви. Як жінка, вона страждала за того, кому віддала серце; як мати — страждала за своїх дітей; як християнка — страждала за всіх. Вона мовчала, ховаючи в душі жорстоку бурю, адже тільки чоловікові дано право вирішувати долю родини, тільки йому дозволено влаштовувати їхнє життя за своїм уподобанням, і за свої вчинки він звітує лише перед Богом. Та й чи могла вона докоряти Валтасарові за те, що він користується її статком, після того як за десять років подружнього життя він стільки разів доводив свою некорисливість? Чи їй бути суддею його задумів? Проте совість у згоді з почуттям та законами твердила їй, що батьки лише оберігають майно дітей і не мають права позбавляти їх матеріального достатку. Щоб ухилитися від розв'язання цих пекучих питань, Хосефіна воліла заплющувати очі, наслідуючи людей, які відвертають погляд від провалля, на дно якого, вони знають, їм доведеться впасти. Ось уже півроку чоловік не давав їй грошей на домашні витрати. Вона розпорядилася таємно продати в Парижі дорогі діамантові прикраси, які брат подарував їй у день весілля, і запровадила в домі сувору ощадливість. Вона відпустила гувернантку дітей і навіть Жанову годувальницю. В давнину така розкіш, як власні екіпажі, була невідома буржуазії, скромній у своїх звичаях і гордій у

почуттях, а отже, й дім Клаасів був непристосований до цього новітнього звичаю, і Валтасар мусив улаштувати стайню та каретний сарай у чужому будинку, який стояв навпроти через вулицю. Але тепер він був такий заклопотаний, що зовсім перестав стежити за цією частиною господарства, яка звичайно ж вимагає чоловічого нагляду, і пані Клаас відмовилася від обтяжливих видатків на екіпажі й обслугу — зрештою, цілком зайвих, адже останнім часом жили вони усамітнено; та попри переконливість останнього аргументу, вона не стала прикривати свій вимушений захід слушним приводом. Вона воліла мовчати, бо досі факти майже завжди спростовували її пояснення. До того ж у Фландрії, де, як і в Голландії, вважають безумством витратити усі прибутки, ощадливість, запроваджена віднедавна в домі Клаасів, і не потребувала виправдання. Правда, Маргариті, їхній найстаршій дочці виповнювалося шістнадцять років, і Хосефіна, звичайно, хотіла б знайти для неї достойного чоловіка і ввести її до світського товариства, як то годилося дівчині, спорідненій з Моліна, з Ван-Острон-Темнінками, з Каса-Реаль.

За кілька днів до того, коли починається наша оповідь, усі гроші, виторгувані за діаманти, було витрачено. А сьогодні, коли пані Клаас вела дітей до вечерні, вона перестріла П'єркена, який саме йшов до неї. Він провів її до самої церкви Святого Петра і дорогою пошепки розповів про становище, в якому опинилася їхня родина.

— Шановна родичко,— сказав він,— я знехтував би дружбу, що поєднує мене з вами, якби приховав від вас справжні розміри небезпеки, яка вам загрожує. Ви повинні поговорити із своїм чоловіком. Хто, крім вас, зупинить його на краю прірви, куди ви швидко наближаєтеся? Ваші маєтки заставлено, а прибутки з них уже не покривають процентних виплат за позику — отже, вам від цих прибутків не лишається нічого. Якщо ви зрубаєте свій ліс, то позбавите себе єдиного засобу, який міг би врятувати вас у майбутньому. Мій родич Валтасар на сьогоднішній день заборгував паризькій фірмі Проте і Шіфревіля тридцять тисяч франків. Чим ви їх заплатите? На які гроші ви збираєтеся жити? І що з вами станеться, якщо Клаас і далі замовлятиме реактиви, скляні колби, вольтові батареї та інший мотлох? Уже й так усе ваше багатство, крім

будинку та рухомого майна, розвіялося з газом та сажею. Коли позавчора постало питання про те, щоб віддати в заставу й будинок, знаєте, як мені відповів Клаас? "Ох, чорт!" Оце перша ознака розуму, яка в нього проявилася за останні три роки.

Пані Клаас засмучено потисла П'єркенові руку, піднесла очі до неба і сказала:

— Збережіть усе це в таємниці.

Незважаючи на свою побожність, бідолашна жінка, приголомшена змістом почутого, не могла молитися; вона сиділа між своїми дітьми з розкритим молитовником на колінах, але не перегорнула жодної сторінки; гнітючі роздуми опанували її не менш владно, аніж опанувала чоловіка його наукова гарячка. Почуття іспанської честі, фламандської порядності бриніли в її душі, заглушуючи навіть музику органа. Її дітей розорено! Уже навіть не доводилось обирати між їхнім майбутнім і честю їхнього батька! Її жахала неминучість близької боротьби з чоловіком. У її очах він був такий великий, він уселяв їй таку повагу, що одна думка про його гнів хвилювала її не менше, ніж якби вона зазіхнула на велич самого Господа Бога. Отже, доведеться їй зректися незмінної покірливості перед Валтасаром, якої доти вона свято дотримувалася. Інтереси дітей змушують її виступити проти вподобань чоловіка, якого вона обожнює. Віднині не раз доведеться докучати йому житейськими справами, спускати його додолу з високих сфер науки, де він ширяє, силоміць відривати від прекрасного майбутнього і занурювати в ницу буденність, таку огидну для митців та великих людей! Для Хосефіни Валтасар Клаас був велетом думки, людиною, створеною для слави. Тільки ради грандіозних задумів міг він забути про свою кохану Пепіту. І він такий розважливий, такий розумний! Скільки разів говорив він при ній про найрозмаїтіші речі і з якою проникливістю! Отож немає сумніву, що він цілком щирий, коли обіцяє прославити і збагатити родину своїми трудами! Мало було назвати його любов до дружини й дітей великою, вона не знала меж. Його почуття не могли згаснути, вони, безперечно, тільки посилювалися, знайшовши собі іншу форму виразу. І ось вона,

Хосефіна, така шляхетна, великодушна і боязка, змусить тепер цього благородного чоловіка, постійно чути слово "гроші" і дзенькіт грошей; вона відкриє йому виразки злиднів і зробить усе від неї залежне, щоб крик розпачу заглушив у його душі мелодійну музику слави. А що як після цього Валтасар любитиме її менше, аніж раніш? Якби не було в неї дітей, вона з мужністю й радістю прийняла б нову долю, вготовану їй чоловіком. Жінки, котрі змалку живуть у багатстві, швидко починають розуміти, яка порожнеча ховається під матеріальним достатком; і коли серце такої жінки, більше стомлене, ніж зів'яле, допоможе їй знайти щастя в постійному і справжньому єднанні почуттів, вона ніколи не відступить перед труднощами скромного життя, якщо воно відповідає бажанням чоловіка, чиє кохання зробило її щасливою. В цьому житті, що відбувається ніби поза її внутрішнім "я", джерело всіх помислів і радощів для такої жінки. Втратити його — ось чого найдужче вона боїться. Тому діти віддаляли тепер Хосефіну від її істинного життя, як віддаляла від неї Валтасара наука. Повернувшись додому з вечерні, вона упала в крісло і відіслала дітей, суворо заборонивши їм здіймати галас; потім звеліла переказати чоловікові, що просить його прийти; та, незважаючи на всю свою наполегливість, старий лакей Мюлькін'є не міг витягти Валтасара з його лабораторії. Таким чином у пані Клаас був час поміркувати. І вона не помічала його плину, не рахувала годин, вона забула, який сьогодні день, віддавшись гнітючим роздумам. Думка про борг у тридцять тисяч франків і про те, що немає чим віддати його, розбудила в її душі всі колишні прикrostі, об'єднавши їх із прикrostями теперішніми й майбутніми. Витримати цей вихор розрахунків, думок, почуттів було їй несила, і вона заплакала. Коли увійшов Валтасар, чиє обличчя своїм страшним виразом цілковитої самозаглибленості й відчуженості вразило її в цю мить сильніше, ніж будь-коли, коли він нічого не відповів їй, вона спочатку була заворожена нерухомістю його пустого, тьмяного погляду, нестямною круговертю думок, які клекотіли під його облісілим лобом. І таким гнітючим було це враження, що їй захотілося вмерти. Та коли у нього вихопилися слова, які свідчили, що він весь у полоні своїх наукових проблем у ту мить, коли її серце мало не розривалося від розпуки, мужність повернулася до неї, і вона вирішила боротися проти жахливої сили, яка забрала у неї — коханого, у дітей — батька, в родини —

багатство, у всіх — щастя. Проте Хосефіні не вдалося погамувати тремтіння, що опанувало її, бо досі ніколи не доводилося їй переживати сцену, насичену такою моторошною значущістю. Хіба не увібрала в себе ця жахлива мить усе її минуле, хіба не несла в собі зародок її майбутнього?

Отже, люди слабкі, боязкі або такі, на чиїх вразливих чуттях відбиваються найменші труднощі життя, люди, які нездатні стримати мимовільний трепет, коли бачать перед собою вершителів своєї долі, такі люди легко уявлять собі, що за думки тисячами вирували в голові цієї жінки, що за почуття тяжким гнітом лягли їй на серце, коли її чоловік повільно рушив до дверей, які відчинялися в сад. Майже всім жінкам відомі болісні тривоги і внутрішня напруга, з якими змагалася пані Клаас. Отож навіть ті, чиє серце шалено калатало в очікуванні хвилини, коли треба буде повідомити чоловікові про зайву витрату чи неоплачений рахунок у модистки, зрозуміють, наскільки розпачливо воно б'ється, коли все твоє життя поставлено на карту. Вродлива жінка могла б собі дозволити граційно впасти чоловікові до ніг, скорботні пози допомогли б їй здолати його внутрішній опір, але пані Клаас мучилася відчуттям своєї фізичної неповноцінності, і це тільки посилювало її страх. Побачивши, що Валтасар збирається вийти, вона мало не кинулася до нього, та жахлива думка стримала її порив — адже їй би довелось підвестися на весь зріст! Чи не видасться вона кумедною чоловікові, який уже не засліплений любовною пристрастю і може все побачити у справжньому світлі! Хосефіна ладна була всім пожертвувати — і багатством, і дітьми — тільки б не зашкодити своїй жіночій владі. Вона не хотіла припуститися найменшої необачності в цю урочисту хвилину і тому тільки покликала голосно:

— Валтасаре!

Він машинально обернувся й кахикнув, проте, навіть не глянувши на дружину, пішов сплюнути в один з чотирикутних ящиків, що стояли під стінами на однаковій відстані один від одного, як у всіх оселях Голландії та Бельгії. Людина, чиї думки завжди витали далеко від буденної

дійсності, ніколи не забувала, що плюнути слід у плювальницю,— так закоренилася в Клаасові ця звичка. Дивна увага чоловіка до предметів домашньої обстави була незбагненна для бідолашної Хосефіни і завдавала їй нечуваних страждань, але цього разу в серце їй шпигонуло таким лютим боєм, що вона вже не могла стриматись і, давши волю всім своїм скривдженим почуттям, нетерпляче вигукнула:

— Я до вас звертаюся, шановний добродію!

— Що ти сказала? — перепитав Валтасар, швидко обернувшись, і метнув на дружину погляд, у якому зажевріло життя і який вразив Хосефіну, наче спалах блискавки.

— Пробач, мій друже,— сказала вона, збліднувши.

Вона хотіла підвестись і подати йому руку, але знеможено відкинулася на спинку крісла:

— Я помираю! — крикнула вона голосом, що уривався від ридань.

Коли Валтасар побачив її в такому стані, з ним — як то буває з людьми, заглибленими в себе,— відбулася різка переміна, і, наче вгадавши таємницю кризи, яку переживала дружина, він підхопив її на руки, відчинив двері до передпокою і так швидко кинувся бігти по старих дерев'яних сходах, аж цілий клапоть із тріском відірвався від дружининої сукні, коли вона зачепилася за пашу одного із страхітливих драконів, що прикрашали перила. Поштовхом ноги він розчинив двері до кімнати, яка правила за спільний передпокій перед їхніми спальнями; але дружинина спальня виявилася замкненою.

Валтасар обережно поклав Хосефіну на крісло, тихо кажучи сам собі:

— О Господи, де ж ключ?

— Дякую, мій друже,— озвалася пані Клаас, розплющуючи очі,— уперше за довгий час я відчула себе так близько до твого серця.

— Куди ж усе-таки подівся ключ? — вигукнув Клаас.— Сюди біжать слуги.

Хосефіна знаком показала на ключ — він висів на стрічці біля кишеньки, пришитої до її сукні. Відчинивши двері, Валтасар поклав дружину на канапу, потім вийшов назустріч переляканим слугам, які підіймалися сходами, і відіслав їх, звелівши накривати стіл для обіду, а тоді поквапно повернувся до дружини.

— Що з тобою, життя моє? — спитав він, сівши біля неї і поцілувавши її руку.

— Зі мною уже все гаразд,— відповіла Хосефіна,— усе минулося. Шкода тільки, що я не всемогутня, наче Бог, і не можу скласти до твоїх ніг усе золото землі.

— Навіщо мені золото? — сказав Валтасар і притяг дружину до себе, обнявши її й поцілувавши в чоло.— Хіба твоє кохання не найдорогоцінніший скарб для мене, моя люба, моя ненаглядна!

— О Валтасаре, своїм голосом ти прогнав з мого серця смуток, але чому ти не розвієш тривоги, яка спостигла нашу родину? Та хай там що, ти такий, як і був, я бачу!

— Про яку тривогу ти говориш, люба?

— Але ж ми розорені, мій друже!

— Розорені?

Він усміхнувся, узяв дружинину руку в обидві свої руки, погладив її і сказав таким ніжним голосом, якого вона давно від нього не чула:

— Може, навіть уже завтра, мій ангеле, ми володітимемо справді казковим багатством. Учора, намагаючись розгадати куди важливішу таємницю, я, здається, відкрив спосіб кристалізувати вуглець — речовину, з якої складається алмаз. О моя кохана дружинонько! Через кілька днів ти мені простиш, що я був такий неуважний до тебе. А я справді, мабуть, буваю іноді неуважним. Хіба сьогодні я не повівся з тобою грубо? Але будь поблажлива до чоловіка, який ніколи про тебе не переставав думати, який працював лише для тебе, для нас усіх.

— Годі, годі! — сказала Хосефіна.— Ми поговоримо про все увечері, коханий друже. Я надто страждала від горя, тепер мені аж боляче від радості.

Вона не сподівалася, що його обличчя знову осяє вираз любові, ніжної, як і колись, що його голос зазвучить лагідно, як у давні часи, що вона віднайде, здавалося б, навіки втрачене.

— Гаразд,— погодився він,— увечері ми поговоримо. Я — з великою радістю. Якщо я порину в роздуми й забуду про свою обіцянку, ти мені нагадай. Сьогодні ввечері я облишу свої розрахунки, свою працю й віддамся сімейним радощам, утіхам серця. Бо я потребую цього, моя люба Пепіто, я так за цим знудьгувався!

— Розповіси мені, що ти шукаєш, Валтасаре?

— Ти нічого не зрозумієш, бідолашна дитино.

— Ти так гадаєш?.. Ох мій друже, вже чотири місяці як я вивчаю хімію, щоб навчитися тебе розуміти і щоб ти міг поговорити зі мною на цю тему. Я прочитала Фуркруа, Лавуазьє, Шапталя, Ноле, Руеля, Бертоле, Гей-Люссака, Спалланцані, Левенгука, Гальвані, Вольту — одне слово, всі

книжки, де йдеться про науку, якій ти поклоняєшся. Тепер ти можеш відкрити мені свої таємниці.

— Ти ангел! — вигукнув Валтасар, упавши перед дружиною навколішки і залившись розчуленими слізьми, аж вона затремтіла.— Тепер ми розумітимемо одне одного в усьому!

— О, я кинулася б у пекельний вогонь, що палає в твоїх горнах, аби тільки почути ці слова з твоїх уст, аби побачити тебе таким, як зараз! — вигукнула Хосефіна.

В передпокої почулися кроки старшої дочки, мати вийшла їй назустріч:

— Тобі чогось треба, Маргарито? — спитала вона.

— Мамо, прийшов П'єркен. Якщо він залишиться обідати, потрібна столова білизна, ви забули її сьогодні видати.

Пані Клаас дістала з кишені в'язку невеличких ключів, подала їх дочці і мовила, показуючи на шафи з антільського дерева, що стояли попід стінами передпокою:

— Візьми, доню, з шафи праворуч, де скатерті "Грендорж".

Потім обернулась до чоловіка і, лукаво всміхаючись, лагідно сказала йому:

— Якщо мій любий погодився на сьогодні знову бути моїм, дай мені його всього цілком, гаразд? Сходи до себе, коханий друже, і перевдягнися, зроби мені таку ласку. Сьогодні в нас обідатиме П'єркен. Скинь із себе своє лахміття, гаразд? Воно все у плямах, бачиш? А оці дірки з жовтими краями — ти, мабуть, обляпався соляною або сірчаною

кислотою. Іди і щоб повернувся до мене молодшим. Я перевдягнусь, а тоді пошлю до тебе Мюлькінє.

Валтасар хотів пройти до себе в кімнату крізь двері, що сполучали її з кімнатою дружини, але забув, що вони були замкнені з того боку. Він пішов через передпокій, де Маргарита саме діставала з шафи скатерть.

Валтасар схопив доньку в обійми, весело повернув її до себе й сказав:

— Привіт, моя дівчинко, ти сьогодні дуже гарна в цій мусліновій сукні та з цим рожевим поясом.

Він поцілував її в чоло і ніжно потис її руку.

Пані Клаас покликala дочку й сказала:

— Маргарито, поклади скатертину на крісло, і допоможи мені вдягтися, я не хочу кликати Марту.

— Мамо, тато мене щойно поцілував,— повідомила Маргарита, заходячи до матері.— Він здався мені таким радісним, таким щасливим!

— Твій батько, моя доню, справді велика людина, ось уже три роки як він працює задля нашої слави та нашого щастя, і тепер він каже, що досяг мети своїх досліджень. Цей день має стати для нас усіх святом...

— Наші слуги, мамо, так засмучувалися, завжди бачачи його насупленим, що ми не будемо самотні у своїй радості,— сказала Маргарита.— О, надіньте інший пояс, цей дуже заношений.

— Гаразд, але поквапся, я хочу ще поговорити з П'єркеном. Де він?

— У вітальні, грається з Жаном.

— А де Габріель і Фелісія?

— В саду, я чую, як вони там кричать.

— Біжи скоріше туди і подивися, щоб вони не рвали тюльпанів! Твій батько ще не бачив їх цього року і, може, захоче сьогодні помилуватися ними, коли ми встанемо з-за столу. Скажи Мюлькінє, хай принесе йому все потрібне для того, щоб перевдягтися.

Коли Маргарита пішла, пані Клаас виглянула у вікно, яке виходило в сад, і побачила, що діти уважно роздивляються жука з блискучими, зеленими й плямистими крильцями, якого в народі називають "швачкою".

— Не бешкетуйте, мої любі,— сказала вона, підіймаючи віконну раму, яка ковзала у пазах, щоб провітрити кімнату.

Потім вона тихо постукала в двері, які з'єднували її спальню з чоловіковою,— хотіла переконатися, чи Валтасар знову не поринув у роздуми й не забув про все на світі. Він відчинив їй, і вона весело сказала, побачивши, що він перевдягається:

— Ти ж не залишиш мене надовго саму з П'єркеном? Приходь скоріше.

Хосефіна так швидко спустилася сходами, що, почувши її кроки, людина стороння ніколи не здогадалася б про її кульгавість.

— Коли пан переносив вас, пані, у спальню,— сказав лакей, перестрівши її на сходах,— сукня зачепилась і хай би тільки відірвався нікчемний клопоть, так ні, відламалася й щелепа у цієї звірюки, і не знаю, як її, туди притулити. Тепер перила зіпсовано, а вони ж були такі гарні!

— Ет, мій любий Мюлькінє, не клопочи собі голову, це не біда!

"Що ж таке сталося? — міркував Мюлькінє. — Чому це не біда? Чи не знайшов, бува, пан свого абсолюта?"

— Добридень, пане П'єркен,— сказала Хосефіна, заходячи до вітальні.

Нотар підбіг, щоб подати родичці руку, але пані Клаас звикла опиратися лише на руку свого чоловіка. Отож вона подякувала П'єркенові усмішкою і промовила:

— Ви, мабуть, прийшли з приводу тих тридцяти тисяч франків?

— Так, пані. Коли я повернувся додому, я одержав повідомлення від фірми "Проте і Шіфревіль", що вони подали панові Клаасові до сплати шість векселів, кожний на суму п'ять тисяч франків.

— Але сьогодні про це Валтасарові не кажіть, — попросила вона. — Залишайтеся з нами обідати. Якщо випадково він запитає, чому ви прийшли, будь ласка, вигадайте якийсь імовірний привід. Дайте листа мені, я сама з ним поговорю про цю справу. Все буде гаразд,— провадила вона, помітивши на обличчі нотаря здивування.— Думаю, через кілька місяців мій чоловік розквітається з усіма боргами.

Почувши ці слова, сказані пошепки, нотар подивився на Маргариту, що з'явилася у дверях, які виходили в сад, разом з Габрієлем та Фелісією, і сказав:

— Я ще ніколи не бачив панну Маргариту такою гарною, як сьогодні.

Пані Клаас, яка сіла в крісло, взявши на коліна маленького Жана, підвела голову й подивилася на дочку та нотаря з удаваною неухажністю.

П'єркен був середнього зросту, не гладкий і не худий, з правильними, хоч і досить пересіченими, рисами обличчя, зажурений вираз якого свідчив більше про смуток, аніж меланхолію, більше про замисленість безпредметну, аніж насичену думками. Його вважали за мізантропа, але він був надто користолюбний, надто любив пожити, щоб сваритися із світом насправжки. Погляд, спрямований кудись у простір, байдужий вираз обличчя, підкреслена мовчазливість, здавалося, свідчили про глибину почуттів, а насправді прикривали душевну порожнечу та нікчемну заклопотаність нотаря, який мав справу лише з матеріальними інтересами і був ще не такий старий, аби не почувати заздрощів. Його прагнення поріднитися з домом Клаасів можна було б пояснити почуттям безмежної відданості, якби жадібність не була однією з найсильніших його спонук. Він прикидався великодушним, але ніколи не цурався тверезого розрахунку. Сам того не усвідомлюючи, він тримався з Клаасами по-різному, залежно від обставин: бував, як то властиво всім діловим людям, різкий, грубий і сердитий, коли йому здавалося, що Валтасар розорився; а тільки-но виникало припущення, що труди Клааса можуть принести успіх, як у його манерах прозирали люб'язність, згідливість і навіть низькопоклонництво. То він бачив у Маргариті Клаас принцесу, до якої простому провінційному нотареві навіть наблизитися не можна, то вважав її за вбогу дівчину, яка знетямиться від щастя, коли він попросить її руки. Він був провінціал, звичайний собі простодушний фламандець, не позбавлений почуття відданості й доброти; але наївний егоїзм не давав цим якостям розвинути у повну міру, а деякі кумедні риси вдачі псували враження від його особи. В цю мить пані Клаас раптом пригадала, яким сухим тоном розмовляв із нею нотар на паперті церкви Святого Петра і завважила, що кілька її слів цілковито змінили його поведінку. Вона здогадалася про його таємні наміри і скинула проникливим поглядом на дочку, намагаючись прочитати в її душі, чи має вона бодай якийсь інтерес до їхнього родича, але не прочитала там нічого, крім цілковитої байдужості. Кілька хвилин розмова оберталася навколо останніх міських чуток, потім пані Клаас із невимовною втіхою почула, як у Валтасаровій кімнаті зарипіли по паркету чоботи, і незабаром хазяїн дому вже спускався сходами. Ті кроки звістували, що то йде чоловік молодий і жвавий, вони свідчили про цілковите

перетворення, і пані Клаас чекала, коли з'явиться чоловік із таким нетерпінням, що ледве погамувала дрож у тілі, коли нарешті двері до вітальні відчинились і ввійшов Валтасар, одягнений за найновішою модою. На ньому були до блиску наваксовані чоботи із закатами, які не закривали цілком білих шовкових панчіх, сині казимирові панталони із золотими гудзиками, білий жилет у квіточку й синій фрак. Він поголився, причесав волосся, напахтив голову парфумами, підрізав нігті, дбайливо вимив руки, і тепер здавався невпізнаним для тих, хто бачив його зовсім недавно. Замість напівбожевільного діда перед дітьми, дружиною й нотарем постав сорокарічний чоловік із привабливим обличчям, з очима, які дивилися весело і привітно. А вираз втоми та пережитих розчарувань, що відбивався на його запалих щоках і туго обтягнених шкірою вилицях, навіть надавав йому своєрідної краси.

— Вітаю вас, П'єркен,— сказав Валтасар Клаас.

Знову ставши батьком та чоловіком, хімік узяв найменшого сина з колін дружини і став підкидати його на руках.

— Погляньте на оцього малюка! — сказав він нотареві. — Чи не виникає у вас бажання одружитися, коли ви дивитесь на таке чарівне створіння? Повірте, друже, сімейні радощі втішають у всіх злигоднях життя. Гопки-гоп! Гопки-гоп! — вигукнув він, високо підіймаючи Жана й опускаючи його додолу.— Гопки-гоп!

Хлоп'як радісно сміявся, то опиняючись під самою стелею, то падаючи майже до підлоги. Мати відвернулася, щоб приховати хвилювання, яке викликала в ній ця гра, здавалося б, така проста,— але для Хосефіни вона означала справжній домашній переворот.

— Подивимось, як ти дибуляєш ніжками,— сказав Валтасар і поставив сина на паркет, а сам відійшов і сів у крісло.

Малий підбіг до батька, приваблений блиском золотих ґудзиків, які прикрашали панталони над закатами чобіт.

— Мій малесенький! — сказав батько, обіймаючи сина.— Та ти справжній Клаас, ти ходиш прямо. А як твої успіхи, Габріелю? — звернувся він до старшого сина, жартівливо смикнувши його за вухо.— Як ся має отець Морільйон? Сподіваюся, ти мужньо воюєш із перекладами на латину і навпаки? Вгризаєшся в математику?

Потім Валтасар підвівся і підійшов до П'єркена.

— Ви, мабуть, у якійсь справі до мене, друже? — сказав він з притаманною йому витонченою люб'язністю — і, взявши нотаря під руку, повів його в сад.— Хочете глянути на мої тюльпани?

Пані Клаас провела чоловіка поглядом і не могла стримати радості, бачачи, що він знову молодий, приязний, що він став самим собою. Вона підвелася, обняла дочку за стан і поцілувала її, сказавши:

— Люба Маргарито, кохана моя дитино, сьогодні я люблю тебе ще більше, ніж звичайно.

— Давно я вже не бачила, щоб тато був такий веселий,— мовила дівчина.

Мюлькінє доповів, що обід подано. Пані Клаас, не бажаючи, щоб П'єркен запропонував їй руку, сама взяла Валтасарову руку, і всі попрямували до їдальні.

В цій кімнаті проступали на стелі оголені сволки та бруси перекриття — правда, прикрашені розписами, які щороку чистили й промивали; на високих дубових мисниках можна було побачити найцікавіші екземпляри старовинного посуду, що передавалися в родині Клаасів у спадок. Стіни були оббиті фіолетовою шкірою, на якій були

витиснені золотом сцени мисливських ловів. Над мисниками там і сям виблискували всіма барвами пера екзотичних птахів та рідкісні мушлі. Стільці збереглися ще від початку XVI сторіччя — квадратні, з крученими стовпцями та невеличкою спинкою, обтягнуті тканиною з торочками, стільці, настільки поширені в давнину, що Рафаель зобразив один з них на картині, яку назвав "Мадонна на стільці". Дерево почорніло, але позолочені цвяшки блищали, наче нові, і старанно підновлювана оббивка тішила зір чудовим червоним кольором. Старовинна Фландрія мовби оживала тут упереміш із новинками, колись завезеними з Іспанії. Пузаті карафи та пляшки на столі мали вельми статечний вигляд, якого надавала їм опукла форма — така поширена в давнину. Келихи були на високих ніжках — достоту такі зображено на старих картинах голландської та фламандської школи. Прикрашений кольоровими фігурками у стилі Бернара де Паліссі, фаянсовий посуд був виготовлений на англійській фабриці Вігвуда. Масивні срібні прибори — грановані, з опуклим орнаментом, справжнє фамільне срібло, що складалося з предметів різних на вигляд, різної форми і карбування,— нагадували про те, що добробут Клаасів почався давно, а з плином часу їхнє багатство усе зростало. Серветки були з торочками, на іспанський зразок. Щодо столової білизни. то кожен би зрозумів — її бездоганна чистота була для Клаасів питанням честі. Всі ці столові прибори, це срібло призначалися для повсякденного користування. В передньому домі, де відбувалися звані обіди, обстава й посуд були куди розкішніші, а те, що вони призначалися лише для вжитку в святкові дні, надавало їм величі, яку втрачають предмети принижувані, так би мовити, в процесі вжитку буденного. В задньому домі усе носило відбиток патріархальної простоти. І ще одна приваблива деталь: вікна, що виходили в сад, ззовні були з усіх боків обплетені пагонами виноградної лози.

— Ви залишаєтеся вірні традиціям, пані,— сказав П'єркен, одержавши тарілку приправленого чебрецем супу, в який фламандські або голландські кухарки кладуть скачані з м'яса кульки та шматочки підсмаженого хліба.— Ось той самий суп, який мали звичай їсти в неділю наші батьки! Тільки у вашому домі та в домі мого дядька Деракє і подають досі цей традиційний нідерландський суп. О, пробачте, ще

старий Саварон де Саварю з гордістю частує цим супом гостей у себе в Турне, але деінде добра давня Фландрія зникає. Тепер меблі виготовляють на античний взірець, повсюди тільки й бачиш, що списи, шоломи, щити та лікторські сокири. Кожен прагне перебудувати свій дім, продати старі меблі, переплавити фамільне срібло або обміняти його на севрську порцеляну, що не варта ні старовинної саксонської, ні китайської. Ну, а я в душі — справжній фламандець! Серце кров'ю обкипає, коли бачиш, як мідники скуповують за ціною деревини та металевого брухту наші чудові меблі, інкрустовані міддю й оловом. Мені здається, в суспільному побуті відбуваються круті зміни. Навіть мистецтво — і те здригнулося. Усі кудись поспішають, і тому все робиться похапцем і недбало. Під час моєї останньої поїздки до Парижа, мене водили подивитись на картини, виставлені в Луврі. Чесне слово, тільки на ширми й годяться оті полотна — позбавлені перспективи, позбавлені глибини. Художники ніби бояться покласти зайвий мазок. І вони ж такі, я чув, заперечують досягнення живописців нашої старої школи. Гай-гай!..

— Колись наші художники,— відповів Валтасар,— вивчали різні сполуки та тривкість фарб, піддаючи їх дії сонця й дощу. Але ви маєте слушність: матеріальні засоби мистецтва сьогодні розвиваються менше, ніж будь-коли.

Пані Клаас не дослухалася до розмови. Коли нотар сказав, що порцелянові сервізи нині у великій моді, в неї раптом виникла блискуча думка продати масивне столове срібло, яке дісталася їй у спадок після брата,— вона сподівалася, що грішми, виторгуваними в такий спосіб, пощастить сплатити тридцять тисяч франків чоловікового боргу.

— Он як! — відповів Валтасар нотареві, коли пані Клаас знову стала слухати, про що вони розмовляють.— То моїми дослідями цікавляться в Дуге?

— Авжеж,— відповів П'єркен.— Усі чудуються, на які химери ви марнуєте стільки грошей. Учора я чув, як пан голова суду висловив жаль, що людина такого знатного роду, як ви, ударилася в пошуки

філософського каменю. Тоді я дозволив собі зауважити, що ви людина надто освічена, аби вперто домагатися неможливого, що ви надто християнин, аби змагатися з могутністю Божою, і надто Клаас, аби гайнувати гроші на якийсь чаклунський порошок. Одначе мушу вам признатися, я поділяю загальний жаль із приводу того, що ви перестали бути в світському товаристві. І справді, враження таке, ніби вас немає в місті. Далебі, ласкава пані, вам би стало приємно, коли б ви почули, з якою пошаною всі говорили про вас і про вашого чоловіка.

— Ви повелись як добрий родич, відкинувши звинувачення, що, може, й не завдають мені великої шкоди, але виставляють мене в кумедному світлі,— відповів Валтасар.— Ага, то в Дуе вважають, що я розорився! Так от, дорогий П'єркене, через два місяці у нас із пані Клаас річниця нашого весілля, і я влаштую таке грандіозне свято, що мої вельмишановні земляки повернуть мені пошану, яку вони плекають до золотих монет.

Пані Клаас густо зашарілася. Ось уже два роки, як чоловік і не згадував про річницю їхнього весілля. А сьогодні Валтасар був ніжний та ласкавий як ніколи — так у божевільних бувають хвилини просвітлення, коли їхні здібності набувають особливого блиску. Він виявляв надзвичайну уважність до дітей, і його мова чарувала люб'язністю, дотепністю, слухністю зауважень. Цей спалах батьківських почуттів, що не проявлялися так довго, був, безперечно, найрадіснішим святом для дружини; адже знову Валтасар звертав до неї слова і погляд, просякнуті незмінною глибокою симпатією, яка передається від серця до серця і доводить нерозривну єдність почуттів.

Старий Мюлькіньє, здавалося, повеселішав і помолодів, він заходив і виходив з незвичною для себе жвавістю, передчуваючи близьке здійснення своїх таємних сподівань. Несподівана переміна в усій поведінці хазяїна для нього означала навіть більше, ніж для пані Клаас. Якщо родина мріяла про щастя, то слуга — про багатство. Допмагаючи Валтасарові в його трудах, він заразився безумством свого хазяїна. Можливо, він збагнув, у чому суть його досліджень, із тих вигуків, які вихоплювалися в хіміка, коли мета вислизала у нього з рук, можливо,

природжена схильність людини до наслідування допомогла йому засвоїти ідеї того, з ким він дихав одним повітрям — хай там як, а Мюлькінє перейнявся до свого пана майже забобонним почуттям, до якого домішувалися страх, захват та міркування егоїстичної вигоди.

Лабораторія стала для нього тим самим, чим є для народу лотерейне бюро — організованою надією. Щовечора, лягаючи в постіль, він казав собі: "Завтра ми, можливо, купатимемося в золоті". І прокидався вранці з вірою не менш твердою, ніж напередодні. Прізвище лакея свідчило про його цілком фламандське походження. Колись кожен простолюдин діставав прізвисько, пов'язане або з його фахом, або з місцем народження, або з фізичними особливостями чи духовними якостями. Це прізвисько потім перетворювалося на прізвище, коли такий простолюдин здобував волю і заводив собі родину. Торговця лляним прядивом називали у Фландрії "мюлькінє" і таким, безперечно, й було ремесло того предка Клаасового слуги, який колись викупився з кріпацтва на волю й став городянином, що, однак, не завадило нинішньому нащадкові торговця прядивом через якісь життєві невдачі знову перейти в кріпацьку залежність, з тією тільки різницею, що тепер йому давали платню. Отож у прізвищі старого слуги відбивалася чи не вся історія Фландрії, історія її ткацького ремесла і торгівлі. Його вдача і зовнішність не були позбавлені оригінальності. Широке й довгасте обличчя мало форму трикутника й було подзьобане дрібною віспою, що змережувала його безліччю лискучих білих рубців і надавала йому фантастичного вигляду. Він був худий і високий, обличчя його постійно зберігало поважний і таємничий вираз. Очиці, жовтаві, як і гладенька перука в нього на голові, завжди косували. Отож і його зовнішність приваблювала до себе увагу, збуджувала цікавість. Обов'язки підручного, втаємниченого в досліди свого пана, про чиї труди він уперто мовчав, накладали на нього печать чаклунської загадковості. Коли Мюлькінє ішов Паризькою вулицею, городяни проводжали його зацікавленим і боязким поглядом, бо відповіді, які іноді він їм давав, були темні, наче пророцтва Сивілли, і таїли в собі натяки на казкові скарби. Гордий від усвідомлення того, що пан не може обійтися без нього, він покрикував на інших слуг, часто до них прискіпувався і, користуючися своєю владою, домагався для себе різних вигод, завдяки яким почував себе майже

хазяїном у домі. На відміну від фламандських слуг, які надзвичайно прихиляються до всієї родини свого пана, Мюлькінє любив одного Валтасара. Мюлькінє їв хліб із маслом та пив пиво, зберігаючи свою незмінну флегматичність, і в тих випадках, коли пані Клаас була в тяжкій зажурі, і тоді, коли в домі відбувалася якась приємна подія.

Після обіду пані Клаас запропонувала випити кави в саду, біля тюльпанової клумби, розташованої в самому його центрі. Череп'яні горщики з тюльпанами, назви яких були витиснуті на грифельних дощечках, були вкопані в землю так, що утворювали піраміду — її вивершував різновид тюльпану під назвою "драконова паща", якого мав один Валтасар. Ця квітка, відома під науковою назвою *tulipa Claesiana** поєднувала в собі сім кольорів, її довгі вигнуті пелюстки здавалися позолоченими на краях. Валтасарів батько, який не раз відмовлявся продати тюльпан навіть за десять тисяч флоринів, уживав таких пильних заходів, аби ніхто не зміг украсти в нього бодай одну насінину, що тримав тюльпан у вітальні й часто милувався ним цілими днями. Стебло квітки — високе, пряме, дуже міцне, чудового зеленого кольору — було в цілковитій гармонії з чашечкою, що відзначалася яскравою чистотою барв, завдяки якій ці пишні квіти й цінувалися так високо.

* Тюльпан Клааса (латин.).

— Тут у вас тюльпанів на тридцять — сорок тисяч франків, — сказав нотар, поглядаючи то на пані Клаас, то на клумбу, яка мінилася тисячею кольорів.

Хосефіна надто замилювалася квітами, схожими в промінні призахідного сонця на самоцвіти, щоб уловити зміст цього зауваження, просякненого духом нотаріальної контори.

— Навіщо вам усе це, — провадив, звертаючись до Валтасара, П'єркен. — На вашому місці я б їх продав.

— Ет! Чи мені потрібні гроші? — відповів Клаас, махнувши рукою з недбалістю людини, для якої сорок тисяч франків — сута дрібничка.

На мить запала мовчанка, що уривалася лише збудженими вигуками дітей.

— Глянь-но, мамо, глянь, на оцей!

— Який гарний!

— А отой як називається?

— Яка безодня! В ній губиться розум людський! — вигукнув Валтасар, у розпачі заламуючи руки.— Одна й та сама сполука водню з киснем в одному й тому самому середовищі породжує — і з одного й того самого начала! — все це розмаїття барв, спричинене тільки неоднаковим співвідношенням елементів!

Дружина розуміла терміни, які вживав чоловік, але він говорив надто швидко, і збагнути зміст усієї фрази вона не змогла. Валтасар згадав, що Хосефіна вивчала його улюблену науку, і сказав, по-змовницькому глянувши на неї:

— Навіть якщо ти зрозуміла мої слова, ти не знаєш, який зміст я вкладаю в них!

І він, здавалося, знову поринув у свої роздуми.

— Мабуть, що так,— мовив П'єркен, узявши з Маргаритиних рук чашку кави.— Природу людську важко подолати,— пошепки додав він, звертаючись до пані Клаас.— Будь ласка, переговоріть із ним самі, тепер і диявол не витягне його з цієї задуми. До завтра він уже не отямиться.

Нотар попрощався з Клаасом, який удав, ніби нічого не чує, поцілував малого Жана, що його мати тримала на руках і, низько вклонившись, пішов. Коли за ним з грюкотом зачинилися надвірні двері, Валтасар обняв дружину за стан і, щоб розвіяти в ній тривогу з приводу його замисленості, сказав їй на вухо:

— Це я умисне, щоб спроводити його.

Пані Клаас обернула голову до чоловіка, не соромлячись показати йому сльози, які набігли їй на очі,— вони були такі щасливі! Потім поклала голову Валтасарові на плече і поставила Жана на підлогу.

— Ходімо до вітальні,— сказала вона, помовчавши.

Весь вечір Валтасар веселився, майже як божевільний. Він вигадував для дітей усілякі розваги і сам так захопився грою, що навіть не помітив, як дружина двічі або тричі виходила з вітальні. Десь о пів на десяту, коли малого Жана уже вклали до ліжка, Маргарита допомогла своїй сестрі Фелісії роздягтися на ніч і повернулася до вітальні, але побачила, що батько й мати розмовляють: мати сиділа в кріслі, а батько тримав її за руку. Боячись їх потурбувати, дівчина хотіла була мовчки піти, але пані Клаас побачила дочку і сказала:

— Ходи сюди, Маргарито, ходи, люба моя дитино!

Вона пригорнула її до себе і з глибокою ніжністю

додала:

— Візьми з собою книжку і лягай раніше.

— На добраніч, дорога донечко,— сказав Валтасар.

Маргарита поцілувала батька й пішла. Клаас та його дружина залишилися самі і протягом кількох хвилин дивилися на останні багряні відблиски вечірньої заграви, що згасали на вже темних, розмитих сутінню візерунках листя. Коли зовсім смеркло, Валтасар сказав дружині схвильованим голосом:

— Ходімо нагору.

Спальня фламандки завжди була неприступна для сторонніх — навіть тоді, коли в англійських звичаях ще не закріпилося ставлення до дружининої спальні як до місця священного. Хоча охоронниці домашнього затишку в цій країні анітрохи не хизувалися своєю добродетеллю, але засвоєна ще в дитинстві звичка і домашні заботи перетворювали їхню спальню на принаadne святилище, де повітря було напоєне ніжними почуттями, де простота поєднувалася з усім найприємнішим, з усім найчистішим у людському житті. На місці пані Клаас з її високою душею і тілесними вадами будь-яка жінка захотіла б оточити себе найвишуканішими речами; але вона зробила це з особливо витонченим смаком, знаючи, який вплив справляє на почуття навколишня обстановка. Те, що для жінки вродливої було б розкішшю, для неї ставало необхідністю. Вона збагнула глибоке значення вислову: "Гарною жінкою можна себе зробити" — того афоризму, яким керувалася у всіх своїх діях перша дружина Наполеона¹⁰, часто скочуючись при цьому до фальші, тоді як пані Клаас у своїй поведінці завжди була природна і щира. Хоча Валтасар добре знав спальню своєї дружини, він уже до такої міри забув про побутову сторону життя, що, увійшовши туди, спізнав солодке тремтіння, ніби побачив усе те вперше. Сповнена пишного торжества радість жінки, яка сьогодні пережила справжній триумф, мінилася розкішними барвами тюльпанів, що гордо тримали свої голівки над довгими шийками майстерно розставлених ваз із китайської порцеляни, сяяла в потоках світла, ефекти якого можна було порівняти хіба з найурочистішою музикою фанфар. Гармонійно мерехтіли у тьмяному саяві свічок шовкові тканини червоно-сірого кольору, одноманітність яких пожвавлювалася відсвітами на золоті, яке скромно поблискувало на деяких речах, та розмаїтими відтінками квітів, схожих

на дорогоцінне каміння. Уся ця краса була навіяна таємною думкою про нього, тільки про нього!.. Більш красномовно Хосефіна не могла б сказати Валтасарові, що він завжди — джерело всіх її радощів і страждань. Вигляд цієї кімнати сповнював душу відчуттям блаженства і безтурботного, спокійного щастя, проганяючи геть усі сумні думки. Від шпалерної тканини, купленої в Китаї, струменів тонкий запах, що проникав у всі пори тіла, проте не здавався надокучливим. А дбайливо запнуті штори та порт'єри свідчили про бажання усаїтнитися, про ревнивий намір утримати тут у полоні найтихші звуки голосу та погляди знову завойованого чоловіка. В прекрасному уборі своїх розпущених кіс, які рівненької спадали обабіч лоба, схожі на два чорні крила, закутана до самої шиї в пеньюар, пані Клаас пішла запнути порт'єру-килим, яка не пропускала зовні жодного звуку. Біля самих дверей Хосефіна озирнулась і послала чоловікові, котрий сів біля каміна, веселу усмішку, якою вміє висловити свою палку надію розумна жінка, чия душевна краса відбивається й на обличчі, і воно теж видається прекрасним. Наймогутніші чари жінки — у постійному зверненні до великодушності чоловіка, в милому визнанні своєї слабкості, завдяки якій вона пробуджує в ньому гордість і найшляхетніші почуття. Признатися в своїй слабкості — хіба не означає пустити в хід усі чари своєї зваби? Коли кільця порт'єри з глухим шарудінням ковзнули по дерев'яній рейці, Хосефіна обернулася до чоловіка і сперлася рукою на бильце крісла, ніби хотіла в цю хвилину приховати свої фізичні вади і видатися граційною. То був заклик про допомогу. Спочатку Валтасар замилювався її обличчям, оливкова смуглявість якого виразно проступала на сірому тлі, приваблюючи і тішачи погляд, а тоді встав, підійшов до дружини, взяв її на руки й переніс на канапу. Цього їй і хотілося.

— Ти мені обіцяв,— сказала вона, взявши його за руку й утримуючи її у своїх ніби наелектризованих руках,— утаїмничити мене в мету своїх пошуків. Погод'ся, друже, що я гідна це знати, бо, прагнучи зрозуміти тебе, знайшла в собі навіть мужність вивчити науку, осуджену церквою. Я цікава, і ти нічого не приховуй від мене. Розкажи, що сталося, коли якось уранці ти встав стурбований, хоча напередодні ввечері я тебе покинула цілком щасливим?

— То ти вдяглася так кокетливо для того, щоб поговорити про хімію?

— Вислухати твою сповідь, аби ще глибше заглянути в твою душу — хіба для мене це не найвища втіха, не джерело блаженства і радості? Ти сьогодні повернув мені своє кохання в усій його повноті й чистоті, і я хочу знати, яка ідея виявилася настільки могутньою, що змогла забрати тебе від мене на такий довгий термін. Атож, я ревную тебе до ідеї більше, ніж до всіх жінок світу. Любов грандіозна, але вона не безмежна, тоді як наука веде в бездонні глибини, де ти мандруватимеш сам-один, і я не зможу тебе там навіть побачити. Я ненавиджу все, що стає між нами. Якби ти здобув славу, до якої прагнеш, я була б нещаслива; адже вона дала б тобі стільки радості! Я і тільки я, вельмишановний пане, повинна бути джерелом вашого щастя!

— Ні, мій ангеле, не абстрактна ідея спрямувала мене на цю прекрасну дорогу, а одна людина.

— Людина! — з жахом вигукнула вона.

— Ти пригадуєш, Пепіто, польського офіцера, якому ми надали притулок у тисяча вісімсот дев'ятому році?

— Чи пригадую я його?! Скільки разів сердилася я на свою пам'ять за те, що вона знову й знову показує мені ті очі, схожі на язички полум'я, западини над бровами, чорними, мов пекельні вуглини, великий голісінький череп, закручені вгору вуса, вугласте й суворе обличчя!.. А його хода — в ній було щось моторошно-спокійне!.. Якби тоді знайшлося для нього місце в готелі, він у нас, звичайно, не ночував би.

— Того польського дворянина звали Адам Верхівня¹¹,— сказав Валтасар.— Коли увечері ти залишила нас самих у вітальні, ми випадково заговорили про хімію. Злидні відірвали його від занять цією наукою, і він став солдатом. Ми впізнали один у одному втаємничених, здається, завдяки склянці води, яку я звик пити з цукром. Коли я попросив

Мюлькіньє принести кілька грудочок цукру, в капітана Верховні вихопився жест подиву.

"То ви вивчали хімію?" — спитав він мене.

"У Лавуазьє",— відповів я.

"Вам добре — ви людина вільна й багата!" — вигукнув він.

І з його грудей вихопилося зітхання, чоловіче зітхання, яке свідчить, що в думках або в серці людини зачаїлося пекло,— одне слово, то було почуття палке, зосереджене, почуття, яке годі виразити людською мовою. Він не договорив і передав свою думку поглядом, від якого в мене мороз пішов поза спиною. Помовчавши, мій гість сказав, що після того, як Польща була приречена на загибель, він оселився у Швеції. Там він спробував знайти собі розраду, займаючись хімією, до якої завжди відчував неподоланий потяг.

"І ось тепер я бачу,— додав він,— ви, як і я, відкрили, що арабська камедь, цукор та крохмаль, коли розтерти їх на порошок, дають одну й ту саму речовину, тотожну при якісному аналізі".

Він знову помовчав, потім змріяв мене пильним поглядом і з приятельською довірою став нашіптувати мені сповнені глибокого змісту слова, від яких у моїй пам'яті сьогодні лишився тільки загальний зміст, але така владна сила звучала в його голосі, така переконаність відчувалася в інтонаціях, така поривчастість — у жестах, що все у мене всередині мовби перевернулось, і кожне його слово било по мені, як молот по ковадлу. Ось короткий виклад його міркувань, що стали для мене тим розжареним вугіллям, яке Господь поклав на язик Ісаї, бо завдяки своєму навчанню в Лавуазьє я міг збагнути всю їхню важливість і глибину.

"Тотожність цих трьох субстанцій, зовсім різних на вигляд,— сказав він,— навела мене на думку, що усі речовини в природі походять від одного начала. Досягнення сучасної хімії підтвердили правдивість цього закону в царині найважливіших явищ природи. Хімія ділить усе суще на дві неоднакові частини: на природу органічну й природу неорганічну. Органічна природа, безперечно, є найважливішою складовою нашого світу, і вона включає в себе усі рослинні й тваринні істоти, організовані більш або менш досконало, тобто більш або менш рухливі, а отже — більш або менш вразливі. І ось аналіз показав, що продукти цієї природи зводяться до чотирьох простих речовин. Три з них — гази: азот, водень і кисень; четверта тверде тіло, правда, не метал, а вуглець. А от неорганічна природа, така обмежена в своєму розмаїтті, нерухлива, нечутлива і зовсім нездатна розвиватися (хоча Лінней легковажно приписав їй таку здатність), налічує аж п'ятдесят три прості речовини, різноманітні сполуки яких і утворюють усе, що в ній зустрічається. Чи ймовірно, що там, де результатів менше, засобів набагато більше?.. Виходячи з цього простого міркування, мій старий учитель дійшов висновку, що всі ці п'ятдесят три речовини виникли з одного спільного елемента, видозміненого завдяки дії невідомої сили, яка нині згасла, але яку може оживити людський геній. Так от, уявіть собі на мить, що нам пощастило пробудити активність цієї сили — і тоді в нас виникла б єдина хімія. Дуже ймовірно, що вся природа — і органічна, і неорганічна — стоїть на чотирьох першоелементах, а якби нам пощастило розкласти азот (елемент негативний), їх лишилося б тільки три. Таким чином ми повертаємося до знаменитої "тріади" — великого відкриття стародавніх мудреців та середньовічних алхіміків, з яких ми дарма глузуємо. Десь тут і зупинилася сучасна хімія. Це і багато, і мало. Зрештою, хімія не звикла відступати перед труднощами, і вона, безперечно, піде й далі вперед. Та на цій дорозі пройдено поки що куди меншу відстань, аніж залишається пройти. На щастя, нашій чудовій науці добре прислужився випадок. Хіба не здавалося, що алмаз, ця сльоза кристалізованого чистого вуглецю — субстанція первісна й неподільна? Навіть стародавні алхіміки, які вважали, що золото можна розкласти, а отже, й виготовляти, ніколи й на думці не покладали штучно відтворювати алмаз, і ось сучасні хіміки відкрили природу алмаза і закон, який визначає його будову. А я,—

провадив мій гість,— я пішов ще далі! Провівши один дослід, я зрозумів, що таємничу тріаду, яка цікавить учених із незапам'ятних давен, годі виявити за допомогою сучасних методів аналізу, коли вони не спрямовують дослідження до чітко визначеної мети. Ось вам цей дослід. Посійте зерна хрінниці (в даному випадку ми вибираємо одну з субстанцій органічної природи) в сірчаний цвіт (бо тут нам треба взяти речовину просту). Поливайте зерна дистильованою водою, щоб у продукти проростання не зміг проникнути жоден невідомий елемент. Зерна проростають і утворюють паростки у відомому середовищі, живлячись тільки елементами, які ми визначили з попереднього аналізу. З ріжте в різний час кілька стеблин піддослідної рослини з таким розрахунком, щоб, коли ви їх спалите, набралось кілька драхм попелу й утворилася маса, достатня для проведення дослідів. І що ж? Спаливши стебла й піддавши попіл аналізу, ви в ньому виявите кремнієву кислоту, алюміній, фосфорнокислий та вуглекислий калій і окис заліза, так ніби ваша хрінниця виросла у звичайному собі ґрунті, десь на березі річки. Адже всі ці речовини не були присутні ні в сірці (яка є простою субстанцією і послужила ґрунтом для рослини), ні у воді, використаній для поливання (її склад нам добре відомий); але й у зерні їх також не було, і їхню присутність в рослині ми не можемо пояснити інакше, як припустивши існування невідомого елемента, спільного для речовин, що складають зерно хрінниці, і речовин, які правили йому за середовище проростання. Таким чином повітря, дистильована вода, сірка і речовини, виявлені аналізом у стеблах хрінниці, — тобто поташ, вапно, магнезія, алюміній та інші,— мабуть, мають у собі якесь спільне начало, що переходить із речовини в речовину в умовах атмосфери, насиченої сонячним промінням. З незаперечних результатів цього дослідів,— вигукнув він,— я вивів існування Абсолюту! Наявність субстанції, спільної для всіх речовин, субстанції, яка видозмінюється під впливом єдиної сили, — ось чітка й однозначна постановка задачі про Абсолют, задачі, яку можна розв'язати, я в цьому не сумніваюся. Там ви й зустрінете таємничу тріаду, перед якою в усі часи людство схиляло коліна: первісна матерія, засіб, результат. Це грізне число три є у всіх людських діяннях, воно панує над релігіями, науками і законами. На цьому,— сказав мені він,— я мусив припинити свої дослідження через війну та бідність. Ви учень

Лавуазьє, ви багатий і вільно розпоряджаєтесь своїм часом, отже, я залюбки поділюся з вами своїми припущеннями. Ось та мета, яку я поставив перед собою у своїх дослідженнях, унаслідок тривалих роздумів. Первісна матерія — це начало, спільне для трьох газів і для вуглецю. Засіб — начало, яке об'єднує негативний і позитивний електричні заряди. Знайдіть докази, які підтвердять ці дві істини, і ви відкриєте найглибшу першопричину всіх явищ природи. О, тому хто носить отут,— сказав він, ляснувши себе по лобі,— останнє слово творіння, передчуваючи Абсолют, хіба може видатися життям участь у сновиганні людських юрмищ, які час від часу кидаються одне на одне, не усвідомлюючи, що роблять? Моє реальне життя — тільки зворотний бік моєї мрії. Моє тіло пересувається туди й сюди, щось робить, метушиться під пострілами, бігає між гарматами і людьми, перетинає всю Європу за наказом можновладців, яким я скоряюся, хоча глибоко зневажаю їх. Але душа моя не усвідомлює цих дій, вона лишається нерухомою, вона занурена в ідею й нечутлива до всього, крім цієї ідеї, вона шукає Абсолют — те начало, завдяки якому з абсолютно однакових зерен, поміщених у одне середовище, одні зерна дають квіти білі, а інші — жовті! Те саме можна спостерігати й у шовкопрядів: вони годуються листям одного дерева і в своїй будові не мають помітних відмінностей, але одні з них виділяють жовтий шовк, а інші — білий. А якщо перейдемо до людей, то тут часто буває так, що діти народжуються несхожими ні на матір, ні на батька — причому батька безсумнівного. Чи не містить у собі логічний висновок із цього факту першопричину всіх явищ природи? Та й нашому уявленню про Бога хіба не найкраще відповідає віра в те, що він створив усе суще за допомогою засобу найпростішого? А чи не відбилося туманне уявлення про Абсолют і в традиційному поклонінні піфагорейців числу один, з якого виходять усі числа і яке представляє єдність матерії, числу два — першій сполуці і прототипу всіх можливих сполук, і числу три, яке у всі часи вважали знаком Бога, тобто матерії, сили і наслідку? Для Шталя, Бехера, Парацельса, Агріппи, для всіх великих дослідників оккультних явищ слово "Трісмегіст", що означає "велика тріада", було ніби своєрідним паролем. Невігласи, котрі звикли засуджувати алхімію, цю трансцедентну науку, звичайно, не знають, що наші сьогоденні дослідження виправдовують пристрасні пошуки, яким віддавалися ті

великі люди! Якби мені пощастило відкрити Абсолют, я став би досліджувати рух матерії. Та поки я ковтаю порох і посилаю своїх підлеглих на безглузду смерть, мій старий учитель нагромаджує відкриття за відкриттями і все ближче підходить до Абсолюту! А я помру, мов собака, скулившись де-небудь біля гармати!"

Коли цей великий нещасливець трохи заспокоївся, він сказав мені тоном зворушливої, майже братської приязні:

"Якщо у мене виникне ідея потрібного досліду, я перед смертю заповім її вам".

— Ох Пепіто,— сказав Валтасар, стискаючи руку дружини,— сльози розпачу текли по його запалих щоках у той час, як він обпалював мою душу вогнем думок, які вже боязко намацував Лавуазьє, не зважаючи, проте, віддатися їм цілком.

— Оце так? — вигукнула пані Клаас, яка не могла далі стримуватись і різко урвала свого чоловіка.— Якийсь чужинець, перебувши під нашим дахом лише одну ніч, зумів забрати в нас твою любов, однією фразою, одним словом зруйнував щастя цілої родини? О мій любий Валтасаре! Та чи він хоч перехрестився? Чи ти роздивився його як слід? Лише в Лукавого можуть бути такі жовті очі, звідки бризкає Прометеїв вогонь. Авжеж, тільки нечистий міг відірвати тебе від мене. Від того дня ти перестав бути батьком, чоловіком, головою родини...

— Он як! — вигукнув Валтасар, підхопившись на ноги і втупивши у дружину пильний погляд.— То ти звинувачуєш чоловіка за те, що він піднявся над людьми, аби кинути до твоїх ніг божественну багрянницю слави — цю невеличку жертву порівняно до скарбів твого серця! То ти зовсім не уявляєш, чого я за ці три роки досяг? Я просувався вперед гігантськими кроками, Пепіто,— сказав він, запалюючись натхненням.

Дружина побачила, що його обличчя палахкотить вогнем генія куди яскравіше, ніж будь-коли палахкотіло вогнем кохання, і вона заплакала, слухаючи його.

— Я сполучив хлор і азот, я розклав деякі тіла, що їх раніше вважали простими, я відкрив нові метали. До речі, — провадив він, побачивши, що дружина плаче, — я розклав сльози на складові елементи. Сльози містять у собі трохи вапнистої фосфорнокислої солі, хлористий натр, слиз і воду.

Він говорив і говорив, навіть не помітивши, яка жахлива конвульсія спотворила обличчя Хосефіни, він осідлав свого крилатого коня — Науку, і вона несла його все далі й далі від світу матеріального.

— Цей аналіз, моя люба, — один з найпереконливіших доказів тієї істини, що в основі будь-якої природної системи лежить Абсолют. Передумова всякого життя — згорання. Чим яскравіше палахкотить вогнище, тим довше життя триває. Скажімо, мінерал руйнується повільно до нескінченності, або згорання в ньому приховане й невідчутне — можна сказати, потенційне. Скажімо, рослини, безперервно оновлюючись, завдяки певним сполукам, які дає вологість, живуть майже необмежений час, і навіть існують рослини — сучасники останнього катаклізму. Та щоразу, коли природа з невідомою нам метою вдосконалює живий організм, наділяючи його відчуттям, інстинктом, а то й розумом, тобто трьома найвищими ознаками органічного світу, в таких випадках кожен із цих досконалих організмів згорає тим активніше, чим складніша його будова. Людина являє собою найвищу точку, якої досяг розвиток розуму, а її складна система органів своєю діяльністю породжує майже творчу силу — думку! — і тому серед усіх живих створінь у ній згорання відбувається найінтенсивніше, призводячи до разючих наслідків і недарма в людському тілі за допомогою хімічного аналізу можна виявити фосфорнокислу, сірчанокислу і вуглекислу солі. Ці субстанції вельми скидаються на сліди, залишені електричними струмами, що лежать у основі будь-якого процесу запліднення. А хіба в людському організмі комбінації електричних струмів не розмаїтіші, ніж у будь-якому іншому? Можливо, здатність засвоювати абсолютне начало у великих кількостях

розвинена в людини дужче, ніж у всякої іншої тварі, й вона поглинає його, щоб за допомогою найдосконалішого у живому світі організму виробляти свою силу, свої думки! Мабуть, так воно і є. Людина — це така собі колба. Отже, згідно з моїми уявленнями, мозок ідіота містить у собі найменше фосфору та інших продуктів електромагнетизму, мозок божевільного містить його забагато, у людини звичайної його мало, в мозку генія — якраз стільки, скільки потрібно. Якщо людина тільки й знає, що закохується, переносить вантажі, танцює або прагне добре попоїсти, значить у неї змістилася сила, спричинена діяльністю електричного апарату. Таким чином, наші почуття...

— Годі, Валтасаре! Ти жахаєш мене, ти говориш блюзнірства! Як ти можеш! Виходить, моя любов...

— ...це ефірна речовина, яка виділяється з організму,— сказав Клаас, — і саме вона, безперечно, є сутністю Абсолюту. Подумай лишень, що відкрию це я — я перший, я перший, я перший!..

Коли він вимовляв на три різні тони ці два слова, його обличчя поступово набирало виразу людини, натхненої вищою мудрістю.

— Тоді я створю метали, створю діаманти, я творитиму, як сама природа! — вигукнув він.

— А чи станеш ти від цього щасливіший? — в розпачі вигукнула вона. — Проклята наука! Проклятий демон! Ти забуваєш, Клаасе, що впадаєш у гріх гордині, в якому завинив Сатана. Ти повстаєш проти Бога.

— Ет, Бог.

— О, він заперечує Бога! — вигукнула Хосефіна, заламуючи руки.— Не забувай, Клаасе, що Бог володіє могутністю, якою ти не володітимеш ніколи!

Почувши цей аргумент, який зводив до нуля таку любов для нього науку, Валтасар поглянув на дружину і здригнувся.

— Що ти маєш на увазі? — запитав він.

— А те, що тільки Богові підвладний рух — єдина сила в усьому світі. Саме це я зрозуміла з книжок, які ти змусив мене прочитати. Ти, звичайно, можеш проаналізувати квіти, плоди чи вино з Малаги. І ти, звичайно, виявиш їхні складові елементи, котрі, як у випадку з твоєю хрінницею, виникають у, здавалося б, чужому для них середовищі. Припустімо, ти навіть знайдеш їх у природі. Але зібравши їх до купи, чи одержиш ти такі самі квіти, плоди і вино? Чи зможеш ти розпоряджатися незбагненою дією сонця та повітря Іспанії? Розкласти — не означає створити.

— Якщо я відкрию сполучну силу, я зможу творити.

— Ніщо його не зупинить! — вигукнула Хосефіна з розпачем у голосі.
— О, моє кохання загинуло, я втратила його...

Вона заплакала, і її очі, натхнені смутком та святим почуттям, яке променилося з них, сяяли крізь сльози і здавалися прекраснішими, ніж будь-коли.

— Так, так, ти помер для всього, — провадила вона, похлинаючись риданнями. — Я бачу, наука убила в тобі всі почуття, і ти піднісся з нею надто високо, щоб коли-небудь спуститися вниз і знову стати супутником бідолашної жінки. Яке щастя можу я тепер тобі дати? О, я хотіла б вірити — сумна розрада! — що Бог створив тебе, аби ти возвеличив його творіння і проспівав йому хвалу, що він уклав у твої груди неподоланну силу, яка панує над тобою. Але ні, Бог добрий і він залишив би в твоєму серці бодай трохи любові до жінки, яка тебе обожнює, бодай трохи уваги до дітей, котрі потребують твоєї опіки. Атож, тільки диявол може бути твоїм поводитарем, коли ти сам-один блукаєш у бездонних проваллях посеред мороку, куди не проникає небесне сяйво віри і куди тебе

закинула фатальна впевненість у своїх силах! Інакше, друже, хіба ти не помітив би, що за три роки ти пустив на вітер дев'ятсот тисяч франків? О, постався до мене справедливо, я вважаю тебе своїм земним богом і не дорікаю тобі ні в чому. Якби ми були самі, я впала б перед тобою навколішки і віддала б тобі всі наші багатства, сказавши: "Бери їх, кидай у свою піч і розвій із димом!" І я сміялася б, дивлячись, як воно все летить за вітром. Якби ти був бідний, я не посоромилася б піти жебрати, щоб здобути вугілля, необхідне для твого горна. Та що там казати, Клаасе! Навіть якби мені самій треба було кинутися в піч, щоб допомогти тобі знайти твій клятий Абсолют, я стрибнула б туди з великою радістю, адже всю свою славу і щастя ти бачиш у відкритті цієї таємниці. Але подумай про дітей, про наших дітей, Клаасе! Що станеться з ними, якщо ти не розгадаєш своєї пекельної таємниці найближчим часом? Ти знаєш, чому приходив П'єркен? Він приходив сказати, що ти повинен заплатити тридцять тисяч франків боргу, а платити в тебе немає чим. Твоя власність більше тобі не належить. Я не хотіла, щоб П'єркен збентежив тебе своїми розпитуваннями, і сказала, що ти маєш ці тридцять тисяч; але роздобути їх ми з можемо, тільки продавши наше фамільне срібло — іншого виходу я не бачу.

Їй здалося, що на очах у чоловіка ось-ось заблищать сльози, і вона в розпачі припала до його ніг, благально простягаючи руки.

— О мій друже,— вигукнула вона,— припини хоч ненадовго свої досліди, поки ми назбираємо грошей, і тоді ти їх продовжиш, якщо не можеш відмовитися від своєї роботи! Повір, я тебе не осуджую, я сама роздуватиму вогонь у твоїх печах, якщо ти цього захочеш, але не доводь наших дітей до злиднів! Ти вже їх не любиш, як мав би любити, наука поглинула твоє серце,— так принаймні не прирікай їх на вбогість, якщо вже ти не зміг дати їм щастя, яке повинен був дати. Заради тебе я надто часто пригнічувала в своєму серці материнське почуття, атож, не раз я мріяла не бути матір'ю, щоб мати змогу тісніше поєднатися з твоєю душею, прилучитися до твого життя! І ось тепер мене мучать докори сумління, і я мушу захищати від тебе щастя своїх дітей, не думаючи про власне щастя.

Її коси розпустились і розсипались по плечах, тисяча почуттів, наче тисяча стріл, вилітали з її очей, і вона здобула тріумф над суперницею. Валтасар узяв її на руки, відніс на канапу й опустився перед нею навколішки.

— Отже, я завдав тобі горя? — сказав він голосом людини, яка пробудилася після важкого сну.

— Завдав, бідолашний Клаасе, і ще завдаси чимало, незалежно від своєї волі,— сказала Хосефіна, провівши долонею по його чуприні.— Сядь-но біля мене,— мовила вона, показуючи на канапу.— Ось бачиш, я уже все забула, адже ти повертаєшся до нас. Мій друже, ми все залагодимо, але ти більше не віддалятимешся від дружини, ні? Скажи, що "ні"! О мій великий, о мій прекрасний Клаасе, не бійся підкорити своє благородне серце жіночому впливу, такому благодійному для нещасливих митців, для змучених геніїв! Поводься зі мною брутально, бий мене, якщо хочеш, але дозволь де в чому суперечити тобі задля твого ж таки добра. Я ніколи не зловживатиму владою, яку ти мені надаси. Будь знаменитий, але будь також і щасливий. Не забувай нас заради хімії. Повір, ми будемо дуже поступливі, ми не станемо витіснити з твого серця науку, нехай вона займає там своє місце, але будь же справедливий — віддай нам нашу половину! Скажи, хіба це не найвища некорисливість з мого боку?

Вона змусила Валтасара всміхнутися. З притаманним їй статі витонченим умінням вона перевела надзвичайно серйозну розмову в царину жарту, де жінки почувають себе напрочуд упевнено. Та хоч зовні вона сміялась, її серце болісно стискалось, і їй насилу вдалося опанувати себе, домогтися, щоб воно знову билось спокійно і рівно. Зате вона побачила, як у Валтасарових очах знову з'явився вираз, яким вона захоплювалась і пишалася,— і, зрозумівши, що їй пощастило поновити колишню, здавалося, навіки втрачену владу над ним, вона з усмішкою сказала йому:

— Повір мені, Валтасаре, природа нас створила, щоб ми втішалися почуттями і хоч би як ти прагнув, аби ми були тільки електричними машинами, ні твої гази, ні твої ефірні матерії не зможуть пояснити нашої здатності передбачати майбутнє.

— Ні, зможуть,— заперечив він.— За допомогою аналогій. Сила передбачення, властива поетові, і сила умовиводу, притаманна вченому, засновані на неявних аналогіях, невідчутних і невагомих, що їх люди пересічні зараховують до духовних явищ, хоча насправді це явища фізичні. Пророк передбачає, міркуючи і роблячи висновки. На жаль, ці види аналогій надто рідкісні і майже невідчутні, щоб їх можна було спостерегти і піддати аналізу.

— А ось оце теж аналогія? — спитала вона, цілуючи його, щоб прогнати так недоречно пробуджену хімію.

— Ні, це сполучення: дві субстанції з одним знаком не спричиняють реакції...

— Благаю тебе, замовкни,— сказала вона,— а то я помру з розпуки. Атож, любий, я не витримала б, побачивши, що ти не забуваєш про мою суперницю і в екстазі кохання.

— Але ж, доле моя, я думаю тільки про тебе, мої дослідження мають на меті прославити нашу родину. Всі мої надії пов'язані з тобою.

— Ану, глянь мені у вічі!

В ці хвилини глибокого хвилювання вона здавалася особливо гарною і наче помолодшала; її прекрасне обличчя сяяло, мов сонце, над хмарою мусліну та мережив.

— Ну, звичайно, я чинив несправедливо, що забував про тебе заради науки. Але віднині все буде інакше. Якщо я знову порину в свої турботи, ти відривай мене від них, Пепіто, я так хочу.

Вона опустила очі й дозволила узяти свою руку,— найгарніше, що в неї було,— руку сильну і водночас ніжну.

— Але я хочу більшого,— сказала вона.

— Ти сьогодні така прекрасна, що всього можеш домогтися.

— Я хочу зруйнувати твою лабораторію і посадити на ланцюг твою науку,— сказала вона, кинувши на нього палкий погляд.

— Хай і так! До біса хімію!

— Ця хвилина змушує мене забути про всі колишні прикrostі,— сказала вона.— Тепер я здатна витерпіти нові страждання, якщо тобі знову захочеться мене мучити.

На ці слова Валтасар мало не заплакав.

— Твоя правда, я бачив вас ніби крізь туман, і не чув ваших...

— Якби йшлося тільки про мене,— мовила Хосефіна,— я й далі б страждала мовчки, не сміючи підняти голос проти свого володаря; але треба подумати про дітей, Клаасе. Запевняю тебе, якщо ти й далі пускатимеш своє багатство на вітер, то хай би яку славу мету ти ставив перед собою, світ її не зрозуміє, і осудить не лише тебе, а й твою родину. Зрештою, ти, людина такого високого польоту, повинен тільки радіти, що дружина вчасно остерегла тебе проти небезпеки, якої ти зовсім не помічав. Та облишмо про це,— сказала вона,— даруючи йому кокетливу усмішку й ніжний погляд.— Хай, сьогодні, мій Клаасе, ніщо не затьмарює нашого щастя.

Наступного дня, після такого важливого в житті родини вечора, Валтасар Клаас, від якого Хосефіна, мабуть, домоглася обіцянки припинити свої дослід, жодного разу не піднявся в лабораторію й цілий день залишався біля дружини. А ще через день родина стала готуватися до від'їзду в сільський маєток, де й прожила близько двох місяців; вони повернулися в Дуе лише тоді, коли настав час готуватися до свята, яким Валтасар хотів відзначити, як це бувало колись, річницю їхнього шлюбу. Тепер він знову й знову переконувався в тому, що справи його геть розладналися через його дослід та безтурботність. Дружина не прагнула роз'яструвати його рану докорами й, оскільки лихо вже сталося, намагалася хоч якось поправити становище. Із семи слуг, які були в Клааса, коли востаннє вони приймали в себе гостей, залишилися тільки Мюлькінє, кухарка Жозетта і стара покоївка Марта, яка не розлучалася із своєю пані, відколи та вийшла з монастиря. З такою кількістю слуг було, звичайно, неможливо прийняти в себе усе вище товариство міста. Пані Клаас зладнала з цими труднощами, запропонувавши запросити кухаря з Парижа, позичити одного слугу в П'єркена і навчити прислужувати гостям садівникового сина. Завдяки цьому, ніхто й не помітив би, в якій скруті вони опинилися. Усі двадцять днів, поки готувалися до свята, пані Клаас щодня знаходила для чоловіка якесь діло: то доручала йому вибрати рідкісні квіти для прикрашання парадних сходів, галереї та кімнат, то посидала його в Дюнкерк роздобути кілька штук тих страховинних риб, які становили славу званих обідів у Північному департаменті. Свято, яке збирався влаштувати Клаас, було справою вельми важливою і вимагало безлічі турбот та діяльного листування, адже у Фландрії традиції гостинності ставлять на карту честь усієї родини, і не лише для господарів, а й для слуг, званий обід нагадує битву, в якій їм неодмінно треба перемогти гостей. Устриці замовляли в Остенде, тетеруків — у Шотландії, фрукти — в Парижі; одне слово, навіть у дрібницях не можна було зганьбити честь успадкованого від предків пишного церемоніалу. Зрештою, бали в домі Клаасів мали добру і давню славу. В ті часи Дуе був столицею департаменту, і цією вечіркою в домі Клаасів, що задавала тон усім вечіркам та балам у окрузі, завжди відкривався зимовий сезон. Протягом п'ятнадцяти років Валтасар робив усе, щоб приголомшити гостей, і це завжди йому

вдавалося; кожного разу про свято розповідали на двадцять лє навкруги — про те, хто на ньому був присутній, хто в чому був одягнений, згадували про найменші подробиці, про побачені новинки, про все, що там відбувалося. Отже, приготування до свята перешкодили Клаасові думати про пошуки Абсолюту. Повернувшись думками до своєї родини та до світського життя, учений знову став самолюбивим главою родини, фламандцем, господарем дому, і йому було приємно здивувати співгородян. Він вирішив надати вечірці особливого характеру завдяки якійсь новій вигадці й серед усіх фантазій розкоші вибрав найпрекраснішу, найбагатшу на барви і найшвидкоплиннішу, перетворивши свій дім на оранжерею, повну рідкісних рослин, та приготувавши букети для кожної з дам. Цій нечуваній красі відповідали й інші деталі святкового оздоблення кімнат, ніщо не мало суперечити загальному враженню. Але в день балу, надвечір, надійшов двадцять дев'ятий бюлетень, і стало відомо про грандіозну катастрофу, якої зазнала в Росії велика армія, про поразку на Березині. Глибокий і щирий смуток опанував жителів міста Дуге, і з почуття патріотизму вони одноставно відмовилися танцювати. Крім бюлетеня, в Дуге надійшло з Польщі кілька листів і один з них на ім'я Валтасара. Помираючи в Дрездені від рани, отриманої, як він писав, у одній з останніх сутичок, пан Верховня захотів передати у спадок тому, хто колись виявив до нього гостинність, деякі думки стосовно пошуків Абсолюту, що виникли в нього від часу їхньої зустрічі. Прочитавши того листа, Клаас поринув у глибоку задуму, що могла б зробити честь його патріотичним почуттям, але Хосефіна не дала себе обманути, і свято для неї несло на собі печать подвійної жалоби. Отож вечірка, на якій дім Клаасів ще раз спромігся вразити гостей своїми розкошами, була затьмарена глибоким смутком, незважаючи на розмаїття барв, на дивовижне зібрання раритетів, поназбируваних шістьма поколіннями, кожне з яких віддавалося своєму особливому захопленню, зібрання, що ним жителі Дуге милувалися того разу востаннє.

Царицею вечора була Маргарита; їй уже виповнилося шістнадцять років, і батьки уперше ввели її у світське товариство. Вона привабила загальну увагу надзвичайною простотою манер, дівочою цнотливістю, і

тим, що весь її вигляд був у цілковитій гармонії з домом. Це була справжня фламандська дівчина, достоту така, якою завжди малювали її художники того краю: приємне округле личко, гладенько зачесане і розділене на проділ каштанове волосся, сірі, із зеленим полиском очі, прегарні плечі й повнота, яка анітрохи не шкодила красі; вигляд сором'язливий, але на високому рівному чолі — рішучість, що ховалася під зовнішнім спокоєм і лагідністю. Не виявляючи ні смутку, ні меланхолії, вона, мабуть, не була схильна і до веселощів. Розважливість, любов до порядку, почуття обов'язку — три головні риси фламандської вдачі — одухотворювали її обличчя; на перший погляд холодне, воно, проте, затримувало на собі погляд витонченістю обрисів і спокійною гідністю — певною запорукою сімейного щастя. Завдяки дивній випадковості, що її фізіологи досі не змогли пояснити, дочка не успадкувала жодної риси ні від матері, ні від батька, але в ній мовби ожила бабуса по материнській лінії, така собі Конінкс із Брюгге, чий портрет святобливо зберігався в родині й міг засвідчити цю незбагненну схожість.

Вечеря деякою мірою пожвавила свято. Якщо поразка великої армії не дозволяла розважатися танцями, то кожен був тієї думки, що це не причина, аби псувати собі апетит. Попоївши, патріоти відразу розійшлися по домівках. Залишилися тільки люди байдужі до ран батьківщини, кілька картярів та близьких приятелів Клааса. Але помалу-малу яскраво освітлений дім, де звечора юрмила уся знать Дуе, поринав у тишу; і на першу годину ночі галерея спорожніла, у вітальнях почали гасити світло. Темрява — пророчий образ майбутнього, яке чекало родину, — огорнула і внутрішній двір, ще недавно такий гамірний і яскраво освітлений. Коли подружжя Клаасів повернулося у свої покої, Валтасар дав дружині прочитати лист від поляка. Хосефіна повернула його сумним жестом — вона передбачала майбутнє.

І справді, починаючи від того дня, Валтасар майже не приховував смутку та нудьги, які гнітили його. Вранці, після сімейного сніданку, він трохи грався у вітальні зі своїм сином Жаном, розмовляв з дочками, які шили, гаптували або плели мережива, але дуже швидко стомлювався від цих ігор, цих балачок і, здавалося, брав у них участь лише з почуття

обов'язку. Коли дружина, перевдягнувшись, знову спускалася вниз, вона завжди заставляла його в кріслі — він сидів навпроти Маргарити та Фелісії, ніби й не чуючи набридливого постукування їхніх коклюшок. Коли приносили газету, він читав її повільно, наче купець, що відійшов від справ і тепер не знає, як згаяти час. Потім підводився, дивився крізь вікно на небо, знову сідав і замислено розворушував вугілля в каміні, як ото людина, що перебуває під владою однієї тиранічної думки і робить усе цілком несвідомо. Пані Клаас гірко шкодувала, що у неї вбога освіта й погана пам'ять. Їй було важко довгий час підтримувати цікаву розмову; втім, навряд чи це й можливо між двома людьми, які давно усе сказали одне одному і змушені шукати собі тему для розмов поза життям серця і поза домашнім побутом. Життя серця має свої хвилини і прагне протиставлень; дрібниці побуту не надовго зацікавлять високий ум, що звик глибоко мислити; а світське життя нестерпне для душ, наповнених любов'ю. Таким чином, два створіння, що живуть усамітнено і пізнали одне одного до самого дна, мусять шукати собі розвагу в найпіднесеніших сферах думки, бо неможливо великому і безмежному протиставити дріб'язкове. А коли чоловік звик ширяти думкою у високості, його нелегко розважити, якщо тільки він не зумів зберегти в глибині серця тієї щирості й поблажливості, які роблять людей геніальних такими чарівно дитинними; та подібна наївність світосприйняття надто рідко зустрічається в тих, чиє покликання — усе бачити, усе знати, усе розуміти.

Протягом перших місяців пані Клаас виходила із важкого становища завдяки нечуваним зусиллям, які підказували їй любов і необхідність. То вона вирішила навчитися грати в триктрак, у який ніколи не грала і — чудо цілком пояснене — таки опанувала цю гру. То спробувала зацікавити Валтасара вихованням дочок, попросивши, щоб він керував їхнім читанням. Та ці ресурси зрештою вичерпались, і настала мить, коли Хосефіна відчула себе перед Валтасаром у тому самому становищі, в якому опинилася перед Людовіком XIV пані де Ментенон, але з тією різницею, що вона не могла розважити свого знудженого володаря ні помпезними торжествами королівського двору, ні хитрими витівками царедворців, що вміли зіграти будь-яку комедію — на зразок появи

посольства від сіамського царя або перського суфія. В того монарха, який розорив усю Францію і, мов якийсь дворянський синок, мусив удаватися до принизливих хитрощів, щоб добути грошей, давно лишилися позаду і молодість, і успіхи, й при всій своїй величї він почував жахливу безпорадність; і королівська нянька, яка заколисувала дітей, не завжди вміла заколисати батька, котрий мучився через те, що зневажив життя, обставини, людей і Бога. Проте Клаас страждав не від безпорадності — а від надмірної могутності свого розуму. Неспроможний позбутися невідчепної думки, він мріяв про тріумф для науки, про скарби для людства і про славу для себе. Він страждав, як страждає митець, що змагається із злиднями, як Самсон, прикутий до колон храму. Обидва володарі опинилися в однаковому становищі, хоча володар думки був пригнічений своєю силою, а володар Франції — безсиллям. Що могла вдіяти Хосефіна, сама-одна проти цієї туги за наукою? Використавши засоби чисто сімейні, вона покликала собі на допомогу світське товариство, двічі на тиждень запрошуючи гостей до себе на чашку кави. У Дуге запрошують на каву, а не на чай. Так звана кава — це вечірка, на якій гості досхочу п'ють вишукані вина та інші трюнки, що переповнюють погреби в цій благословенній Богом країні, їдять ласощі й п'ють чорну каву з молоком чи з морозивом, а тим часом дами співають романси, базікають про туалети або переказують міські плітки. Це ті ж таки картини М'єріса або Терборха, тільки без червоних пер на гостроверхих сірих капелюхах, без гітар і чудових костюмів шістнадцятого сторіччя. Та попри зусилля, яких докладав Валтасар, прагнучи якнайліпше зіграти роль гостинного хазяїна, попри його награну люб'язність та фальшивий вогонь дотепності, втома, що змагала його на другий день, свідчила, наскільки безпросвітна його туга.

Ці постійні свята тільки вдавано полегшували недугу, підкреслюючи її невиліковність. Наче кущики, за які хапається людина, коли летить у провалля, вони сповільнювали падіння, але робили його ще боліснішим. Валтасар ніколи не згадував про свої колишні заняття, не висловлював жалю, відчуваючи, що сам поставив себе в такі умови, за яких для нього неможливо знову почати дослід, але рухи його стали млявими, голос ослаб, і він здавався людиною, котра щойно перенесла тяжку хворобу.

Його туга проявлялася навіть у тому, як він брав щипці й неуважно будував у каміні піраміду із шматків кам'яного вугілля. Коли надходив вечір, Валтасар не приховував полегкості — мабуть, сон звільняв його від надокучливих думок. А вранці він прокидався засмучений, бачачи перед собою нескінченний день, який доведеться прожити і, здавалося, подумки прикидав, скільки ж часу йому треба вбити — так стомлений мандрівник намагається зміряти поглядом пустелю, яку збирається перейти. Хоча пані Клаас і знала причину цієї зажури, вона намагалася не помічати її спустошливих наслідків. Сповнена рішучості витримати докори розуму, вона була безпорадна перед великодушністю серця. Вона не осмілювалася запитати Валтасара, що з ним, коли той слухав розповіді дочок або Жанів сміх із виглядом людини, поглинутої своїми думками; але вона здригалася в ті хвилини, коли бачила, як він проганяє від себе смуток і з почуття великодушності, щоб нікому не завдавати горя, прикидається веселим. Коли батько жартував з дочками або грався з Жаном, очі в Хосефіни наповнювалися слізьми, і вона йшла геть, щоб приховати, як хвилює її така самопожертва, ціну якій жінки знають добре, адже вона розбиває їм серце. В такі хвилини пані Клаас хотілося вигукнути: "Убий мене і роби, що хочеш!" Помалу-малу очі у Валтасара втратили живий блиск і набули того тьмяного відтінку, від якого такими сумними здаються очі в старих дідів. Хоч він і далі виявляв до дружини знаки уваги, хоч і говорив їй ласкаві слова, усе це він, здавалося, робив надсилу. Наприкінці квітня подібні симптоми різко посилились і неабияк сполошили пані Клаас. Це видовище стало для неї нестерпним, адже вона вже тисячу разів дорікала собі, захоплюючись тим, з якою фламандською непохитністю зберігає чоловік вірність своєму слову. Одного дня, коли Валтасар видався їй пригніченішим, ніж будь-коли, вона перестала вагатись і вирішила всім пожертвувати, аби тільки вернути його до життя.

— Мій друже, я звільняю тебе від твоєї обіцянки,— сказала вона.

Валтасар подивився на неї здивованим поглядом.

— Ти все думаєш про свої досліді, так? — провадила Хосефіна.

Він відповів удавано безтурботним жестом, і в неї серце стислося. Пані Клаас мала досить часу, щоб виміряти глибину прірви, куди обоє вони мали скотитися, проте вона не збиралася дорікати йому. Навпаки. Вона взяла його за руку і ніжно її потисла.

— Дякую, любий, тепер я певна у своїй владі, адже заради мене ти приніс у жертву щось дорожче для тебе, аніж життя. Тепер моя черга жертвувати! Хоч я уже й продала кілька своїх діамантів, їх ще лишилося досить, а якщо я додам до них ті, які перейшли мені у спадок від брата, я роздобуду гроші, необхідні для твоїх дослідів. Я призначала ці оздоби нашим дочкам, але хіба твоя слава не стане для них ще більшою окрасою? А крім того, коли-небудь ти обдаруєш їх діамантами ще прекраснішими, чи не так?

Радість, яка несподівано осяяла чоловікове обличчя, довела розпач Хосефіни до крайньої межі — вона з боєм переконалася, що пристрасть сильніша за нього самого. Клаас вірив у свій успіх і, не вагаючись, ступав на шлях, який, на думку його дружини, вів до безодні. Йому — віра, їй — сумнів. Їй — найтяжча ноша: хіба жінка не страждає завжди за двох? У цю мить вона хотіла б повірити в успіх, щоб виправдатися за свою співучасть у неминучій розтраті їхнього багатства.

— Усього мого життя замало, щоб любов'ю віддячити за твоє самозречення, Пепіто,— сказав розчулений Клаас.

Тільки-но він вимовив ці слова, як увійшли Маргарита й Фелісія і привіталися з ними. Пані Клаас у замішанні опустила очі, не сміючи глянути на дітей, яких щойно вона позбавила статку задля химери. А чоловік, навпаки, посадив дочок на коліна і став весело гомоніти з ними, щасливий вилити радість, яка переповнювала його.

Від того дня пані Клаас стала поділяти з чоловіком його напружене життя. Майбутнє дітей, суспільне становище їхнього батька стали для неї не менш могутніми спонуками, ніж для Клааса слава й наука. Отже,

бідолашна жінка не знала більше й хвилини спокою, після того як за посередництвом абата де Соліса, Хосефініного духівника, усі фамільні діаманти було продано в Парижі, й фабриканти хімічних продуктів поновили свої поставки. Знемагаючи від постійної тривоги за чоловіка, якого терзав демон науки і спопеляла нестямна пристрасть до досліджень, вона жила в постійному чеканні й цілими днями сиділа, наче заціпеніла, прикута до крісла самою силою своїх бажань, які, на протилежність Валтасарові, не знаходили собі поживи в напруженій праці й шарпали її душу, посилюючи страх і сумнів. Іноді, картаючи себе за поблажливість до манії, яка не могла привести до успіху і яку осуджував абат де Соліс, вона вставала, наближалася до вікна, що виходило на внутрішній двір, і з жахом кидала погляд на димар над лабораторією. Коли звідти валував дим, вона дивилася на нього з розпачем у душі, її хвилювали тоді найсуперечливіші думки. Вона бачила, як з димом розвіюється статок її дітей, але ж вона рятувала життя їхньому батькові — а чи не найперший її обов'язок дбати про його щастя? Така думка заспокоювала її на хвилину. Вона здобула право заходити в лабораторію й там залишатися; але незабаром їй довелось відмовитися від цього сумного привілею. Надто вона страждала, бачачи, що Валтасар зовсім не звертає на неї уваги, а іноді її присутність тільки заважає йому. Там вона пережила напади ревнивого роздратування, її охоплювало нестямне бажання висадити дим у повітря, вона помирала від тисячі нечуваних мук.

Тепер Мюлькінє став для неї своєрідним барометром. Коли снуючи по дому, накриваючи стіл до сніданку або обіду, він весело насвистував, Хосефіна здогадувалася, що чоловікові досліди були вдалими, і Валтасар плекав надію на близький успіх. Якщо ж Мюлькінє ходив сумний та похмурий, Хосефіна дивилася на нього скорботним поглядом — значить, Валтасар невдоволений. В решті решт пані і лакей стали розуміти одне одного, незважаючи на гордість однієї і пихату покору другого. Слабка й безпорадна перед гнітючим жахом, який терзав її думки, ця жінка знемагала від постійної тривоги, коли надія змінювалася розпачем, а розпач — надією, тривоги, ще підсиленої почуттями люблячої жінки і матері, що тремтіла за долю родини. Якщо раніше в неї серце холонуло від моторошної тиші в домі, то тепер вона й сама мовчала, не помічаючи,

яка жаска атмосфера панує навколо неї, як цілими днями у вітальні не розквітало жодної усмішки, не чулося жодного слова. Скоряючись сумному материнському передбаченню, вона привчала дочок до праці й намагалася розвинути в них здібності до якогось жіночого ремесла, щоб вони могли заробити собі на прожиток, якщо їх спіткають злидні. Отож під зовнішнім спокоєм жорстока тривога зачаїлася в домі Клаасів. Уже на кінець літа Валтасар витратив усі гроші, виторгувані за діаманти, що їх продали в Парижі за посередництвом абата де Соліса, а крім того, ще заборгував фірмі Проте і Шіфревіля двадцять тисяч франків.

Коли настав серпень 1813 року — приблизно через рік після сцени, описаної на початку цієї повісті — Клаас (хоч і здійснив на той час кілька надзвичайно цікавих дослідів, які, на жаль, знехтував) не досяг найменшого результату на головному напрямі своїх пошуків. Того дня, коли він завершив останній із задуманої низки дослідів, його розчавило почуття власного безсилля, він укинувся в розпач, зрозумівши, що пустив на вітер значні суми грошей і нічого не домогся. То була жахлива катастрофа. Він покинув своє горище, повільно зійшов до вітальні, важко опутився в крісло і кілька хвилин просидів серед своїх дітей, наче мертвий, не відповідаючи на запитання, якими засипала його дружина. Сльози душили його, і він утік до своєї кімнати, щоб віддатися горю без свідків. Хосефіна пішла за ним, привела його у свою спальню і тут, наодинці з нею, Валтасар дав волю своєму розпачу. Ці чоловічі сльози, ці гіркі слова зневіреного митця, це розкаяння батька родини були позначені печаттю такої муки, ніжності та безумства, що завдали пані Клаас більше страждань, аніж вона досі пережила. Жертва стала втішати ката.

— Я нікчемна людина, я граюся життям своїх дітей, твоїм життям і, щоб ви були щасливі, мені слід накласти на себе руки! — сказав Валтасар.

Мовлені з жахливою переконаністю, ці слова вразили Хосефіну в саме серце. Надто добре знала вона свого чоловіка і боялася, що він негайно здійснить цей намір, навіяний розпачем, отож їй довелося пережити одне

з тих потрясінь, які гублять життя в самому його зародку і тим згубнішим воно було, що Хосефіна приховала свою нестерпну муку під удаваним спокоєм.

— Мій друже,— сказала вона,— я радилася не з П'єркеном, якому дружні почуття до нас не заважають відчувати певну таємну втіху з того, що ми розоряємося, а з людиною старою, котра ставиться до мене, наче рідний батько. Абат де Соліс, мій духівник, дав мені пораду, яка врятує нас від розорення. Він приходив подивитися твої картини. За ті, що висять у галереї, можна виторгувати достатньо, щоб виплатити суми, які ти взяв під заставу, і всі твої борги Проте і Шіфревілю, бо в тебе, думаю, знайдеться ще якийсь неоплачений рахунок, чи не так?

Клаас ствердно кивнув, похиливши вже посивілу голову.

— Отець де Соліс знайомий з Гаппе і з Дункером з Амстердама. Вони схиблені на картинах і, як усі скоробагатки, полюбують хизуватися розкішшю, що личить лише старовинним домам. Вони заплатять за наші картини їхню справжню ціну. Так ми поновимо наші прибутки, а частину з тих грошей, які складуть суму майже в сто тисяч дукатів, ти візьмеш для продовження своїх дослідів. Мені з дочками багато не треба. З часом, якщо ми житимемо ощадливіше, можна вставити в порожні рами інші картини, і ти знову будеш щасливий.

Валтасар підвів голову й подивився на дружину радісно й водночас боязко. Ролі перемінилися. Дружина стала заступницею чоловіка. Той, хто був такий, ніжний у своїх почуттях, той, чиє серце билось в одному ритмі з серцем Хосефіни, тримав її тепер у обіймах, не помічаючи, як тремтіла вона від жахливої конвульсії, як у неї сіпалися нервовим дрожем губи та шкіра на голові.

— Я не наважувався сказати тобі, що перебуваю вже на волосинку від Абсолюту. Мені лишається тільки піддати метали дії величезного

жару в середовищі, де зовсім не буде повітря, тобто в абсолютній порожнечі, і я перетворю їх на газ.

Пані Клаас не витримала, почувши цю егоїстичну відповідь. Вона чекала палкої подяки за свої жертви, а натомість зіткнулася з новою хімічною проблемою. Вона рвучко підвелась і, покинувши чоловіка, вийшла до вітальні, де впала в крісло між наполоханими дочками і залилася слізьми. Маргарита та Фелісія взяли її кожна за руку, стали біля крісла навколішки і заплакали разом з нею, не знаючи причини її горя і раз у раз запитуючи:

— Що з вами, матусю?

— Бідолашні діти! Прийшла моя смерть, я це відчуваю.

На ці слова Маргарита здригнулася, тільки тепер помітивши на материному обличчі сліди тієї особливої блідості, яка властива людям смуглявим.

— Марто! Марто! — закричала Фелісія.— Ходіть сюди, ви потрібні мамі!

Стара дуенья прибігла з кухні і, побачивши, що на свіжому, смагло-рум'яному обличчі пані Клаас проступила зеленава блідість, вигукнула по-іспанському:

— Тіло Христове! Пані вмирає!

Вона прудко вибігла на кухню, звеліла Жозетті нагріти воду для ножної ванни і повернулася до своєї господині.

— Не лякайте пана, нічого йому не кажіть, Марто! — вигукнула Хосефіна.— Сердешні мої дівчатка,— провадила вона, пригортаючи Маргариту та Фелісію до серця рухом, сповненим безнадії.— Хотілося б

мені пожити довше, щоб побачити вас щасливими й одруженими. Марто, — вела вона далі,— скажіть Мюлькінє, хай він сходить до абата де Соліса й від мого імені попросить його прийти до нас.

Це було громовим ударом, відлуння якого, звичайно, досягло й кухні. Жозетта і Марта, глибоко віддані пані Клаас та її дочкам, були приголомшені, адже більше нікого на світі вони не любили. Почувши жахливі слова: "Пані помирає, пан її вбив. Скоріше приготуй гірчичну ванну для ніг!" — Жозетта не втрималася і сказала на адресу Мюлькінє кілька промовистих слів. Лакей, холодний і незворушний, їв собі, сидячи край столу біля вікна, крізь яке на кухню, чисту й прибрану, немов будуар чепурухи, вливалось з двору світло.

— Так воно й мало статися,— сказала Жозетта, зиркнувши на Мюлькінє, і стала на табурет, щоб зняти з полиці казан, який блищав, мов золото.— Жодна мати не змогла б спокійно дивитись, як батько задля розваги пускає на вітер своє багатство — і то яке багатство!

Жозетта, чиє личко, облямоване круглим чепчиком з рюшем, скидалося на німецькі щипчики для горіхів, кинула на Мюлькінє ядучий погляд, і її зелені оченята із запаленими повіками, здавалося, бризнули отрутою. Старий лакей нетерпляче знизав плечима з виразом, який зробив би честь самому Мірабо, потім запхав у свого величезного рота шматок хліба з маслом.

— Замість надокучати панові, ліпше пані дала б йому грошей, і скоро всі ми купалися б у золоті! Зовсім трохи нам невістачає, щоб відкрити...

— То в чому річ? Є ж у тебе двадцять тисяч франків заощаджень, ти б і запропонував їх панові! Він же твій хазяїн і ти так віриш у його обіцянки...

— Нічого ти в цьому не розумієш, Жозетто, грій ото свою воду,— відповів фламандець, уриваючи кухарку.

— Одне я розумію добре: було в домі столового срібла фунтів п'ятсот, не менше, а ви з паном усе переплавили, і дай лишень вам волю, то ви не тільки срібло, ви й золото на мідяки перетворите.

— А пан спровадить пані в могилу,— сказала Марта, заходячи до кухні.— Нащо йому дружина, яка його стримує і не дає пустити все на вітер? Мабуть, чорт у ньому сидить. Та й ти, Мюлькінє, йому допомагаючи, занапастиш душу, їй-Богу, занапастиш, якщо вона в тебе є, бо всі в нас у домі журяться, а ти холодний, мов крига. Панночки он слізьми заливаються, як Марія Магдалина. Іди ото поклич абата де Соліса.

— Пан звелів мені прибрати в лабораторії,— сказав лакей.— До Ескершенського кварталу звідси не близько. Ідіть самі.

— Та ви гляньте на це страховисько! — сказала Марта.— А хто зробить пані ванну для ніг? Ти хочеш, щоб вона вмерла? У неї кров шугнула в голову.

— Мюлькінє,— сказала Маргарита, заходячи до зали, суміжної з кухнею,— коли йтимете додому від абата де Соліса, загляньте до пана П'єркена, лікаря, і попросіть його негайно прийти сюди.

— Ага, підеш! — кинула Жозетта.

— Пан звелів мені прибрати в лабораторії, мадмуазель,— відповів Мюлькінє, обернувшись до служниць і кинувши на них зневажливий погляд.

— Тату, чи не міг би ти відпустити Мюлькінє? — сказала Маргарита, звертаючись до Валтасара, який у цю мить з'явився на сходах.— Нам треба послати його до міста.

— Підеш, підеш, гаспиде! — озвалася Марта, почувши, що Клаас звелів Мюлькінє виконувати доччине розпорядження.

Через те, що лакей так мало дбав про домашні справи, не раз між ним та двома служницями виникали суперечки і на противагу його байдужості Жозетта та дуенья стали виявляти ще палкішу відданість своїй пані. Ця боротьба, спершу така дріб'язкова, згодом позначилася на всьому майбутньому родини Клаасів, коли їм знадобилася допомога в нещасті.

Валтасар зійшов униз вкрай неуважний, і навіть не помітив, як зле стало його дружині. Він узяв Жана на коліна і став машинально його підкидати, думаючи про проблему, якою тепер мав змогу зайнятися. Він побачив, як принесли дружині ванну для ніг,— Хосефіна лишилася у вітальні, не маючи сили підвестися з крісла, в якому напівлежала. Він подивився також на дочок, що упали коло матері, але навіть не спитав себе, чому вони так метушаться. Коли Маргарита або Жан говорили щонебудь, пані Клаас наказувала їм замовкнути, киваючи на Валтасара. Було над чим замислитися Маргариті, дівчині вже досить великій і достатньо розважливій, щоб поспостерігати за матір'ю і за батьком, оцінити їхню поведінку. В житті кожної родини неминуче настає час, коли діти стають суддями батьків, якщо не з власної волі, то несамохіть. Пані Клаас розуміла, наскільки це небезпечно. З любові до Валтасара, вона намагалася виправдати в Маргаритиних очах ті риси батькової поведінки, які розумній і чесній шістнадцятирічній дівчині могли здатися вадами. Отож глибока пошана до чоловіка, яка за цих обставин спонукала пані Клаас припинити, щоб не порушувати його роздумів, мала навіяти дітям своєрідний страх перед величчю батьківського авторитету. Та хоч якою заразливою була ця готовність до самопожертви, вона тільки змушувала Маргариту ще дужче захоплюватися матір'ю, з якою її тісніше пов'язувало повсякденне життя. Це почуття пояснювалося тим, що дівчина чуттям угадувала, як страждає мати, і, природно, дошукувалася, в чому ж причина. Жодна людська сила не могла перешкодити тому, щоб рано чи пізно Маргарита зрозуміла — хай навіть з якогось випадкового зауваження Марти або Жозетти,— чому ось уже чотири роки родина

перебуває в такому скрутному становищі. Незважаючи на стриманість пані Клаас, її дочка потроху, помалу, нитка за ниткою розплутувала таємничу інтригу сімейної драми. Рано чи пізно Маргарита неминуче мала стати найближчою повірницею матері, а згодом, коли настане час розв'язки,— найневблаганнішим суддею батька. Тому всю увагу пані Клаас звернула на те, щоб прищепити Маргариті свою відданість Валтасарові. Бачачи тверду вдачу дочки, її розважливість, вона тремтіла на думку, що між нею і Валтасаром може початися боротьба, коли по смерті матері дівчина замінить її у домашніх справах. Бідолашна жінка дійшла до того, що стала більше боятися наслідків своєї смерті, аніж самої смерті. Саме стурбованість долею Валтасара проявилася в рішенні, яке щойно вона прийняла. Звільнивши чоловікову маєтність від боргів, вона забезпечувала йому незалежність і запобігала всяким суперечкам, відокремивши чоловікові прибутки від прибутків дітей. Вона сподівалася бачити Валтасара щасливим аж до тієї хвилини, коли їй доведеться навіки склепити очі. Крім того, вона хотіла передати Маргариті свою душевну чуйність, хотіла, щоб дівчина взяла на себе її роль ангела-охоронця при Валтасарі й опікувалася б усією родиною, дбаючи про її щастя й добробут. У такий спосіб чи не проливала б вона і з могили світло любові на тих, хто був дорогий для неї? Разом з тим Хосефіні не хотілося принизити батька в очах дочки, завчасу втаємничивши дівчину в ті побоювання, які вселяла їй Валтасарова пристрасть до науки. Вона пильно вивчала душу і характер Маргарити, щоб знати, чи зможе ця юна дівчина самохіть замінити матір — своїм братам і сестричці, лагідну й ніжну дружину — своєму батькові. Тому останні дні пані Клаас були отруєні розрахунками та побоюваннями, в яких вона нікому не сміла признатися. Недавня сцена завдала їй смертельного удару, і вона мусила тепер подумати не тільки про нагальні справи, а й про майбутнє. Тоді як Валтасар, неймовірно далекий від усього, що стосувалося ощадливості, багатства, турбот про родину, думав лише про те, як знайти Абсолют. Глибока тиша панувала у вітальні, порушувана тільки постукуванням ноги по підлозі — Клаас і далі підкидав коліно, не помітивши, що Жан уже звідти зліз. Сидячи біля матері, дивлячись на її бліде згорьоване обличчя, Маргарита іноді оберталася до батька, дивуючись його бездушності. Незабаром гримнули, зачиняючись, двері парадного

під'їзду, й Клааси побачили абата де Соліса — він повільно йшов через двір, спираючись на руку свого племінника.

— О, і Еммануель прийшов! — сказала Фелісія.

— Чудовий хлопець! — озвалася пані Клаас, помітивши Еммануеля де Соліса.— Я рада його бачити.

Маргарита зашарілася, почувши слова похвали, що мимоволі вихопилися в матері. Два дні тому цей молодик пробудив у її серці незнайомі почуття і розворушив думки, які доти в ній дрімали. Коли священник з'явився до своєї духовної дочки, сталися події начебто непримітні, але з тих, що мають у житті велику вагу, і їхні наслідки виявилися досить важливими, отож виникає потреба змалювати двох нових дійових осіб, які увійшли в коло родини Клаасів. Хосефіна мала за правило відбувати свої релігійні обов'язки в таємниці. Її духівника у неї в домі досі майже не знали, і він прийшов сюди тільки вдруге; але й тут, як і повсюди, всі мимоволі відчували захват і зворушення, побачивши дядька та його племінника. В абата де Соліса, вісімдесятирічного сивого діда, було зморшкувате старече обличчя, де все життя, здавалося, зосередилося в очах. Він насилу переставляв тонкі ноги, одна ступня в нього була жахливо спотворена й захована в якусь оксамитову торбинку, і коли він не мав поруч племінника, на чию руку міг би опертися, йому доводилося користуватися милицею. Його згорблена спина і висхле тіло являли собою видовище стражденного та кволого єства, над яким панували залізна воля і непорочний, сповнений глибокої віри, дух, що не давав ветхій плоті розпастися. Цей іспанський священнослужитель, знаменитий своїми знаннями, справжнім благочестям і широкими зв'язками, побував послідовно домініканським ченцем, вищим духівником у Толедо і головним вікарієм Мехеленського архієпископства. Якби не Французька революція, протекція дому Каса-Реаль дозволила б йому обійняти найвищі церковні посади; але смерть молодого герцога, його учня, так засмутила абата, що він перейнявся відразу до діяльного життя і цілком присвятив себе вихованню племінника, який рано залишився сиротою. Після завоювання Бельгії він оселився неподалік від

пані Клаас. З молодих літ абат де Соліс палко захоплювався святою Терезою, і це прихилило його до містичних таїн християнства, що відповідало і його духовним інтересам. У Фландрії, де панна Буріньон — як і письменники ілюмінати та квієтисти¹² — знайшла собі найбільше прихильників, він зустрів безліч католиків свого напрямку і залишився тут тим охочіше, що його прийняли як патріарха в цій своєрідній релігійній громаді, де й нині дотримуються вчення містиків, незважаючи на те, що церква суворо осудила погляди Фенелона та пані Гійон¹³. Його звичаї були суворі, життя — зразкове, і ходили чутки, ніби він поринав у стан екстазу. Хоча людина таких суворих релігійних правил повинна була б цілком зректися мирської суєти, любов до небожа змушувала абата де Соліса виявляти практичну розважливість. Коли йшлося про якийсь добродійницький захід, старий, перш ніж зачерпнути із власної скарбниці, вимагав внесків від парафіян своєї церкви, і його авторитет патріарха був такий загальноновизнаний, його наміри — такі чисті, проникливість — така непомильна, що кожен вважав за честь для себе відгукнутися на його прохання. Щоб дістати уявлення про контраст між дядьком і племінником, удамося до такого порівняння: стара дуплиста верба, схилена над річкою, і квітучий пагінець шипшини, прямий і тонкий, який пнеться вгору з дупла цієї верби, ніби намагаючись випрямити її замшілий стовбур.

Вихований у суворих правилах дядьком, який оберігав племінника, як матрона оберігає цнотливу дівчину, Еммануель був сповнений тієї чуйності, тієї мрійливої наївності, які замолоду розквітають у кожного, але вкорінюються лише в душах, виплечаних на релігійних принципах. Старий священник пригнічував у своєму вихованцеві прагнення до чуттєвих утіх, постійними трудами і майже монастирською дисципліною готуючи його до життєвих випробувань. Таке виховання, яке мало ввести Еммануеля у світ цілком невинним і зробити його щасливим, якщо він не помилиться у першому своєму коханні, наділило його ангельською чистотою, що надавала йому дівочого чару. Очі, сором'язливі, але в глибині яких світився вираз сили й мужності, випромінювали сяйво, що бриніло в душах, як бринить у вухах мелодійний передзвін кришталю. Обличчя, з правильними рисами, але дуже виразне, відзначалося

незвичайною чіткістю контурів, приємною гармонією ліній і глибоким спокоєм, що свідчив про душевну втихомиреність. Усе в ньому було доладне. Чорне волосся, карі очі й темні брови тільки підкреслювали білість шкіри й рум'янець на щоках. Голос був, якого й можна сподіватися від хлопця з таким гарним обличчям. Жіночі рухи теж відповідали мелодійному голосу і ясному ніжному погляду. Мабуть, Еммануель і сам не здогадувався, якими привабливими видаються меланхолійна стриманість його манер, мовчазливість і шаноблива турботливість, з якою він ставився до дядька. Досить було побачити, як він стежить за хисткою ходою абата, щоб пристосуватися до її хворобливих неправильностей, як він здалеку видивляється, щоб старий не спіткнувся або не забив калічну ногу, як намагається обирати для нього найзручніший шлях — досить було це побачити, і ставало цілком очевидно: цей юнак наділений тією великодушністю, яка перетворює людину на істоту вищого порядку. Люблячи свого дядька й ніколи його не осуджуючи, скоряючись йому й ніколи не перечачи його волі, він виявляв таку душевну велич, що кожен побачив би присуд долі в лагідному йменні, яке дала йому хрещена мати. Бувало старий — чи то у себе вдома, чи в гостях — проявляв свій домініканський деспотизм, і Еммануель так гордо підносив голову, виказуючи готовність без вагань підтримати дядька, коли той із ким-небудь зчепиться, що всі люди з тонкою душею відчували глибоке хвилювання — так хвилюється митець, побачивши чудову картину, а дійсність, звичайно ж, пробуджує в душі не менший відгук, ніж її художнє відтворення.

Еммануель супроводжував дядька, коли той прийшов до своєї духовної дочки, щоб подивитися картини дому Клаасів. Довідавшись від Марти, що абат де Соліс у галереї, Маргарита, якій хотілось побачити цю знаменитість, стала шукати привід, щоб підійти до матері й задовольнити свою цікавість. Зайшла вона туди досить безцеремонно, прибравши того легковажного вигляду, під яким молоді дівчата так добре вміють приховувати свої почуття, і раптом побачила біля вбраного в чорне, згорбленого, калічного, мертвотно-блідого діда свіже, прегарне обличчя Еммануеля. Однаково наївні погляди двох однаково юних створінь виразили однаковий подив. Звичайно, і Еммануель, і Маргарита уже

бачили одне одного в мріях. Обоє опустили очі, потім разом підвели їх, і в обох вихопилося одне признання. Щоб опанувати себе, Маргарита взяла матір під руку й пошепки заговорила до неї, ніби сховалася під материнське крило, і водночас по-лебединому витягувала шию, щоб знову побачити Еммануеля, який підтримував дядька. Хоча галерея була освітлена так, щоб кожне полотно виділялося, в ній панувала півсутінь, сприяючи скрадливим поглядам, що дають стільки радості людям сором'язливим. Звичайно, ні юнак, ні дівчина навіть подумки не вимовили того "так", з якого починається пристрасть; але обоє відчували глибоке хвилювання, яке бентежить серце і в якому юність не признається навіть самій собі, чи то смакуючи це почуття, чи то соромлячись його. В молодій людини на зміну першому враженню, яке ніби повідомляє про неминучий виплеск довго стримуваної чутості, приходить подив і майже цілковита розгубленість, як то буває з дітьми, коли вони вперше почують музику. В таких випадках одні діти сміються, потім замислюються, інші — замислюються, а потім сміються; але ті, чия душа покликана жити поезією або коханням, слухають довго і хочуть, щоб музика звучала ще і ще, і просять про це поглядом, у якому вже світиться насолода, уже зблискує цікавість до нескінченного. Якщо ми палко любимо ті місця, де в дитинстві нас утаємничили в красу гармонії, якщо ми з насолодою згадуємо про музиканта і навіть про інструмент, то як можемо ми не любити істоту, котра вперше відкриває нам музику життя? Чи не стає для нас батьківщиною те перше серце, в якому ми розбудили кохання? Еммануель і Маргарита стали одне для одного голосом музики, який пробуджує почуття, рукою, що відгортає завісу хмар і відкриває береги, затоплені промінням полуденного сонця. Коли пані Клаас зупинила старого абата перед картиною Гвідо¹⁴, де був зображений ангел, Маргарита витягла шию, щоб побачити, яким буде враження Еммануеля, а юнак шукав очима Маргариту, щоб порівняти образ, відтворений на полотні, з образом, втіленим у живій істоті. Цей мимовільний і палкий комплімент дійшов до серця дівчини, і вона оцінила його належно. Абат статечно нахваляв чудову композицію, і пані Клаас відповідала йому; але юнак і дівчина мовчали. Такою була їхня перша зустріч. Таємниче світло в галереї, тиша в домі, присутність рідних — усе сприяло тому, щоб легкі обриси цього туманного видіння глибоко закарбувалися їм у серці.

Тисяча невиразних думок, які завирували в Маргаритиній душі, ніби розлилися в ній прозорим озером і замерехтіли дзеркальними відблисками, коли Еммануель став прощатися з пані Клаас. Слів вона не розчула, але свіжий, оксамитовий тембр його голосу наповнив їй серце п'янкими чарами і ще яскравіше засяяло раптове одкровення, яке вразило Маргариту, коли вона побачила Еммануеля, котрий мав тепер потурбуватися про те, аби пожати його плоди; бо чоловік, якого доля обрала, щоб він пробудив кохання в серці юної дівчини, часто навіть не здогадується про те, яке враження йому пощастило справити, і нічого не робить, щоб закріпити його. Маргарита попрощалася з гостями, розгублена й спантеличена, і кинула на них погляд, у якому, здавалося, відбився жаль, що зникає таке чисте, таке чарівне видіння. Їй, як дитині, хотілося слухати чудову музику ще і ще. Прощання відбулося внизу біля старих сходів, перед дверима до вітальні. Потім дівчина простежила поглядом за дядьком і племінником, аж поки за ними зачинилися парадні двері на вулицю. Пані Клаас була занадто заклопотана важливими справами, про які розмовляла із своїм духівником, і не звернула уваги на вираз Маргаритинового обличчя. А коли абат де Соліс та його небіж прийшли вдруге, вона ще не оговталася від прикрого потрясіння і тому не помітила, як зарожевів на щоках у Маргарити рум'янець, свідчачи про перше радісне бродіння почуттів у її незайманому серці. Коли доповіли про візит старого абата, Маргарита схилилася над рукоділлям і, здавалося, так захопилася роботою, що вклонилося дядькові та племінникові, не підводячи погляду. Валтасар Клаас відповів на привітання абата де Соліса цілком машинально і вийшов з вітальні, як людина, надто заклопотана справами. Старий домініканець сів біля своєї духовної дочки і втупив у неї глибокий погляд, яким умів зазирати в душу; йому досить було побачити Клааса та його дружину, щоб здогадатися, яка катастрофа щойно тут відбулася.

— Діти, ходіть-но прогуляйтеся в саду, — сказала мати.— Маргарито, покажи Еммануелеві батькові тюльпани.

Знімаючись, Маргарита взяла під руку Фелісію й подивилася на юнака. Той зашарівся і вийшов з вітальні, взявши з собою Жана,— так

йому було легше зберігати самовладання. Коли всі четверо опинилися в саду, Фелісія і Жан кудись пішли собі, й Маргарита залишилася майже на самоті з молодим де Солісом. Вона повела його до клумби тюльпанів, яку щороку впорядкував Мюлькінє — і завжди однаково.

— Вам подобаються тюльпани? — спитала Маргарита, не зразу порушуючи глибоку мовчанку, якої Еммануель, здавалося, й не думав уривати.

— Це чудові квіти, мадмуазель, але щоб любити їх, треба, либонь, мати смак до них, уміти оцінювати їхню красу. Мене вони просто засліплюють. Мабуть, через те, що, живучи в дядька, я звик працювати в темній невеличкій кімнаті, я надаю перевагу барвам, які ніжно милують зір.

— То ви багато працюєте? — провадила Маргарита, підвівши Еммануеля до пофарбованої в зелене дерев'яної лави із спинкою.— Звідси ви бачитимете тюльпани не зблизька, і їхні барви не так стомлюватимуть ваш зір. Ви маєте слухність, від цих кольорів мерехтять у очах, аж дивитись боляче.

— Так, я працюю багато,— відповів юнак, хвилину помовчавши і розрівнюючи ногою пісок на алеї.— Працюю над усілякими питаннями. Дядько хотів зробити з мене священика...

— Ох! — наївно вихопилося в Маргарити.

— Я чинив опір, я не відчував покликання. Але багато треба було мужності, щоб піти всупереч дядьковому бажанню. Він такий добрий і так любить мене! Нещодавно він найняв рекрута, щоб урятувати мене від солдатської служби, мене, убогого сироту!

— Які ж у вас наміри? — спитала Маргарита, але затнулась, і додала зніяковівши: — Пробачте, мабуть, я здаюся вам надто цікавою.

— Що ви, що ви! — мовив Еммануель, дивлячись на неї із захватом і ніжністю.— Хоча й справді, досі ніхто мене про це не запитував, крім мого дядька. Я навчаюся, щоб стати вчителем. А що вдієш? Я небагатий. Якщо мені пощастить стати директором якого-небудь коледжу у Фландрії, я матиму скромні засоби для прожитку й одружуся з простою жінкою, яку дуже любитиму. Ось чого я сподіваюся від життя. Певне, тому я й надаю перевагу непримітній стокротці, яку всі топчуть на Оршійській рівнині, перед чудовими тюльпанами, хай вони і виблискують золотом, пурпуром, сапфірами та смарагдами. Тюльпани — символ життя багатого та розкішного, а стокротка уособлює життя тихе й патріархальне, життя бідного вчителя, яким мені судилося стати.

— А я досі завжди називала ці польові квіти маргаритками, а не стокротками,— зауважила дівчина.

Еммануель де Соліс густо зашарівся і, не знаючи, що відповісти, лише старанно розрівнював ногами пісок. Усі фрази, які спадали на думку, здавалися йому дурними, але його бентежило, що мовчанка затягується, і він нарешті сказав:

— Я не наважувався вимовити ваше ім'я...— і затнувся.

— Отже, ви станете вчителем...

— Я вчителюватиму, мадмуазель, тільки для того, щоб здобути собі певне становище, але я візьмуся за труди, які відкриють переді мною широку дорогу. Мені дуже до вподоби займатися історією.

— О!

Це сповнене таємничих думок "о!" збентежило юнака ще дужче, і він, ні сіло ні впало, засміявся й сказав:

— За вашим бажанням я говорю тільки про себе, мадмуазель, а слід би говорити про вас...

— Мама і ваш дядько, гадаю, вже закінчили свою розмову,— сказала Маргарита, глянувши крізь вікно у вітальню.

— Мені здалося, ваша мати дуже змінилася.

— Її щось гнітить, але вона не хоче сказати, у чому причина, і нам лишається тільки журитися, бачачи, як вона страждає.

Пані Клаас і справді щойно закінчила із своїм духівником делікатну нараду — ішлося про питання совісті, розв'язати яке міг один абат де Соліс. Передбачаючи цілковите розорення, вона хотіла потай від Валтасара, який мало турбувався про справи, утримати значну суму з грошей, виторгуваних за картини, які абат брався продати в Голландії, щоб сховати її і приберегти на той день, коли родина докотиться до злиднів. Добре поміркувавши і врахувавши обставини, в яких опинилася його духовна дочка, старий домініканець схвалив цей підказаний розважливістю вчинок. Він пішов, пообіцявши взяти на себе продаж картин, який мав відбутися таємно, щоб не надто зашкодити Клаасовій репутації. Старий послав племінника з рекомендаційним листом до Амстердама, і там юнакові, який був щасливий зробити цю послугу дому Клаасів, вдалося продати картини з їхньої галереї відомим банкірам Гаппе й Дункеру за вісімдесят п'ять тисяч голландських дукатів номінально, а крім того, покупці зобов'язалися сплатити ще п'ятнадцять тисяч дукатів, які мали бути секретно вручені пані Клаас. Картини були настільки широко відомі, що для укладення оборудки вистачило письмової відповіді Валтасара на лист від банкірської фірми Гаппе і Дункера. Отримати за картини гроші Клаас уповноважив Еммануеля де Соліса, і юнак переслав їх таємно, щоб городяни Дуге нічого не знали про цей продаж. На кінець вересня Валтасар виплатив борги, викупив заставлену маєтність і знову заходився біля своєї роботи; але дім Клаасів утратив найліпшу свою окрасу. Засліплений своєю прихистістю, Валтасар ні про що не жалкував, переконаний, що незабаром зможе повернути

втрату, він навіть звелів оформити угоду на продаж картин з правом викупу. А для Хосефіни сто клаптів полотна, покритих живописом, здавалися дрібничкою супроти щастя родини та чоловікового задоволення. Вона звеліла повісити в галереї картини, які прикрашали кімнати для прийому гостей, а щоб приховати порожні місця на стінах у передньому домі, розпорядилася оновити його обставу. Заплативши борги, Валтасар дістав у своє розпорядження близько двохсот тисяч франків для продовження дослідів. Абат де Соліс та його небіж узялися зберегти в себе п'ятнадцять тисяч дукатів, які Хосефіна відклала на чорний день. Щоб збільшити суму, абат продав дукати, бо внаслідок подій континентальної війни вони піднялися в ціні. Виторгувані екю, вартістю в сто сімдесят тисяч франків, закопали в льоху під будинком, у якому жив абат. Пані Клаас дістала змогу з сумною радістю спостерігати, як майже вісім місяців її чоловік наполегливо трудився в лабораторії. Але удар, якого він їй завдав, був настільки жорстоким, що вона запала в стан хворобливої знемоги, і її здоров'я погіршувалося з кожним днем. Наука так поглинула Валтасара, що ні мінливості долі, які пережила Франція, ні перше падіння Наполеона, ні повернення Бурбонів не могли відірвати його від дослідів; він уже не був ні чоловіком, ні батьком, ні громадянином — тільки хіміком. Вже наприкінці 1814 року пані Клаас так занепала на силі, що їй уже не дозволяли вставати з ліжка. Не бажаючи скніти у своїй спальні, де колись вона жила щасливо, де спогади про минуле щастя мимохіть навіювали їй порівняння з гнітючим і безрадісним сьогоденням, вона переселилася до вітальні. Лікарі схвалили бажання, підказане їй серцем, вважаючи, що у вітальні більше повітря, що це помешкання веселіше і в становищі пані Клаас зручніше для неї, ніж спальня. Ліжко, в якому ця нещаслива жінка доживала віку, поставили між каміном та вікном у сад. Там вона провела свої останні дні у святих турботах духовного виховання дочок, яким їй хотілося передати відблиск свого душевного вогню. Подружжя любов, ослабнувши за останні роки, дала нагоду в усій силі проявитися любові материнській. Цю любов Хосефіна так довго в собі приглушувала, що тепер вона здавалася особливо прекрасною. Як усі великодушні люди, вона мала надзвичайно витончені почуття, і тому їй часто мучили докори сумління. Вважаючи, що знедолила дітей, не віддавши їм усієї ніжності, на яку вони мали право,

вона прагнула спокутувати свою уявну провину і тепер ставилася до них з ніжною увагою і піклуванням. Їй хотілося, щоб вони, так би мовити, жили в її серці, хотілося прикрити їх своїми надломленими крильми і за один день віддати їм стільки любові, скільки заборгувала за все попереднє життя. Страждання надавали їй ласкам, її словам зворушливої теплоти, що струменіла прямо з душі. Вона голубила дітей очима, перш ніж вимовити якесь слово сповненим лагідної доброти голосом, і її рука, здавалося, постійно благословляла їх.

Та хоч дім Клаасів, поновивши було свій розкішний спосіб життя, незабаром перестав приймати гостей, хоч його замкнутість стала ще непроникнішою, хоч Валтасар і не святкував більше роковини свого весілля, місто Дуге з цього не дивувалося. Спочатку достатнім поясненням такої переміни видалася хвороба пані Клаас, потім сплата боргів остаточно урвала лихослів'я і нарешті політичні мінливості, які спостигли Фландрію, війна Ста днів, вторгнення чужоземних військ¹⁵ змусили городян цілком забути про хіміка. Протягом цих двох років місто так часто переходило з рук до рук, коли його займали то французи, то ворожі війська, стільки побувало тут іноземців, стільки сільських жителів знайшло в ньому притулок, стільки інтересів було зачеплено, стільком людям загрожувала загибель, стільки відбулося перемін і нещасть, що кожен міг думати тільки про себе. Лише абат де Соліс та його небіж і двоє братів П'єркенів навідували пані Клаас, для якої зима 1814-1815 років стала неймовірно болісною агонією. Чоловік приходив до неї рідко. Хоча після обіду він і сидів біля неї по кілька годин, та оскільки вона не мала сили підтримувати тривалу розмову, він промовляв одну-дві завжди однакові фрази, потім сідав, замовкав, і у вітальні западала гнітюча тиша. Ця одноманітність скрашувалася лише в ті дні, коли в дім Клаасів приходили провести вечір абат де Соліс та його небіж. Поки старий абат грав у триктрак з Валтасаром, Маргарита, сидячи біля матері, розмовляла з Еммануелем, і бідолашна хвора всміхалася їхнім невинним радощам, не показуючи, яким сумним і водночас благодійним для її змученої душі був свіжий повітря цнотливого кохання, що хлюпало через вінця то в тому, то в тому слові. Інтенація голосу, в якій таїлося стільки чару для двох юних істот, розбивала їй серце, погляди, якими вони вміли

порозумітися без слів і які вона перехоплювала, навіювали їй, майже мертвій, спогади про щасливі години молодості і ще гіркішим здавалася їй сучасність. В Еммануеля та Маргарити було досить чуйності, щоб стримуватися від милих пустощів кохання і не роз'ятрувати ран змученої горем жінки, про чий стан вони інстинктивно здогадувалися. Ніхто досі не зауважив, що почуття живуть власним життям, що їхня природа залежить від обставин, серед яких вони народилися; вони зберігають і властивості того місця, де виникли, і відбиток ідей, які вплинули на їхній розвій. Є почуття, зароджені в палких проявах пристрасті, і вони лишаються палкими на все життя — як Хосефінина любов до чоловіка; є почуття, яким усе всміхається, і вони завжди зберігають свою вранішню веселість, їхні жнива радощів не бувають без сміху та святкового настрою; але трапляється і кохання, якому судилося існувати вічно, обрамленим у смуток та горе, і важко даються йому втіхи, затьмарені страхом, затруєні каяттям або сповнені розпачу. Кохання, глибоко зачаєне в серцях Еммануеля та Маргарити,— хоча ні він, ні вона ще не розуміли, що йдеться про кохання,— це почуття, розквітле під похмурим склепінням галереї дому Клаасів, поруч із старим суворим абатом, у хвилину мовчанки й спокою, їхнє кохання, серйозне і стримане, але багате на ніжні відтінки, на потаємні радощі, смаковані нишком, як потай зірване у винограднику гроно, їхнє кохання просякло всіма тими темними барвами, тими сірими відтінками, серед яких воно зародилося. Не зважаючи біля ложа скорботи на живий прояв почуттів, ці юні створіння, самі про те не здогадуючись, тільки примножували свої радощі, не даючи їм виходу і тим закарбовуючи в глибині серця. Еммануель з великою радістю поділяв турботи про хвору, щасливий, що може приєднатися до Маргарити і ніби наперед відчувати себе сином її матері. Вдячна сумовита усмішка на устах дівчини замінювала солодкі розмови закоханих. Коли вони обмінювалися поглядом, їхні радісні зітхання, які вихоплювалися з глибини серця, мало різнилися від зітхань, викликаних видовищем материнського горя. Рідкі щасливі хвилини невисловлених зізнань, недоговорених обіцянок, притлумлених поривів відвертості можна було порівняти з алегоріями Рафаеля, зображеними на чорному тлі. В обох жила впевненість, у якій вони не признавались одне одному, що десь угорі сяє над ними сонце; але вони не знали, який

вітер розжене чорні хмари, що клубочилися над їхніми головами, вони сумнівалися в майбутньому і, боячись, що страждання завжди будуть із ними поруч, боязко перебували в сутінках, не осмілюючись промовити: "Закінчимо день удвох?" Одначе за ніжністю, з якою пані Клаас ставилася до своїх дітей, вона благородно приховувала те, в чому не признавалася і самій собі. Доля дітей не вселяла їй ні тривоги, ні страху, вони були її втіхою, але не всім її життям; ними вона жила, але помирала через Валтасара. Хоч якою тяжкою була для неї присутність чоловіка, що на цілі години поринав у роздуми і тільки вряди-годи кидав на неї безвиразний погляд, лише в ці гіркі хвилини забувала вона про свої муки. Валтасарова байдужість до хворої дружини видалася б злочинною сторонньому свідкові; але пані Клаас та її дочки до цього звикли, вони знали його серце і прощали йому. Якщо протягом дня пані Клаас переживала новий небезпечний напад хвороби, якщо їй ставало зовсім погано, і здавалося, ось-ось вона помре, у всьому домі й у всьому місті один тільки Валтасар нічого про це не знав. І ні його дочки, яким мати наказувала мовчати, ні сама дружина не повідомляли йому про небезпеку, яка чигала на істоту, що її він колись так любив. Хоча про це знав навіть лакей Мюлькін'є. Як тільки пані Клаас чула Валтасарові кроки, коли він ішов через галерею обідати, вона завмирала від щастя: зараз вона побачить його, і вона збирала всі сили, щоб утішитися цією радістю. В ту мить, коли він заходив до вітальні, ця бліда, напівмертва жінка спалахувала живим рум'янцем, який приховував сліди недуги; учений підходив до ліжка, брав дружину за руку і бачив її оманливу зовнішність; йому одному Хосефіна могла видатися здоровою. Коли він запитував: "Моя люба, як ти відчуваєш себе сьогодні?" — вона відповідала: "Краще, мій друже!", і навіювала цьому неухвальному чоловікові впевненість, що завтра вона встане, одужає. Валтасара настільки поглинули свої турботи, що хворобу, від якої помирала дружина, він сприймав як звичайне, легке нездужання. Умируща для всіх, у його очах вона буяла життям. Протягом останнього року подружжя жило зовсім окремо. Спав Клаас сам-один, рано-вранці підводився й зачинявся у себе в лабораторії або в кабінеті. Бачився він з Хосефіною лише в присутності дочок або двох-трьох друзів, які іноді в них бували, і тому відвик від неї. У двох істот, котрі колись привчилися

думати заодно, тепер лише зрідка бували хвилини повного взаєморозуміння, невимушеності, відвертості, без яких серце не може жити, але настав час, коли урвалися і ці рідкі радощі. Тілесні страждання прийшли на допомогу бідолашній жінці й дали їй змогу терпіти порожнечу та розлуку, які відразу вбили б її, коли б у ній ще жевріла іскра життя. Вона тяжко страждала й іноді була навіть рада, що про її муки нічого не знає той, кого вона досі любила. Вона спостерігала за Валтасаром, коли вечорами він грав у триктрак з абатом, і знаючи, що по-своєму він щасливий, і сама поділяла це щастя, яке добула для нього. Цієї слабкої втіхи тепер вистачало для неї, вона більше не замислювалася про те, любить її чоловік чи не любить, вона намагалася вірити у його любов і ковзалася по цій тонкій кризі, не сміючи твердо на неї ступити, боячись проломити її й утопити серце в жаскій порожнечі. А що цього спокою ніщо не порушувало, і хвороба, яка повільно пожирала пані Клаас, сприяла внутрішньому умиротворенню, утримуючи подружню любов у пасивному стані, то Хосефіна змогла дотягти аж до початку 1816 року.

Та наприкінці лютого нотар П'єркен завдав удару, який дуже швидко звів у могилу жінку з ангельською душею, котра за все своє життя не вчинила майже жодного гріха, як казав абат де Соліс.

— Знаєте,— мовив він їй на вухо, обравши мить, коли дочки не могли почути їхньої розмови,— пан Клаас доручив мені позичити триста тисяч франків під заставу своїх маєтностей. Ужуйте заходів, щоб ваші діти не стали жебраками.

Пані Клаас склала руки, підвела очі до стелі й подякувала нотареві люб'язним кивком голови та сумною усмішкою, що зворушили його. П'єркенові слова були тим ударом кинджала, який добив Хосефіну. В той день вона віддалася роздумам, і її серце переповнилося глибоким смутком, вона почувала себе так, як відчуває подорожній, коли, утративши рівновагу від поштовху малого камінчика, він зривається в провалля, понад краєм якого довго і сміливо йшов. Коли нотар попрощався, пані Клаас попросила Маргариту дати їй усе необхідне для

писання, зібрала останні сили і стала писати заповіт. Не раз вона зупинялася й дивилася на дочку. Настав час відвертих признань. Відколи мати захворіла, Маргарита взяла на себе всі турботи по дому і настільки виправдовувала надії вмирущої, що тепер пані Клаас дивилася в майбутнє без розпачу, бачачи себе відтвореною в цьому ангелі, люблячому й сильному духом. Безперечно, обидві передчували, якими сумними думками доведеться їм поділитися одна з одною, дочка дивилася на матір, тільки-но та підводила на неї погляд, і в обох на очі набігали сльози. Кілька разів, коли пані Клаас перепочивала, Маргарита озивалася: "Що, мамо?" — ніби хотіла заговорити. Але відразу й замовкла, ніби їй бракувало дихання, а мати, заклопотана передсмертними думками, не запитувала, чого вона хоче. Нарешті пані Клаас стала запечатувати листа. Маргарита, яка тримала для неї свічку, скромно відійшла, щоб не бачити напису.

— Можеш прочитати, дитино! — сказала мати голосом, який розривав душу.

І Маргарита побачила, що мати надписує: "Моїй дочці Маргариті".

— Коли я відпочину, ми поговоримо,— сказала Хосефіна, ховаючи листа під подушку.

Потім голова у неї впала, наче в цьому останньому зусиллі вичерпалися всі її сили, і вона вмить заснула. Коли через кілька годин пані Клаас прокинулася, обидві її дочки й обидва сини стояли навколішках біля ліжка й палко молилися. Був четвер. Габріель і Жан щойно прийшли з колежа, їх привів Еммануель де Соліс, уже півроку як призначений учителем історії та філософії.

— Любі мої дітоньки, нам треба попрощатися! — сказала мати.— Ви мене не забули, а той, кого...

Вона не договорила.

— Пане Еммануелю,— мовила Маргарита, побачивши, як зблідла мати,— підіть скажіть моєму батькові, що мамі погіршало.

Молодий де Соліс піднявся до лабораторії і попросив Мюлькінє покликати Валтасара, який на наполегливе прохання молодика відповів:

— Зараз прийду.

— Мій друже,— сказала пані Клаас Еммануелеві, коли той повернувся,— виведіть звідси хлопчиків і сходіть по вашого дядька. Здається, мені пора взяти останнє причастя, і я хотіла б причаститися з його рук.

Коли Хосефіна залишилася тільки з дочками, вона зробила Маргариті знак, і та, зрозумівши матір, звеліла Фелісії вийти.

— Я теж хотіла поговорити з вами, матусю.— І не знаючи, що матері зовсім погано, Маргарита поглибила рану, якої завдав П'єркен: — Ось уже десять днів як у мене нема грошей на витрати по господарству, і слугам я заборгувала платню за півроку. Я вже двічі хотіла попросити грошей у батька, але не посміла. Ви не знаєте, що картини з галереї і вина з погребу вже продано.

— А мені ж про це він не сказав і слова! — вигукнула пані Клаас.— О Боже! Вчасно ти покликав мене до себе! Мої бідолашні дітки, що з вами станеться? — Вона стала палко молитись, і очі її світилися вогнем каяття. — Маргарито,— провадила мати, дістаючи з-під подушки листа,— ти розпечатаєш і прочитаєш його тільки тоді, коли після моєї смерті ви опинитеся в тяжкій убогості, одне слово, коли у вас не буде і шматка хліба. Дорога моя донечко, люби батька, але також піклуйся про братів і сестричку. Через кілька днів — а може, й годин! — ти станеш хазяйкою в домі. Будь ощадлива. Якщо відчуєш, що тобі треба піти всупереч волі батька, а таке може статися, бо він витратив дуже багато грошей, шукаючи розгадку таємниці, відкриття якої має принести йому славу й

величезне багатство, і звичайно гроші йому ще знадобляться й, можливо, він їх у тебе попросить, вияви тоді всю дочірню ніжність і зумій примирити інтереси родини, що залишиться під твоєю опікою, з обов'язком вдячності батькові, великому вченому, який жертвує своїм життям і щастям заради слави своєї сім'ї; якщо він і завинив у чомусь, то несамохіть, його наміри завжди будуть благородними, він чудова людина, його серце сповнене любові; ви ще побачите його добрим і ніжним, ви побачите! Я повинна була сказати тобі все це, стоячи на краю могили, моя Маргарито. Якщо хочеш полегшити мої передсмертні муки, пообіцяй, дитино, що ти заміниш мене біля батька, що ти ніколи не завдаси йому прикрості; не дорікай йому ні в чому, не суди його! Одне слово, будь лагідною і поблажливою, не сварися з ним, поки він не закінчить своєї роботи і знову стане на чолі родини.

— Я все зрозуміла, любя матусю,— сказала Маргарита, цілуючи запалені очі вмирущої,— і я зроблю, як ви хочете.

— Не виходь заміж доти, мій ангеле,— провадила пані Клаас,— доки Габрієль виросте і зможе взяти на себе управління домом і справами. Якщо ти вийдеш заміж, твій чоловік, можливо, не поділятиме твоїх почуттів, він внесе у родину розбрат і суперечитиме батькові.

Маргарита подивилася на матір і запитала:

— Ви більш нічого не порадите мені з приводу мого одруження?

— Хіба ти маєш якісь сумніви, дитино? — з жахом вигукнула вмируща.

— Ні,— відповіла дівчина,— обіцяю виконати вашу волю.

— Бідолашна дитино, я не вміла жертвувати собою заради вас,— сказала мати, проливаючи гіркі сльози,— і я ж прошу тебе пожертвувати собою заради всіх! Щастя перетворює людину на егоїста. Атож, Маргарито, я втратила силу волі, бо я була щаслива. Будь сильною,

виявляй розважливість і за тих, у кого її бракуватиме. Роби так, щоб твоїм братам і сестричці не було в чому мені дорікнути. Оберегай батька, але не переч йому... надто.

Вона зронила голову на подушку і не додала більше й слова — сили її покинули. Надто тяжкою була боротьба між почуттями дружини й матері, яка відбувалася в її душі. Незабаром прийшло духівництво на чолі з абатом де Солісом, з'явилися діти й слуги, і кімната наповнилася людьми. Коли почався обряд соборування, пані Клаас, яку розбудив її духівник, оглянула всіх людей, що з'юрилися біля неї, і не побачила серед них Валтасара.

— А пан Клаас? — сказала вона.

Ці слова, які увібрали в себе її життя і смерть, вона вимовила так жалібно, що всіх присутніх пройняло жахом. Незважаючи на свій похилий вік, Марта, мов стріла, метнулася до сходів, збігла ними нагору і з усієї сили постукала в двері лабораторії.

— Пане, пані вмирають! Вас чекають, щоб дати їй останнє причастя!
— вигукнула вона з гнівом у голосі.

— Іду,— відповів Валтасар.

Через хвилину з'явився Мюлькінє і сказав, що пан іде слідом. Пані Клаас не відривала погляду від дверей вітальні, але чоловік з'явився вже тоді, коли обряд закінчився. Абат де Соліс та діти Клаасів оточили узголів'я вмирущої. Побачивши, що входить чоловік, Хосефіна почервоніла, і кілька сльозинок скотилося по її щоках.

— Ти, мабуть, завершував дослід по розкладанню азоту,— сказала вона з ангельською лагідністю, від якої всі здригнулися.

— Це вже зроблено! — радісно вигукнув Клаас.— Азот містить у собі кисень і одну невагому субстанцію, яка, напевне, складає основу...

Знявся обурений гомін, що урвав його й повернув до дійсності.

— Правду мені сказали? — запитав він.— Тобі погіршало? Що тут відбувається?

— А те відбувається, що дружина ваша помирає,— з гнівом сказав йому на вухо абат де Соліс,— і її вбили ви!

Не чекаючи відповіді, абат узяв під руку Еммануеля і рушив до виходу. Діти вийшли слідом за ним і провели його аж у двір. Валтасар стояв наче громом прибитий і дивився на дружину. Кілька сльозинок покотилися з його очей.

— Ти помираєш, і я тебе вбив? — вигукнув він.— Що він мені сказав?

— Мій друже,— відповіла Хосефіна,— я жила тільки твоєю любов'ю і, сам того не усвідомлюючи, ти забрав у мене життя.

— Залиште нас,— сказав Клаас дітям, коли вони увійшли.— Хіба я хоч на мить переставав любити тебе? — провадив він, сідаючи біля узголів'я дружини, взявши її руки й цілуючи їх.

— Мій друже, я не дорікаю тобі ні в чому. Ти дав мені щастя, багато щастя; але я не могла витримати порівняння між першими днями нашого з тобою життя, такого наповненого радістю, і цими останніми днями, коли ти перестав бути самим собою, і моє життя стало таким спустошеним. Почуття, як і явища природи, не минають без наслідків. Уже шість років, як ти помер для кохання, для родини, для всього, що складало наше щастя. Я не кажу про блаженство, яким утішаються в юності, з плином років воно відходить; але від нього лишаються почуття, які живлять душу — безмежна довіра, ніжна прихильність; так от, ти

позбавив мене й цих скарбів, які належать нашому віку. Я йду з життя вчасно: в нас уже не лишилося нічого спільного, ти став приховувати від мене свої думки, свої вчинки. Як ти дійшов до того, що став остерігатися мене? Хіба засуджувала я тебе бодай словом, поглядом або жестом? А ти продав свої останні картини, продав навіть вина з погребів, ти знову береш гроші під заставу маєтків і не сказав мені про це жодного слова. О, я піду з життя, бо воно стало мені гидке. Якщо ти помиляєшся, якщо ти осліп, ганяючись за недосяжною метою, то невже я не довела тобі, що в мені досить любові, аби смиренно ділити твої помилки, іти завжди поруч із тобою, навіть якби ти повів мене шляхом злочину? Ти дуже мене любив колись: у цьому моя слава і в цьому моє горе. Я захворіла давно, Валтасаре, ще в той день, коли на цьому самому місці, де я помираю, ти дав мені ясно зрозуміти, що більше належиш науці, аніж родині. Й ось тепер твоєї дружини уже нема на світі, а твій статок розтрачено. Твій статок і твоя дружина належали тобі, ти міг розпоряджатися ними; але як тільки мене не стане, мій статок перейде до дітей і ти не зможеш користуватися ним. Що буде з тобою? А зараз я повинна сказати тобі правду, вмирущі вміють заглядати в майбутнє! Що віднині буде противагою клятій пристрасті, якій ти віддаєш усе своє життя? Якщо ти пожертвував навіть мною, то діти для тебе не перешкода, адже я повинна віддати тобі належне й визнати, що мною ти дорожив найбільше. Два мільйони і шість років праці кинуто в безодню, і нічого ти не відкрив...

На ці слова Клаас похилив сиву голову і затулив обличчя долонями.

— І нічого ти не доб'єшся, окрім ганьби для себе, злиднів для своїх дітей,— вела далі вмируща.— Уже тебе прозвали Клаас-алхімік, а незабаром зватимуть Клаас-божевільний! Я вірю в тебе, я знаю, що ти — людина велика, вчена, геніальна; але для юрби геніальність видається божевіллям. Слава — сонце мертвих; а за життя ти будеш нещасливий, як усі великі люди, і розориш дітей. Я йду з життя, не порадівши твоїй славі, яка втішила б мене за втрату щастя. Так от, любий Валтасаре, щоб смерть була для мене не такою гіркою, мені потрібна впевненість, що

наші діти не залишаться без шматка хліба. Але ніщо не втішить моєї тривоги, і ти її не втішиш...

— Присягаюся тобі...— почав Клаас.

— Не присягайся, друже, щоб потім не порушувати свого слова,— урвала його Хосефіна.— Ти повинен був про нас піклуватися, а майже сім років ми позбавлені твоїх турбот. Ти віддав своє життя науці. Генію не потрібні ні дружина, ні діти. Ідись у самотині дорогою злиднів! Ваші чесноти не такі, як у звичайних людей, ви належите всьому світу й не можете належати ні жінці, ні сім'ї. Навколо вас висихає ґрунт, як навкруг могутніх дерев! І я, бідолашна рослинка, не змогла піднятися так високо, як піднявся ти, і гину, коли ти пройшов лише половину свого життєвого шляху. Я чекала, коли прийде мій останній день, щоб висловити тобі ці жахливі думки, які відкрилися мені у спалахах горя й розпачу. Пощади моїх дітей! Нехай ці слова відлунюють у тебе в серці! Я їх повторюватиму до останнього свого подиху! Поглянь-но, твоя дружина вже мертва! Повільно, поступово гасив ти в ній почуття, позбавляв її радощів. Гай-гай! Якби не ця жорстока передбачливість, яку ти виявив несвідомо, хіба прожила б я так довго? Але ж бідолашні діти були завжди зі мною. Вони вирости, даючи мені розраду в моєму горі, й мати пережила дружину. Благаю тебе, пожалій наших дітей!

— Мюлькінє! — гукнув Валтасар громовим голосом.

Старий слуга з'явився вмить.

— Негайно зруйнуй усе там, нагорі,— машини, прилади. Дій обережно, але поламай усе. Я відмовляюся від науки,— сказав він дружині.

— Надто пізно,— відповіла Хосефіна, глянувши на Мюлькінє.— Маргарито! — крикнула вона, відчуваючи, що вмирає.

Дівчина з'явилась у дверях і пронизливо зойкнула, побачивши, як згасають материні очі.

— Маргарито! — повторила вмируща.

В цьому останньому вигуку було таке палке прохання до дочки, Хосефіна надала йому такого владного характеру, що він прозвучав як заповіт. Збіглася наполохана родина, і всі побачили, що пані Клаас уже при смерті,— в розмові з чоловіком вичерпалися її останні сили. Валтасар і Маргарита, стоячи нерухомо,— вона біля узголів'я, він біля ніг,— не могли повірити у смерть цієї жінки, про чиї високі чесноти та невичерпну ніжність знали тільки вони. Батько й дочка обмінялися поглядами, в яких зацаїлися тривожні думки: дочка судила батька, батько вже відчував острах, що дочка стане знаряддям помсти. Хоча спогади про кохання, яким дружина наповнювала його життя, наринували на нього бурхливим потоком, обложивши його пам'ять і надавши останнім словам небіжчиці священної сили, так що Валтасарові завжди мав учуватися її голос — він не міг обіцяти собі, що його воля вистоїть у поєдинку з його генієм; і вже лунав у ньому грізний голос його пристрасті, яка змагалася з його каяттям і вселяла йому страх перед самим собою.

Коли не стало Хосефіни, кожен зрозумів, що дім Клаасів мав душу і що ця душа вмерла. Горе родини було таким великим, що вітальня, де довго відчувалася присутність благородної жінки, лишалася замкнена, і ніхто не зважувався туди увійти.

Суспільство не виявляє жодної з чеснот, яких воно вимагає від окремих людей; щогодини чинить воно злочини, хоча й користується для цього тільки словами; жартами виправдовує воно лихі вчинки, глузами принижує все прекрасне; воно сміється з дітей, які оплакують своїх батьків надто гірко, і віддає анафемі тих, що оплакують їх не досить; а потім воно розважається, оцінюючи, чого варті ще не остиглі трупи. Увечері того самого дня, коли сконала пані Клаас, її друзі, між двома партіями у віст, кинули по кілька квіточок на її могилу і віддали належне її чудовим якостям, міркуючи, з чого піти — з чирви чи з вина. А потім, після

кількох сльозливих фраз, після азбучних істин, які висловлюють громадське співчуття і які з тією самою інтонацією, з однаковою дозою почуттів вимовляються коли завгодно в усіх містах Франції, кожен почав підраховувати спадщину. П'єркен перший у розмові з тими, хто обговорював цю подію, зауважив, що смерть чудової жінки стала для неї благом — чоловік завдавав їй надто багато горя; а для дітей, мовляв, це ще більше благо — адже пані Клаас не змогла б заборонити коханому чоловікові розтринькати свій статок, тоді як тепер він уже не має права розпоряджатися її грошми. І всі заходилися оцінювати спадок бідолашної пані Клаас, прикидати, скільки в неї заощаджень — а чи вдалося їй щось заощадити, чи не вдалося? — складати опис її коштовностей, перебирати її гардероб, нишпорити в шухлядах — і це в той час, коли пригнічена горем родина плакала й молилася біля смертного ложа. Як справжній експерт-оцінювач, П'єркен підрахував, що особистий статок пані Клаас ще можна, висловлюючись його мовою, реалізувати, і він сягає десь до півтора мільйона франків, забезпечених або лісом у Венії, який за дванадцять років набув величезної вартості (і при цьому П'єркен підрахував, скільки там було будівельного лісу, скільки підліску, скільки старих дерев і скільки молодника), або Валтасаровими маєтками, який ще має змогу сплатити дітям нестачу, якщо при ліквідації виявиться в боргу перед ними. Отож Маргарита Клаас була, як висловився нотар, знову ж таки на своєму жаргоні, нареченою вартістю в чотириста тисяч франків.

— Але їй треба негайно вийти заміж,— додав П'єркен,— і в такий спосіб одержати свободу дій, мати право продати з молотка ліс у Венії, виділити майно менших дітей і прилаштувати його так, щоб батько не міг до нього торкнутися, інакше Клаас неминуче розорить своїх дітей.

Усі стали прикидати, хто з тутешніх молодиків міг би претендувати на шлюб із панною Клаас, але ніхто не виявив нотареві люб'язності визнати його гідним домагатись її руки. Нотар же знаходив підстави відкидати кожного із пропонованих женихів, як негідного Маргарити. Співрозмовники презирилися, посміхаючись, і залюбки розігрували далі цю провінційну комедію. А П'єркен у смерті пані Клаас бачив подію,

сприятливу для його таємних задумів, і вже розбатовував її труп на шматки заради власної вигоди.

"Добра жінка була горда, як пава, і ніколи не видала б за мене дочку, — міркував він, повернувшись додому і лягаючи спати.— Ет! А тепер чом би мені не вдатися до всіляких маневрів і не спробувати одружитися з нею? Татусь Клаас геть учадив від свого вуглецю, і до дітей йому байдуже. Якщо я попрошу в нього Маргаритиної руки, заздалегідь переконавши дівчину, що їй конче треба вийти заміж, аби врятувати статок братів і сестри, він буде тільки радий спекатися старшої дочки, щоб вона не надокучала йому своїм наглядом".

Він заснув, наперед смакуючи сімейні радощі, забезпечені таким чудовим шлюбним контрактом, обмірковуючи, скільки вигод дасть йому ця оборудка і яку запоруку щастя знайде він у дівчині, що її збирався взяти за дружину. Важко було знайти в провінції молоду особу, здатну затьмарити Маргариту ніжною красою і чудовим вихованням. За скромністю й витонченістю її можна було порівняти з прегарною квіткою, яку Еммануель не осмілювався назвати в її присутності, боячись відкрити таким чином потаємні жадання свого серця. Горда у почуттях, тверда в релігійних переконаннях, вона мала стати доброчесною дружиною і не тільки потішити марнославство, яке плекає кожен чоловік, обираючи собі супутницю життя, а й задовольнити міщанську пиху нотаря, адже у Фландрії її родина, подвійно знаменита, була у величезній шані, й цю шану мав розділити з нею і її чоловік. Назавтра П'єркен дістав у себе з каси кілька тисячофранкових білетів і по-дружньому запропонував їх Валтасарові, щоб звільнити його від турбот про гроші в такі сумні для нього хвилини. Нотар розрахував, що, розчулений такою делікатною увагою, Валтасар почне вихвалити перед дочкою його добрість та високі чесноти. Але нічого такого не сталося. Клаас і його дочка прийняли цей вчинок як щось цілком природне. Їхнє горе було надто глибоке, щоб вони могли думати про П'єркена. Справді, Валтасар поринув у такий невтішний розпач, що навіть люди, схильні ганити його поведінку, все йому простили — і не стільки в ім'я науки, яка могла б дати йому розгрішення, скільки розчулені його скорботою, яка нічого не могла

спокутувати. Світ задовольняється гримасами, він бере ту саму монету, що нею сам звик платити, не перевіряючи проби; справжнє горе — для нього видовище, свого роду розвага, заради якої він усякого ладен простити, навіть злочинця; у своїй жадібності до гострих переживань люди, не розрізняючи, виправдовують і того, хто їх насмішив, і того, хто схвилював їх до сліз, не цікавлячись, до яких засобів вони вдавалися.

Маргариті виповнилося дев'ятнадцять років, коли батько передав їй управління домом, її авторитет шанобливо визнавали і сестра, і брати, яким у останні хвилини свого життя пані Клаас наказала коритися старшій сестрі. Жалоба відтінювала свіжість її білої шкіри, а смуток тільки увиразнював її лагідність і терплячість. Уже з перших днів вона дала чимало доказів тієї жіночої твердості духу, незмінної душевної ясності, які, либонь, притаманні ангелам, покликаним приносити мир у стражденні серця, торкаючись їх зеленою пальмовою віттю. Та якщо уже в юності, усвідомивши свій обов'язок, вона звикла приховувати свої гіркі думки, вони від того ставали ще пекучішими; зовнішній спокій суперечив глибині її почуттів; їй судилося рано спізнати грізні спалахи гніву, стримувати які серце іноді не спроможне; через батька їй доводилося вічно страждати від зіткнень між своєю великодушністю, притаманною юності, і владними вимогами необхідності. Розрахунки по господарству, якими вона мусила зайнятися вже на другий день по смерті матері, поставили її віч-на-віч із життєвими справами в ту пору, коли молоді дівчата думають лише про розваги. Жахлива школа страждань неминуча для всіх ангельських душ!

Немає наполегливішої пристрасті, аніж пристрасть, розпалювана жадібністю до грошей та марнославством, і П'єркен не став зволікати, а негайно заходився шукати сприятливої нагоди, щоб заманити спадкоємицю у свої сіті. Минуло лише кілька днів жалоби, а він уже знайшов привід переговорити з Маргаритою і розпочав свої маневри так спритно, що інша дівчина могла б і потрапитися йому на гачок; але кохання заронило в душу Маргарити дар ясновидіння і не дозволило їй повірити зовнішнім проявам фальшивих почуттів, які здавалися майже щирими, бо в даному випадку П'єркен виявив добрість і справді йому притаманну,

добрість нотаря, котрий вважає, що піклування про гроші, — це і є любов. Опираючись на свою сумнівну спорідненість, на давню звичку Клаасів доручати йому всі справи і втаємничувати його в усі сімейні події, упевнений у дружньому та шанобливому до себе ставленні з боку батька, скориставшись з безтурботності вченого, який досі не замислювався про майбутнє своєї дочки, і не припускаючи, що Маргарита може почувати сердечну прихильність до когось іншого, він дав їй здогадатися про свої наміри, не ставши навіть приховувати, що ним керує не пристрасть, а міркування взаємної вигоди, найненависніше для юних душ. Та наївним виявився він, тоді як Маргарита тільки прикинулася наївною, і сталося так тому, що він сподівався мати справу з безпорадною дівчиною і не розумів, які переваги дає слабкість.

— Люба родичко,— сказав він Маргариті, прогулюючись із нею по алеях саду,— ви знаєте, яке в мене добре серце, і знаєте, наскільки я шаную почуття скорботи, яким ви живете в ці дні. Як на нотаря душа у мене надто вразлива, я живу серцем, а змушений постійно опікуватися чужими матеріальними інтересами, замість віддаватися ніжним почуттям і прагнути щастя в житті. Тому мені дуже прикро, що я змушений говорити з вами про справи, суперечні стану вашої душі,— але так треба. Я багато думав про вас за останні дні. Я дійшов висновку, що внаслідок фатального збігу обставин статку ваших братів і сестри та вашому власному загрожує небезпека. Хочете врятувати родину від цілковитого розорення?

— А що треба робити? — спитала вона, майже злякавшись його слів.

— Вийти заміж.

— Заміж я не вийду! — вигукнула вона.

— Вийдете,— відповів нотар,— коли тверезо обміркуєте, в якому критичному становищі ви перебуваєте.

— Яким чином моє одруження може врятувати...

— Оце вже серйозна розмова, родичко,— урвав її нотар.— Шлюб дає незалежність!

— А нащо мені незалежність? — спитала Маргарита.

— А для того, щоб ви могли вступити у володіння маєтністю, моя люба родичко,— сказав нотар з переможним виглядом.— В цьому випадку до вас перейде ваша четверта частина материнської спадщини. Щоб її виділити, потрібна ліквідація, а для ліквідації треба буде продати з аукціону ліс у Венії. Коли це буде зроблено, усі спадкові цінності будуть переведені на гроші, й ваш батько як опікун муситиме помістити частку ваших братів і сестри так, що для хімії вона стане недосяжною.

— А що станеться в протилежному разі? — спитала Маргарита.

— А те, що ваш батько управлятиме всіма маєтками і, якщо його знову розбере охота робити золото, він зможе продати ліс у Венії, й ви залишитеся голі, як Іоанн Хреститель. Сьогодні цей ліс коштує близько мільйона чотирьохсот тисяч франків; але завтра ваш батько вирубає його дощенту, і ваші триста арпанів не будуть варті й трьохсот тисяч. Чи ж не краще уникнути майже невідвратної небезпеки і вже тепер провести розподіл у зв'язку з вашим вступом у володіння? Таким чином ви врятуєте ліс від порубів, які ваш батько згодом може здійснити на шкоду вам. А нині, поки хімія спить, він не матиме іншого виходу, як перевести гроші, одержані внаслідок ліквідації, на цінні державні папери, і за сучасним обмінним курсом дітки матимуть не менше як п'ять тисяч річного прибутку на кожні півсотні тисяч франків. А що вилучати капітал, який належить неповнолітнім, заборонено, то у ваших братів і сестри до їхнього повноліття статок подвоїться. Бо інакше, самі розумієте... Ось так... До того ж ваш батько уже добре обчухрав статок вашої матері, і ми з'ясуємо нестачу, коли проведемо опис. Якщо він виявиться боржником, вам дадуть заставну на його маєтки, і ви що-небудь врятуєте.

— Пхе! — сказала Маргарита.— Це було б для батька тяжкою образою. Останні слова матері прозвучали зовсім недавно, щоб я могла їх забути. Мій батько нездатний пограбувати своїх дітей,— додала вона, і сльози горя заблищали в неї на очах.— Ви не знаєте, його, пане П'єркен.

— Але якщо ваш батько, люба родичко, знову візьметься за хімію, то...

— Ми будемо розорені, так?

— Розорені до цурки! Повірте, Маргарито,— провадив він, взявши її руку й притиснувши до свого серця,— я знехтував би свій обов'язок, якби не наполягав. Тільки ваші інтереси...

— Шановний пане П'єркен,— холодно відказала Маргарита, забираючи руку,— справжні інтереси родини вимагають, щоб заміж я не виходила. Так мені заповідала мати.

— Моя люба, та це ж однаково, що руки на себе накласти, ви у воду кидаєте спадщину матері! — вигукнув він із щирою переконаністю ділової людини, засмученої втратою цілого багатства.— Повірте, я плекаю до вас щонайглибшу дружбу! Та ви не знаєте, що я вас люблю, я вас обожнюю ще від того дня, коли ваш батько влаштував останній бал! О, ви були чарівною! Ви повинні вірити голосу серця, для якого ваші інтереси найдорожчі, люба Маргарито.

П'єркен на мить замовк, а тоді сказав:

— У такому разі ми скличемо сімейну раду й зробимо вас правомочною, не питаючись вашої згоди.

— А що означає бути правомочною?

— Це означає користуватися своїми правами.

— Якщо я можу стати правомочною, не виходячи заміж, то чому ви наполягаєте, щоб я вийшла? І за кого мені виходити?

П'єркен спробував подивитися на дівчину ніжним поглядом, але такий вираз настільки суперечив його застиглим очам, які оживали тільки на згадку про гроші, що Маргарита слушно запідозрила розрахунок у цій несподіваній ніжності.

— За того, хто вам сподобається... у нашому місті,— провадив вів.— Чоловік потрібний вам і з чисто ділових міркувань. Ви матимете справу з батьком. Чи зможете ви чинити йому опір, якщо будете сама?

— Атож, добродію, я зумію захистити братів і сестру, коли до цього дійде.

"Ох, і клята ж дівка!" — подумав П'єркен.

— Ні, ви не зможете йому перечити,— сказав він уголос.

— Поговорімо про щось інше, — відповіла Маргарита.

— Прощайте, родичко, я постараюся служити вам і всупереч вашому бажанню. Я доведу свою любов, захищаючи вас від лиха, яке всі у місті передбачають.

— Дякую за ваші турботи, але прошу не замишляти й не робити нічого такого, що завдало б найменшої прикрасі моєму батькові.

Дивлячись услід П'єркенові, Маргарита глибоко задумалася. Його голос із металевим призвуком, його рухи,— начебто гнучкі, але то була гнучкість пружини,— його погляд, що виражав не так лагідність, як догідливість,— вона порівнювала з тією мелодійною поезією без слів, якою дихали почуття в Еммануеля. Хоч би що людина робила, хоч би що казала, вона випромінює дивовижний магнетичний струм, який дає змогу

непомилково оцінити її почуття й наміри. Звук голосу, погляд, пристрасні жести закоханого можна вдати, і спритний актор легко одурить молоду дівчину; але чи досягне він успіху, якщо не буде сам-один? Якщо біля дівчини є душа, що бринить в унісон з її почуттями, хіба ця дівчина не розпізнає відразу, де любов щира, а де — фальшива? В цей час над Еммануелем, як і над Маргаритою, висіли чорні хмари, що фатально згустилися над ними вже з першої їхньої зустрічі і затулили від них голубе небо кохання. Молодий де Соліс не мав найменшої надії на взаємність, і благоговійне почуття, яке він плекав до своєї обраниці, було тихим і потаємним, побожним у своїх проявах. Він був небагатий, за своїм суспільним становищем стояв від Маргарити далеко і, не можучи нічого запропонувати їй, окрім хіба свого звучного імені, навіть у мріях не сподівався стати її чоловіком. І все ж таки він чекав від Маргарити якогось небудь підбадьорливого знаку, але на очах у вмирущої матері та не зважувалася подати його. Однаково чисті, ці двоє таким чином досі не обмінялися жодним словом кохання. Їхні радощі були радощами нерозділеними, якими люди нещасливі змушені втішатися наодинці з собою. Обоє тремтіли, але тремтіли кожне окремо, хоча збуджував їх промінь однієї надії. Вони ніби боялися самих себе, уже ясно відчуючи, що створені одне для одного. Так Еммануель боявся навіть доторкнутись до руки своєї повелительки, якій спорудив у своєму серці святилище. Від найлегшого доторку його пристрась могла б спалахнути надто яскравим полум'ям, і він не зміг би приборкати свої розбурхані почуття. Та хоч вони жодного разу не обмінялися тими знаками — ледь помітними, але глибоко значущими, невинними, але серйозними, — які дозволяють собі найсором'язливіші закохані, вони вже так надійно оселилися в серці одне в одного, що обоє були готові на найвищі жертви, — єдина втіха, доступна для них. Після смерті пані Клаас їхнє потаємне кохання задихалося під жалобним крепом. Сфера, у якій вони жили, з темної стала чорною, хмари сліз застиляли в ній світло. Стриманість Маргарити змінилася майже холодністю, адже вона мусила дотримати клятву, яку дала матері; і, здобувши більшу свободу, ніж раніше, вона стала ще суворішою. Еммануель поділяв із коханою її скорботу, розуміючи, що будь-яке признание в коханні, найменший прояв наполегливості могли образити її серце. Таким чином це велике кохання

стало ще скромнішим, ніж на початку. Їхні ніжні душі й далі звучали влад, та коли раніше їх розділяли сором'язливість юності і пошана до страждань умирущої, то тепер між ними стояло горе, і їм доводилося обмежуватися чудесною мовою поглядів, німою красномовністю вчинків, які свідчили про безмежну відданість, відчуттям глибокого взаєморозуміння, досконалою гармонією молодості, першими невинними радощами майже дитячого кохання. Еммануель щоранку з'являвся довідатись, як ведеться Клаасові й Маргариті, але заходив до їдальні тільки в тому разі, якщо приносив листа від Габрієля, або сам Валтасар просив його зайти. Перший же погляд, який він кидав на дівчину, передавав їй тисячу думок, сповнених співчуття до її горя; своїм поглядом він казав їй про те, що мучиться стриманістю, якої вимагають правила світського тону, що ніколи не перестає про неї думати, що поділяє її смуток,— одне слово, в тому погляді, не заплямленому жодним розрахунком, він проливав на серце подруги рясну росу своїх сліз. Цей славний юнак до такої міри жив теперішнім, він так дорожив щастям, яке вважав скороминущим, аж Маргарита не раз дорікала собі за те, що не подасть йому великодушно руки і не скаже: "Будьмо друзями!"

П'єркен не залишав дівчину в спокої, виявляючи наполегливість, що була не чим іншим, як тупою впертістю йолопа. Він застосовував до Маргарити звичайні мірки, якими користується більшість чоловіків для оцінки жінок. Він був переконаний, що слова одруження, свобода, багатство, якими він протуркотів їй вуха, неодмінно проростуть у її в душі й розквітнуть бажанням, а він оберне його собі на користь. Виходячи з цих міркувань, П'єркен вважав, що Маргарита тільки прикидається холодною. Та хоч він оточував її турботами й галантною увагою, йому не дуже щастило приховати свої деспотичні нахили, породжені звичкою одним махом розв'язувати найважливіші питання сімейного життя. Втішаючи її, він удавався до затертих фраз, типових для людей його ремесла, що слимаками вповзають у чужу зболену душу і залишають там довгий слід сухих слів, здатних запаскудити навіть святість горя. Його ніжність відгонила улесливістю. Свій фальшивий смуток він залишав біля дверей, коли взував калоші й брав парасольку. Він користувався тоном, на який давала йому право давня близькість до родини Клаасів, як

знаряддям, щоб проникнути в цю родину ще глибше і переконати Маргариту взяти шлюб, про який він заздалегідь роздзвонив по всьому місту. Тож кохання щире, віддане, шанобливе, разюче відрізнялося від кохання егоїстичного й обміркованого. І П'єркенова поведінка, і поведінка Еммануеля були по-своєму цілісними. Один прикидався палко закоханим і користувався з кожної нагоди, щоб хоч на крок просунутися до мети: одружитися з Маргаритою. Другий приховував своє почуття, боявся виявити свою відданість. Через якийсь час після смерті матері, Маргарита дістала нагоду в один і той самий день порівняти цих чоловіків. Власне, обирати їй доводилося тільки між ними двома, адже вона була приречена жити в усамітненні й не бувала у світському товаристві, а обставини, в яких вона опинилася, закрили двері дому Клаасів для всіх, хто міг би домагатись її руки. Отже, якось уранці в один з перших погожих днів квітня Еммануель з'явився в ту саму мить, коли Клаас зібрався вийти. Він щодня довго гуляв біля міського муру — так нестерпно йому було сидіти вдома. Еммануель хотів був піти з Валтасаром, але завагався, ніби збираючись із духом, поглянув на Маргариту і залишився. Маргарита здогадалася, що вчитель хоче поговорити з нею, і запропонувала йому вийти в сад. Свою сестру Фелісію вона відіслала до Марти, яка прибирала в передпокої на першому поверсі.

В саду Маргарита сіла на лаву так, щоб сестра і стара дуенья могли її бачити.

— Пана Клааса цілком поглинуло горе, як колись поглинали учені досліди,— сказав молодик, дивлячись, як Валтасар повільно йде через двір.— Усі йому співчують. Він блукає містом, мов людина, яка забула, навіщо живе на світі. Без причини зупиниться, дивиться так, ніби нічого перед собою не бачить...

— У кожного горе проявляється по-своєму,— мовила Маргарита, ледве стримуючи сльози.— Ви хотіли мені щось сказати? — помовчавши, запитала вона з холодною гідністю.

— Не знаю, чи маю я право сказати вам те, що зараз скажу,— мовив Еммануель схвильованим голосом.— Прошу вас, не вбачайте у моїх словах чогось іншого, ніж бажання бути вам корисним, і дозвольте мені вважати, що вчитель повинен цікавитися долею своїх учнів і думати про їхнє майбутнє. Вашому братові Габрієлю вже виповнилося п'ятнадцять років, він навчається в старших класах і, звичайно, слід би направляти його заняття залежно від того, яку ниву діяльності він обере для себе. Про це мав би потурбуватися ваш батько, і ніхто інший. Але якщо він не потурбується, чи не буде це справжнім нещастям для Габрієля? Як ви думаєте, чи ваш шановний батько не образиться, коли б ви нагадали йому, що він не дбає про свого сина? За цих делікатних обставин чи не варто б вам самій розпитати брата про його вподобання, заохотити його, щоб він сам обрав дорогу в житті, отож, якщо згодом батько захоче зробити з нього суддю, урядовця або військового, Габрієль на той час уже здобуде спеціальні знання? Я переконаний, що ні ви, ні пан Клаас не хотіли б, щоб Габрієль бив байдики...

— О ні! — сказала Маргарита.— Дуже вдячна вам, пане Еммануелю, ви маєте цілковиту рацію. Коли моя мати наказувала нам плести мережива, коли з такою турботливістю навчала нас малювання, шиття, гаптування, гри на фортепіано, вона не раз казала, що невідомо, яке нас чекає майбутнє. Габрієль повинен стати людиною самостійною і завершити свою освіту. Але яку ж ниву діяльності ви радили б йому обрати?

— Габрієль у своєму класі має найвищі здібності до математики,— сказав Еммануель, затремтівши від щастя.— Якби він захотів вступити до Політехнічної школи, там би він, я гадаю, набув знання, корисні для будь-якого фаху. А закінчивши курс навчання, він потім матиме змогу обрати те, що найбільше йому до вподоби. Таким чином ви, не визначаючи наперед його майбутнього, не змарнуєте і часу. Тих, хто на відмінно закінчує Політехнічну школу, охоче приймають усюди. Звідти вийшло чимало урядовців, дипломатів, учених, інженерів, генералів, моряків, суддів, промисловців, банкірів. Отож часто можна бачити, як хлопець із багатой чи знатної родини старанно трудиться, готуючись скласти туди

іспити. Якби Габріель зробив такий вибір, я просив би вас... чи не погодилися б ви... О скажіть: "Я згодна!"

— Чого ви хочете?

— Бути його репетитором,— сказав Еммануель, весь затремтівши.

Маргарита подивилася на молодого де Соліса, взяла його за руку і сказала:

— Я згодна.

Вона помовчала і схвильовано додала:

— Яка я вдячна вам за таку делікатність! Адже ви запропонували саме те, що я можу від вас прийняти. З ваших слів я бачу, що ви щиро піклуєтеся про нас. Дякую.

Хоча вона промовила ці слова дуже просто, Еммануель відвернувся, приховуючи сльози, які виступили у нього на очах від радості, що він зробив приємність своїй коханій.

— Я приведу обох ваших братів,— сказав він.— Завтра вихідний.

Він підвівся і вклонився Маргариті, яка пішла провести його. Уже вийшовши в двір, побачив, що вона стоїть у дверях їдальні й по-дружньому махає йому рукою.

Того ж таки дня, по обіді, з візитом до Клааса прийшов нотар. Він сів у саду між Валтасаром і Маргаритою, на тій самій лаві, де недавно сидів Еммануель.

— Дорогий родичу,— сказав він,— сьогодні я прийшов поговорити про справи. З дня скону вашої дружини уже минуло сорок три дні.

— Я їх не рахував,— відказав Валтасар, утерши сльозу, яка скотилася в нього, коли він почув це сухе канцелярське слово "скін".

— О добродію, як ви так можете? — мовила Маргарита, глянувши на нотаря.

— Річ у тім, дорога родичко, що люди моєї професії мають за обов'язок нагадувати клієнтові про закінчення терміну, визначеного законом. У даному разі йдеться саме про вас і ваших співспадкоємців. Оскільки в пана Клааса усі діти неповнолітні, закон зобов'язує його протягом терміну в сорок п'ять днів після смерті дружини скласти інвентарний опис, щоб точно визначити вартість майна, яке перебуває у спільному володінні. Адже нам треба знати, чи в доброму воно стані, чи в поганому, щоб у першому випадку прийняти його, а в другому — виступити на захист законних прав неповнолітніх спадкоємців.

Маргарита підвелася.

— Залиштеся, родичко,— сказав П'єркен,— ці справи торкаються не тільки вашого батька, а й особисто вас. Ви знаєте, як я співчуваю вашому горю; але сьогодні ж таки конче треба з'ясувати ділову суть обставин, у яких ви перебуваєте, інакше обом сторонам у справі загрожує серйозна небезпека! В даному випадку я виконую свій офіційний обов'язок як нотар вашої родини.

— Він має рацію,— сказав Клаас.

— Визначений законом термін закінчується через два дні,— провадив П'єркен.— Тому я повинен уже завтра розпочати складання інвентарного опису, хай навіть тільки для того, щоб відсунути термін, з якого державна скарбниця зажадає від вас оплати прав на спадщину; у

скарбниці немає серця, ваші почуття її не обходять, і вона може накласти на вас лапу в будь-яку мить. Отже, щодня з десятої до четвертої години я працюватиму тут із своїм писарем та з судовим приставом паном Рапарліє. Коли закінчимо в місті, виїдемо в сільські маєтки. Щодо лісу у Венї, то про це буде окрема розмова. Тепер перейдімо до наступного пункту. Нам належить скликати сімейну раду, щоб призначити заступника опікуна. Пан Конінкс із Брюгге — ваш найближчий родич, але він тепер бельгієць! Вам слід би, родичу, написати йому з цього приводу, з'ясувати, чи не має він наміру оселитись у Франції, де в нього чудові маєтки, і ви могли б переконати його переїхати разом з дочкою до французької Фландрії. Якщо ж він відмовиться, тоді я спробую зібрати раду за ступенями спорідненості.

— А навіщо потрібний опис? — запитала Маргарита.

— Щоб визначити права на майно, цінності, актив і пасив. Коли все це з'ясовано, сімейна рада в інтересах неповнолітніх приймає рішення, які вона вважає за...

— П'єркене,— робіть усе, що, на вашу думку, слід зробити для охорони прав моїх дітей,— сказав Клаас, підводячись із лави.— Тільки позбавте нас прикраси бачити, як розпродується те, що належало моїй дорогій...

Валтасар не закінчив. Він вимовив ці слова таким благородним тоном, так проникливо, що Маргарита взяла батькову руку й поцілувала.

— До завтра,— мовив П'єркен.

— Приходьте до нас снідати,— сказав Валтасар.

Потім Клаас, здавалося, напружив пам'ять і вигукнув:

— Але ж за шлюбним контрактом, укладеним згідно звичаїв провінції Геннегау, я звільнив дружину від необхідності складати інвентарний опис, щоб не турбувати її, та й на своє майно я, здається, опису не робив...

— О, яке щастя! — сказала Маргарита.— Цей опис завдав би нам стільки прикростей.

— Гаразд, завтра ми ознайомимося з вашим шлюбним контрактом,— відповів нотар, дещо збентежений.

— А хіба ви досі з ним не ознайомилися? — спитала Маргарита.

На цьому зауваженні розмова урвалася. Після слів дівчини нотар розгубився і не знав, що сказати.

"Тут сам чорт воду каламутить,— міркував він, ідучи через двір.— Такий неуважний чоловік і маєш, згадав усе саме в ту хвилину, коли проти нього збиралися вжити заходів остороги. Діти будуть пограбовані! Це точно, як те, що два помножити на два буде чотири. От і говори про справи з дев'ятнадцятирічними сентиментальними дівчатами! Стільки сушив я голову, як урятувати статок дітей, спираючись на закон і заручившись підтримкою добряка Конінкса. І ось маєш! Я пропав у очах Маргарити, адже тепер вона запитає в батька, чому я так наполягав зробити опис, в якому немає потреби. І пан Клаас скаже їй, що нотарі одержимі манією складати акти, що насамперед нотарі, а не родичі, не друзі,— одне слово, наговорить усіляких дурниць..."

І П'єркен гримнув дверима, пославши к бісу клієнтів, що розоряються через свою дурну вразливість.

Валтасар мав слухність. При укладенні шлюбного контракту інвентарного опису зроблено не було. Отож майнові стосунки батька з дітьми залишилися невизначеними. Протягом кількох місяців життя в

домі Клаасів текло без видимих змін. Габріель під умілим керівництвом Еммануеля де Соліса, який зробився його наставником, старанно трудився, вивчав іноземні мови і готувався до вступного іспиту в Політехнічну школу. Фелісія та Маргарита жили в цілковитому усамітненні, з ощадливості виїжджаючи на літо в село, до батькового маєтку. Клаас зайнявся справами, виплатив борги, позичивши значну суму під заставу, і з'їздив у ліс Венїї. На середину 1817 року його смуток став ущухати, і тепер уже ніщо не рятувало його від одноманітності життя, яке дедалі дужче гнітило його. Спочатку він мужньо боровся проти Науки, що непомітно пробуджувалася, і заборонив собі навіть згадувати про Хімію. Потім став думати про неї. Але взятися за практичні дослідження ще не зважувався і обмежив себе теорією. Постійні роздуми пробудили його пристрасть, і вона вже не давала йому спокою.

Він став запитувати себе, чи зобов'язаний припинити свої дослідження, і згадав, що дружина не зажадала від нього такої клятви. Хоч він і дав собі слово більше не шукати розв'язання своєї проблеми, та чом би й не порушити свого слова, якщо він передбачає успіх? Йому вже виповнилося п'ятдесят дев'ять років. У цьому віці ідея, що панувала над ним, набула тієї нав'язливості, яка неминуче переходить у хворобливу манію. Тодішні обставини тільки сприяли його ваганням. У Європі запанував мир, і це спричинило обмін відкриттями та ідеями, що їх під час війни добули для науки вчені різних країн, які протягом майже двадцяти років зовсім не спілкувалися між собою. А наука й тоді не стояла на місці. Клаас виявив, що сам прогрес, незалежно від волі вчених, спрямував розвиток хімії в напрямку предмета його пошуків. Люди, віддані справжній науці, вважали, як і він, що світло, теплота, електрика, гальванізм і магнетизм суть наслідки однієї причини, що різниця між тілами, які досі вважалися простими, походить від присутності в них у неоднакових дозах невідомої первісної речовини. Клаас почав боятися, щоб хтось інший, бува, не відкрив закони утворення металів та часточки, з яких складається електричний заряд,— а ці два відкриття приводили до розв'язання проблеми хімічного Абсолюту,— і тому ще посилювалося його божевілля,— принаймні так вважали жителі Дуету,— а його потяг набув хворобливої гостроти. Кожен,

хто палко залюблений у науку або спізнав на собі тиранію ідей, легко зрозуміє стан Валтасара, якого незабаром знову захопила його пристрасть, тим невтримніша, що вона довго дрімала. Уважно стежачи за перемінами в настрої батька, Маргарита відчинила двері вітальні. Коли вони тепер бували там, оживали сумні спогади, пов'язані із смертю Хосефіни, і на короткий час Маргариті вдалося, пробудивши в батькові журбу, затримати його на краю провалля, куди він, проте, неминуче мав упасти. Дівчина стала бувати у світському товаристві й водила туди Валтасара, змушуючи його шукати розваг. На якийсь час його увагу відвернули кілька вигідних шлюбних пропозицій для старшої дочки, хоча Маргарита й оголосила, що не вийде заміж до двадцяти п'яти років. Та, незважаючи на доччині зусилля, незважаючи на жорстоку внутрішню боротьбу, на початку зими Валтасар поновив свої дослідження. Але від цікавих жінок приховати таку діяльність було нелегко. Й одного ранку, допомагаючи Маргариті вдягтися, Марта сказала їй:

— Панночко, ми загинули! Це чудисько Мюлькінє — а він, либонь, сам диявол у людській подобі, я ж ніколи не бачила, щоб він хоч перехрестився, — уже засів на горищі. Певно, пан, ваш батечко, зібрався гайнути прямою дорогою в пекло. Дай Боже, щоб він хоч вас не звів у могилу, як звів нашу сердешну пані.

— Цього бути не може,— сказала Маргарита.

— А ви самі гляньте...

Панна Клаас підбігла до вікна і справді побачила, що з димаря лабораторії куриться легкий димок.

"Через кілька місяців мені виповниться двадцять один рік,— подумала вона,— і я зумію покласти край цьому марнотратству".

Віддавшись своїй пристрасті, Валтасар, звичайно, став ще менше зважати на інтереси дітей, ніж зважав на дружину. Перешкоди тепер

були менші, його сумління стало поступливішим, а пристрасть — сильнішою. І він подався дорогою слави, трудів, надії і злиднів з нестямною вірою людини, твердо переконаної у своєму тріумфі. Не сумніваючись, що досягне успіху, він працював день і ніч, працював із шалом, який лякав дочок, бо вони не розуміли, як мало виснажує людину робота, коли вона їй до вподоби. Щойно батько поновив досліди, Маргарита скасувала всі надмірності в харчуванні, стала ощадлива майже до скнарості, в чому їй старанно допомагали Жозетта і Марта. Клаас навіть не помітив цієї переміни, не помітив, що витрати по дому його дочка звела до найнеобхіднішого. Адже снідати він не приходив, спускався із своєї лабораторії тільки на обід, потім, посидівши кілька годин у вітальні з дочками, йшов спати, так і не сказавши їм жодного слова. Коли він підводився, дівчата казали йому "на добраніч", і він машинально підставляв для поцілунку одну щоку, потім другу. Його поведінка могла б накликати на родину велике лихо, якби Маргарита не була готова посісти в домі місце матері і якби таємна любов не оберігала її від небезпек такої необмеженої свободи. П'єркен перестав навідувати родичок, вважаючи, що вони будуть розорені до цурки. Земельні володіння Валтасара, які приносили шістнадцять тисяч франків річного прибутку і коштували близько двохсот тисяч екю, були вже обтяжені заставними в триста тисяч франків. Перш ніж знову зайнятися хімією, Клаас узяв значну суму в борг. Прибутків ще, може, й вистачило б на виплату позикових процентів, проте Валтасар із властивою людям, відданим якійсь ідеї, безтурботністю залишив орендну плату Маргариті на домашні витрати, і нотар прикинув, що через три роки все піде прахом,— чого не розтринькає Валтасар, те поглинуть судовики. Холодність Маргарити довела П'єркена до байдужості, майже ворожої. Щоб лишити за собою право відмовитися від своєї пропозиції про одруження, якщо дівчина геть зубожіє, він казав про Клаасів, корчати співчутливу міну:

— Бідолахи розорилися, уже нічого не вдієш. Я робив усе, що міг, для їхнього порятунку, але панна Клаас відмовилася від усіх законних засобів, які вберегли б родину від злиднів.

Еммануель, за протекцією дядька призначений директором колежу в Дуге,— і треба визнати, що завдяки своїм високим перевагам, він цілком заслужив цю посаду,— увечері приходив навідати сестер, які, тільки-но батько йшов спати, кликали до себе дуенью. І не було дня, щоб тихий стук дверного молотка не повідомляв про прихід молодого де Соліса. За останні три місяці, підбадьорений ласкавою і мовчазною вдячністю, з якою Маргарита приймала його турботи, він віднайшов самого себе. Його душа, чиста, мов діамант, випромінювала ясне світло, і Маргарита знала, що воно струменить із невичерпного джерела. У захваті спостерігала вона, як розпускаються одна за одною квіти, чиї пахощі долинали до неї уже й раніше. З кожним днем Еммануель здійснював ще якусь надію Маргарити, запалював нову свічку в чарівних сферах кохання, що сяяла, наче сонце,— і розбігалися чорні хмари, небо ставало голубим, і дівчина бачила дорогоцінні скарби, доти занурені в морок. Почуваючи себе тепер вільніше, Еммануель міг проявити чудові риси своєї вдачі, які раніше скромно приховував: притаманну молодості безтурботну веселість, душевну щирість, яка буває тільки в людей, чиє життя заповнене наукою, чутливий розум, не зваблений світською марнотою, невинну пустотливість, що так личить юному кохання. Еммануелева душа й душа Маргарити порозумілися ще глибше, вони разом заглянули у глиб своїх сердець і знайшли там однакові думки — думки, що сяяли, мовби перлини, думки принадні і свіжі, як ті співзвуччя, що нібито лунають на морському дні й зачаровують тих, хто пірнає в пошуках перлів. Вони ближче пізнали одне одного, обмінюючись зауваженнями, по черзі виявляючи взаємну цікавість, яка в кожного з них перетворювалася на чудесні прояви почуттів. І все це без фальшивої сором'язливості, хоч і не без кокетства. Дві години, щовечора проведені з Еммануелем у Мартиному товаристві, давали Маргариті силу терпіти нелегке життя, яке для неї почалося, життя, сповнене тривоги і самозречення. Це невинне кохання, що з плином часу тільки міцніло, було для неї підтримкою. У проявах свого почуття Еммануель давав приклад природженої витонченості, яка так приваблює, лагідного й проникливого розуму, що надає багатих відтінків одноманітності почуття, як огранка надає краси одноманітному блиску дорогоцінного каменю, створюючи дивовижну гру осяйних спалахів; то були чарівні манери, таємниця яких

відома лише закоханим, манери, які підкоряють жінку ласкавій руці, під чийим доторком постійно оновлюються форми, і ніжному голосу, що вміє надати тій самій фразі нових і нових відтінків звучання. Любов не тільки почуття, вона — і високе мистецтво. В простому слові, в умінні вчасно стриматися, в будь-якій дрібничці жінка впізнає талановитого митця, здатного торкатися її серця, не завдаючи йому болю. З кожним днем Еммануелеве кохання виявляло себе все принаднішим.

— Ідучи сюди, я випередив П'єркена,— сказав він одного вечора.— Він несе лихі вісті, краще я вам їх повідомлю. Ваш батько продав ліс спекулянтам, які перепродали його частинами. Дерева уже зрубано, розпиляно і вивезено. Пан Клаас одержав триста тисяч франків готівкою — ними він розплатився з боргами в Парижі, а щоб остаточно їх погасити, він ще мусив перевести виплату ста тисяч франків на покупців, за якими лишається сто тисяч екю.

Увійшов П'єркен.

— Ну от, любя родичко,— сказав він,— от ви й розорені. Я вас остерігав, а ви не захотіли слухати. Непоганий апетит у вашого батька, взяв і вмить проковтнув ваш ліс. Другий опікун, пан Конінкс, зараз у Амстердамі, де він закінчує ліквідацію свого статку, ось цю хвилину й обрав Клаас, щоб завдати вам удару. Негаразд він учинив, негаразд. Я щойно написав Конінксові, та коли він приїде, усе вже розвіється прахом. Доведеться вам подавати на батька в суд, процес недовго триватиме, але буде ганебним, і пан Конінкс не має права відмовитися взяти в ньому участь — такий закон. Ось до чого призвела ваша впертість. Розумієте ви хоч тепер, наскільки я був обачливий, наскільки відданий вашим інтересам?

— А я приніс вам добрі вісті, панно Маргарито,— сказав молодий де Соліс своїм лагідним голосом.— Габріеля прийняли до Політехнічної школи. Всі перешкоди до його прийому усунуто.

Маргарита подякувала своєму другові усмішкою і сказала:

— Мої заощадження згодяться! Марто, завтра ж почнемо збирати Габріеля в дорогу. Бідолашна Фелісіє, доведеться нам добре потрудитися,— мовила вона, поцілувавши сестру в чоло.

— Завтра він приїде додому на десять днів, у Парижі йому треба бути п'ятнадцятого листопада.

— Мій родич Габріель обрав чудову дорогу, йому самому доведеться збивати собі статок,— сказав нотар, змірявши поглядом Еммануеля.— Але, дорога Маргарито, ідеться про честь вашої родини. Чи не вислухаєте ви мене хоч тепер?

— Ні,— сказала вона,— якщо ви знову заговорите про одруження.

— Як же ви збираєтеся вчинити?

— Та ніяк.

— А проте, ви уже повнолітня.

— Стану повнолітньою через кілька днів. А ви можете запропонувати якийсь вихід, щоб погодити наші інтереси з нашим обов'язком щодо батька і з честю родини?

— Без вашого дядька ми нічого не вдіємо, родичко. Отже, я зайду, коли він приїде.

— До побачення,— сказала Маргарита.

"Що вбогішою стає, то дужче носа копить",— подумав нотар.

А вголос сказав:

— До побачення, мадмуазель. Моє вам вітання, пане директоре.

І пішов, не попрощавшись ні з Фелісією, ні з Мартою.

— Ось уже два дні я вивчаю кодекс, а також радився із старим адвокатом, другом мого дядька,— сказав Еммануель тремтячим голосом.
— Завтра, якщо ви мені дозволите, я поїду до Амстердама. Послухайте-но, дорога Маргарито...

Він уперше її так назвав, вона подякувала йому за це поглядом блискучих від сліз очей, усмішкою та нахилом голови. Еммануель замовк, показавши очима на Фелісію й Марту.

— Говоріть при сестрі,— сказала Маргарита.— Вона й без цієї розмови давно змирилася з нестатками та працею, вона така лагідна і така мужня! Але вона повинна знати, скільки твердості духу нам знадобиться ще.

Сестри взялися за руки й поцілувалися, наче зміцнюючи свій союз перед лицем нещастя.

— Залиште нас, Марто.

— Так от, дорога Маргарито,— вів далі Еммануель і в його голосі пробилися нотки щастя,— адже він здобув право, хай і невеличке, довести свою любов,— я узнав прізвища й адреси покупців, які мають сплатити ще двісті тисяч франків за зрубаний ліс. Завтра ж, якщо ви погодитеся, повірений, діючи від імені пана Конінкса, який підтвердить його повноваження, подасть їм протест. Через шість днів ваш двоюрідний дід повернеться, скличе сімейну раду й оголосить Габріеля правосильним, адже йому вже виповнилося вісімнадцять. А ставши обоє правосильними, ви й ваш брат зажадаєте свою частку з вартості

проданого лісу, і пан Клаас муситиме виплатити вам двісті тисяч, адже на них, за нашим проханням, буде накладено арешт. Що ж до решти — ста тисяч, які належить сплатити вам іще — то ви одержите заставну на цей дім. Пан Конінкс зажадає також гарантій на триста тисяч франків, які складають частку Фелісії й Жана. За цих обставин вашому батькові доведеться перезаставити оршійський маєток, уже заставлений на сто тисяч екю. Коли йдеться про заставні, закон віддає перевагу неповнолітнім і має зворотну силу; таким чином усе буде врятовано. Віднині в пана Клааса будуть зв'язані руки.. Ваші землі відчуженню не підлягають, а під свої він уже нічого не позичить, адже під них і так одержано суми, які перевищують їхню вартість. Отже, справа владнається по-сімейному, без суду і без скандалу. Обставини приневолять вашого батька бути розважливішим у своїх дослідках, а то й зовсім їх припинити.

— Але ж прибутків у нас зовсім не буде? — мовила Маргарита.— Сто тисяч франків, забезпечених заставною на дім, не дадуть нам нічого, бо ми в ньому живемо. А прибутки від батькового маєтку на Оршійській рівнині підуть на виплату відсотків за триста тисяч франків, які батько комусь заборгував,— на що ж ми житимемо?

— Насамперед,— сказав Еммануель,— переведіть на державні цінні папери п'ятдесят тисяч франків — Габрієлеву частку від двохсот тисяч, і за нинішнім курсом вони даватимуть понад чотири тисячі франків річного прибутку. Цих грошей Габрієлеві вистачить і на пансіон, і на життя в Парижі. А сумою, яка йому належить по заставній на батьківський дім і цінними паперами своєї ренти, він розпоряджатися не зможе й таким чином не розтратить жодного деньє, і вам буде однією турботою менше. Ну, а на вашу долю хіба не залишиться півторасти тисяч франків?

— Батько їх у мене попросить,— сказала вона із страхом,— і я не зможу йому відмовити.

— Ну що ж, дорога Маргарито, ви врятуєте їх, відступивши право розпоряджатися ними. Переведіть їх у державні цінні папери, на ім'я

вашого брата. Ця сума даватиме вам дванадцять-тринадцять тисяч річного прибутку, і на них ви проживете. А що правосильним неповнолітнім закон не дозволяє передавати свої права іншій особі без згоди сімейної ради, то в такий спосіб ви собі забезпечите три роки спокійного життя. На той час ваш батько або розв'яже свою проблему, або — ймовірноше — відмовиться від пошуків. Габрієль стане повнолітнім і переведе цінні папери на ваше ім'я, щоб провести розрахунок між усіма вами.

Маргарита попросила ще раз пояснити їй хитромудрощі закону, в яких спочатку не зрозуміла анічогісінько. То була незвичайна сцена: двоє закоханих уважно вивчали Цивільний кодекс, який передбачливо приніс із собою Еммануель, щоб розтлумачити своїй коханій закони, які визначали майнові права неповнолітніх. Незабаром Маргарита таки збагнула їхню суть, завдяки властивій жінкам проникливості, якій кохання надало ще більшої гостроти.

Наступного дня Габрієль повернувся в батьківський дім. Коли Еммануель де Соліс підвів хлопця до Валтасара й повідомив, що його прийнято до Політехнічної школи, батько вдячно потис директорові руку і сказав:

— Я дуже радий. Отже, Габрієль стане вченим.

— О брате,— сказала Маргарита, побачивши, що батько вже знову підіймається в лабораторію,— працюй старанно і не розкидайся грішми! Не відмовляй собі в необхідному, але будь ощадливий! У свій вільний час навідууй наших друзів і родичів, щоб не засвоїти звичок, які розоряють молодих людей. Твій пансіон коштуватиме близько тисячі екю, тобі ще лишатиметься тисяча франків на дрібні витрати, і цього має вистачити.

— Я ручаюся за нього,— сказав Еммануель де Соліс, поплескавши свого учня по плечу.

Через місяць пан де Конінкс за згодою Маргарити домігся від Клааса всіх необхідних гарантій. Плани, що їх так мудро задумав Еммануель, було цілком схвалено й виконано. Перед лицем закону, в присутності родича, чия сувора порядність була незламною у питаннях честі, Валтасар, присоромлений продажем, на який погодився тільки тоді, коли кредитори загнали його в цілковиту безвихідь, підкорився всім вимогам, які перед ним поставили. Радий з того, що може відшкодувати збитки, завдані дітям майже несамохіть, він підписав усі папери, лише неуважно на них поглянувши, як то й годиться вченому. Він утратив усяку передбачливість, ніби оті негри, що вранці продають дружину за ковток горілки, а ввечері плачуть за нею¹⁶. Він не замислювався навіть про найближче майбутнє, не думав, звідки візьме гроші, коли витратить своє останнє еку. Він і далі провадив досліди, бездумно купував усе необхідне для своєї роботи, не думаючи про те, що тепер він тільки значиться власником дому та маєтків, що суворий закон не дозволить йому добути жодного су під заставу майна, яке він тільки юридично охороняє. 1818 рік минув без пригод. Габріель двічі на рік акуратно надсилав сестрам відсотки з ренти, придбаної на його ім'я, і з цих дванадцяти тисяч франків їм доводилося оплачувати і виховання Жана, і витрати по господарству. В грудні того року Еммануель утратив дядька.

Одного ранку Маргарита довідалася від Марти, що батько продав свою колекцію тюльпанів, меблі з переднього дому й усе срібло. Вона мусила купити нові столові прибори, які позначила своїми ініціалами. Досі Маргарита зберігала мовчанку й не докоряла Валтасарові за його грабіжницькі вчинки. Але того вечора, після обіду, вона попросила Фелісію залишити їх з батьком на самоті, й коли він, за своєю звичкою, сів у крісло біля каміна, сказала йому:

— Тату, ви хазяїн у цьому домі й можете продати тут усе, навіть своїх дітей. Ми підкоримося вам безвідмовно, але все-таки я змушена повідомити вас, що грошей у нас немає, що ми навряд чи дотягнемо до кінця року. Мені й Фелісії доводиться працювати удень і вночі, щоб закінчити мереживну сукню, яку нам замовили, й на виторгуванні гроші

оплатити пансіон Жана. Богом заклинаю вас, любий тату, припиніть свої дослідди!

— Ти маєш рацію, люба дитино, через півтора місяці все буде скінчено! Я або знайду Абсолют, або доведу, що Абсолюта не існує. Ви станете мільйонерами...

— Залиште нам поки бодай шматок хліба,— відповіла Маргарита.

— У нас нема хліба? — перелякано вигукнув Валтасар.— У Клаасів немає хліба? А наші маєтки?

— Ліс у Венї ви зрубали, земля там не розчищена, і на ній нічого не росте. Що ж до оршійських ферм, то прибутків від них не вистачає на оплату відсотків з позичених вами сум.

— На що ж ми тоді живемо? — запитав він.

Маргарита показала на свою голку і додала:

— Габрієлева рента підтримує нас, але цього мало. До кінця року я як-небудь зведу кінці з кінцями, якщо тільки ви не засиплете мене несподіваними накладними, адже ви нічого не кажете про свої закупы в місті. Коли я вже певна, що грошей вистачить на три місяці, що я нібито розподілила їх на всі витрати в нашому невеличкому господарстві, надходить рахунок на соду, поташ, цинк, сірку і хтозна на що!

— Люба дитино, потерпи ще півтора місяці, й потім я поводитимуся розважливо. Ти побачиш тоді чудеса, дорога Маргариточко.

— Пора вам подумати і про справи. Ви все продали: картини, тюльпани, срібло, у нас нічого не залишилося. То хоч не влазьте в нові борги.

— Більше не влізу,— сказав старий.

— Більше не влізу! — вигукнула Маргарита.— То у вас вони вже є?

— Ет, дрібнички,— відповів він, почервонівши й відводячи погляд. Уперше Маргарита відчула глибокий сором, побачивши, до якого приниження дійшов батько і так їй стало гірко, що вона не знайшла в собі мужності розпитати його. Через місяць після цієї сцени з'явився місцевий банкір і подав до сплати вексель на десять тисяч франків, підписаний Клаасом. Коли Маргарита попросила банкіра зачекати один день, висловивши жаль, що її заздалегідь не попередили про цей платіж, той визнав за потрібне повідомити її, що фірма Проте і Шіфревілья має ще дев'ять векселів по десять тисяч терміном на кожний наступний місяць.

— Все ясно! — вигукнула Маргарита.— Час настав.

Вона послала покликати батька і, чекаючи його, ходила великими кроками по вітальні, розмовляючи сама із собою:

"Треба знайти сто тисяч франків,— повторювала вона подумки,— інакше батька посадять до в'язниці! Що ж робити?"

Валтасар усе не приходив. Стомившись чекати його, Маргарита піднялася в лабораторію. Увійшовши туди, вона побачила батька посеред величезної яскраво освітленої кімнати, заставленої приладами та запорошеними скляними посудинами. Там і сям книжки, на столах — безліч хімікатів, усі з етикетками й номерами. Повсюди безлад, такий властивий для завжди заклопотаного вченого і такий суперечний фламандським звичаям. Над усім цим розмаїттям колб, реторт, металів, фантастично забарвлених кристалів, підвішених на стінах або розкиданих на печях проб, царював Валтасар Клаас, без сюртука, із закасаними, як у чорнороба, рукавами і розхристаними грудьми, вкритими сивим, як і на голові, волоссям. У його погляді, що прикипів до пневматичної машини, було щось страшне. Над приймальним

резервуаром цієї машини була закріплена двоопукла лінза, заповнена спиртом, що збирала сонячні промені, які проникали на горище крізь кругле слухове вікно. Приймальний резервуар стояв на ізольованій підставці і з'єднувався дротами з величезною батареєю Вольта. Мюлькінє, який, обертаючи підставку машини, закріплену на рухомій осі, пильно стежив за тим, щоб лінза постійно була перпендикулярна сонячним променям, підвівся, весь чорний від порошу, і сказав:

— Стійте, панно, не підходьте!

Дивна поза батька, який, здавалося, улякнув перед своєю машиною під прямовисними сонячними променями, що падали на нього, його рідке волосся, схоже на срібні ниті, його гулястий череп, риси обличчя, що застигли у схвильованому чеканні, незвичайність предметів, які оточували його, чудернацькі машини, обриси яких невиразно проступали із затоплених сутінню кутків просторого горища — усе це разом, приголомшило Маргариту, її опанував моторошний жах, і вона подумала: "Мій батько збожеволів!"

Вона підійшла до нього й прошепотіла йому на вухо:

— Відішліть Мюлькінє.

— Е, ні, дитино, він мені потрібен, я жду результату одного чудового досліджу, до якого ніхто, крім мене, досі не додумався. Ось уже три дні ми чатуємо на достатньо яскравий сонячний промінь. Я маю можливість піддати метали дії сконцентрованого сонячного світла та електричного струму в порожньому просторі. Розумієш, зараз відбудеться найсильніша реакція, яку здатен улаштувати хімік, і тільки я...

— Ох тату, замість випаровувати метал ви ліпше зберегли б його, щоб оплатити ваші векселі...

— Стривай, стривай!

— Приходив пан Меркстус, тату. На четверту годину ми повинні заплатити йому десять тисяч франків.

— Так, так, одну хвилинку! Я справді підписав якийсь дріб'язковий вексель терміном на цей місяць. Я сподівався, що знайду Абсолют. Боже, Боже, якби мені липнєве сонце, мій дослід уже вдався б!

Він схопив себе за волосся, сів у поганеньке плетене крісло, і сльози заблищали в нього на очах.

— Правду кажете, пане. Все лихо через це підле сонце, слабо світить ледача тварюка!

І пан, і слуга вже не звертали найменшої уваги на Маргариту.

— Залиште нас, Мюлькіньє,— сказала вона.

— О, я здійснию ще один дослід! — вигукнув Клаас.

— Забудьте про свої дослід, тату,— сказала дочка, коли вони залишилися вдвох.— Вам треба заплатити по векселях сто тисяч франків, а у нас немає ні ліара. Киньте свою лабораторію, бо вже йдеться про вашу честь. Що з вами станеться, якщо ви потрапите до в'язниці? Невже ви спаплюжите своє сиве волосся й ім'я Клаасів ганьбою банкрутства? Я до цього не допущу. В мене вистачить сили, щоб перебороти ваше божевілля, було б жахливо, якби на старість ви залишилися без шматка хліба. Відкрийте ж нарешті очі, подивіться, в якому ми становищі, візьміться за розум!

— Моє божевілля? — закричав Валтасар, випростуючись, схрестивши на грудях руки і втупивши в дочку палахкотючий погляд.— Божевілля! — повторив він з такою величчю, що Маргарита здригнулася.— О, твоя мати так не сказала б! — провадив він.— Вона розуміла, наскільки важливі мої дослідження, вона вивчила цілу науку, щоб зрозуміти мене, вона знала,

що я труджуся заради людства, а не для власної корисливої вигоди. Я бачу, почуття люблячої дружини вище за дочірню прихильність. Атож, любов — найпрекрасніше з почуттів. Узятися за розум? — вигукнув він, ударивши себе в груди.— А хіба я втратив розум? Хіба перестав бути собою? Ми бідні, дочко, ну що ж — така моя воля! Я твій батько — підкоряйся ж мені! Коли захочу, я зроблю вас багатими. Ваше багатство — у ваших злиднях. Незабаром я розкладу вуглець і наповню нашу вітальню діамантами, і це суто дрібничка порівняно з тим, що я шукаю. Ви могли б і зачекати, поки я віддаю всі свої сили на титанічну працю.

— Тату, я не маю права вимагати у вас звіту про чотири мільйони, що розвіялися димом на цьому горіщі! Я навіть не говоритиму про матір, яку ви вбили. Якби я мала чоловіка, я, звичайно, любила б його не менше, ніж любила вас моя мати, я була б готова усім задля нього пожертвувати, як вона принесла вам усе в жертву. За її велінням я присвятила себе вам, я довела це тим, що досі не виходжу заміж, аби звільнити вас від необхідності давати опікунський звіт. Та обличчю минуле, подумаймо про теперішнє. Моїми устами говорить необхідність, яку ви самі створили. Потрібні гроші для оплати ваших векселів, ви це розумієте? Взяти у нас більше нічого, крім портрета нашого предка Ван-Клааса. Отож я прийшла сюди в ім'я матері, яка виявилася надто слабкою, щоб захистити своїх дітей проти їхнього батька, і заповідала мені чинити вам опір, я прийшла в ім'я моїх братів і сестри, я прийшла, тату, в ім'я усіх Клаасів — і я вимагаю, щоб ви припинили досліді. Надбайте собі багатство, а тоді можете їх продовжувати. Ви опираєтеся на батьківські права, але застосовуєте їх лише для того, щоб занапастити нас, а на моєму боці ваші предки, ваша честь, і вони говорять гучнішим голосом, аніж хімія. Спершу родина, потім наука. Я надто довго була покірливою дочкою!

— А тепер хочеш стати моїм катом,— промовив він ослабленим голосом.

Маргарита врятувалася втечею, щоб не зрадити ролі, яку на себе взяла, їй почувся голос матері, коли та перед смертю просила: "Надто не супереч батькові, люби його".

— Ну й витівку утнула панна в нас у лабораторії! — сказав Мюлькінє, спустившись на кухню снідати.— Ось-ось розгадали б ми таємницю, нам лишалося тільки дочекатися, щоб по-липневому пригріло сонце, і тоді б наш пан... О, що то за чоловік! Справжній чудотворець! Ось стілечки нам бракує, щоб довідатися, з чого все походить,— сказав він Жозетті, прикусивши ніготь великого пальця на правій руці зубом, який у народі називають "лопаткою".— І раптом трах-тарарах! Прибігла й зняла крик про якісь дурацькі векселі.

— Ну що ж, заплатіть по тих векселях із своєї платні,— сказала Марта.

— А масла на хліб сьогодні не буде? — спитав Мюлькінє в Жозетти.

— А на які гроші його купувати? — ущипливо відповіла кухарка.— Як же так, стара почваро? Якщо ви на своїй гемонській кухні виготовляєте золото, то чом би вам не виготовити й трохи масла? Це ж для вас зовсім неважко, ми б і на базарі його продавали, і вдома ним харчувалися. А то годуємося хлібом усухом'ятку, це ж треба дійти до такого! Обидві панночки тільки хліб з горіхами і їдять, а тебе, виходить, треба годувати краще, ніж панів? Панна Маргарита не дозволяє витратити більше ста франків у місяць на все господарство. Тепер ми лише обід і готуємо. Якщо тобі поласувати захотілось, то є ж у вас нагорі печі, на яких ви перли смажите — на базарі про це тільки й розмов. То й засмажте собі там курча!

Мюлькінє взяв кусень хліба і вийшов.

— Що-небудь купить собі на свої гроші,— сказала Марта.— От і добре, заощадимо хоч дрібничку. Ох, і жадюга, страхопуд клятий!

— Може б, його голодом помучити? — сказала Жозетта.— Ось уже тиждень, як він і пилюки ніде не витре, я все за нього роблю, а він тільки стовбичить на тому горищі,— міг би мені й заплатити. Та хоч би

оселедцем почастував, знаю, він їх собі купує. А я б не відмовилася, їй-бо, не відмовилася б!

— Ох, я чую, панна Маргарита плаче,— сказала Марта.— Не батько, а старий відьмак, він весь дім проковтне і слова християнського не скаже. Чаклун, та й годі! В наших краях його давно спалили б. А тут вірують не більше, ніж у маврів африканських.

Йдучи галереєю, Маргарита насилу стримувала ридання. У своїй кімнаті вона знайшла матиного листа і ось що там прочитала:

"Моя дитино, якщо Бог буде ласкавий до мене, мій дух проникне в твоє серце, коли ти читатимеш ці рядки, останні, які судилося мені написати. Вони сповнені любов'ю до моїх любих дітей, покинутих напризволяще під владою демона, чинити опір якому я не могла. Ти читаєш мого листа — отже, він забрав у вас останній шматок хліба, так само бездумно, як знищив моє життя і навіть мою любов. Ти знаєш, моя найдорожча, як любила я твого батька! І ось тепер, помираючи, я люблю його вже не так, як любила — адже проти нього я замислила дещо, в чому за життя ніколи не посміла б признатися. Атож, із глибини могили подам я вам свою останню допомогу в той день, коли ви впадете на саме дно нещастя. Якщо він уже довів вас до злиднів, якщо йдеться про врятування вашої честі, моя дитино, ти одержиш від абата де Соліса, якщо він буде живий — якщо ж ні, то звернися до його небожа, нашого любого Еммануеля — близько ста сімдесяти тисяч франків, які допоможуть вам прожити. Якщо він досі не погамував свою пристрасть, якщо діти для нього не більша перешкода, ніж моє щастя, і не зможуть зупинити його на злочинній дорозі, то покиньте батька, поки він і вас не звів у могилу. Я не могла його покинути, не могла зректися подружнього обов'язку. А ти, Маргарито, рятуй родину! Я прощаю тебе за все, що ти зробиш, аби захистити Габріеля, Жана, Фелісію. Збери усю свою мужність, будь ангелом-охоронцем сім'ї Клаасів. Будь рішуча й тверда духом, хоча я не смію сказати: забудь про жалість. Але щоб якось полагодити заповідяну шкоду, тобі треба зберегти бодай частину цих грошей, і ти повинна поводитися так, ніби злидні уже вас обсіли, бо ніщо

не погасить шаленої пристрасті, яка все у мене забрала. Отож, доню, в ім'я добрих почуттів стань бездушною; якщо доведеться брехати батькові, твоє лицемірство тільки уславить тебе; хай би якими поганими здавалися твої вчинки, вони будуть героїчними, якщо ти здійсниш їх із метою захистити родину. Так сказала мені людина, обдарована високими чеснотами, абат де Соліс, а ні в кого на світі не було чистішої совісті і проникливішого розуму, ніж у нього. Я ніколи не знайшла б у собі сили промовити ці слова, навіть перед смертю. Однак в нещадній своїй боротьбі будь завжди шанобливою й доброю. Чини батькові опір, люблячи його, відмовляй лагідно. Отже, й по смерті судилося мені страждати й плакати. Обіми за мене моїх любих діток, коли будеш їх захищати. Хай допоможуть тобі Бог і святі праведники.

Хосефіна"

До листа була прикладена розписка обох де Солісів, дядька й племінника, в якій вони зобов'язувалися віддати суму, довірену їм пані Клаас, тому з її дітей, хто цю розписку пред'явить.

— Марто! — погукала Маргарита дуенью, яка негайно з'явилася на її оклик.— Сходіть до Еммануеля де Соліса й попросіть його прийти до мене.

"Яка ж він стримана, яка шляхетна людина! — подумала вона.— Ніколи нічого мені не сказав, мені, чиї прикрощі й горе стали його власними".

Еммануель прийшов раніше, ніж повернулася Марта.

— То у вас були від мене таємниці! — сказала Маргарита, показуючи йому розписку.

Еммануель похилив голову.

— Отже, ви дуже нещасні, Маргарито? — спитав він, і сльози набігли йому на очі.

— О так! Будьте мені опорою, адже мати назвала вас "наш славний Еммануель",— мовила вона, показуючи йому листа і неспроможна стримати радість від того, що мати схвалила її вибір.

— Все моє життя належить вам, відколи я вперше побачив вас у галереї,— відповів Еммануель, плачучи з радості та печалі.— Але я не знав, не смів сподіватися, що коли-небудь ви погодитеся взяти моє життя. Якщо ви мене знаєте, то повинні зрозуміти: слово моє святе. Простіть, що я так покійно виконав волю вашої матері, я не мав права судити про її наміри.

— Ви врятували нас,— сказала вона, уриваючи Еммануеля, і взяла його під руку, щоб спуститися до вітальні.

Коли Еммануель пояснив їй, звідки взялися гроші, віддані йому на збереження, Маргарита розповіла, в якій вони опинилися скруті.

— Треба негайно заплатити по векселях,— сказав Еммануель.— Якщо вони усі в руках Меркстуса, вам не доведеться сплачувати відсотків. Решту — сімдесят тисяч — я вручу вам. Мій бідолашний дядько заповів мені приблизно таку ж суму в дукатах, їх буде неважко потай перенести сюди.

— Так,— сказала Маргарита,— принесіть їх уночі, коли батько засне, ми заховаємо їх удвох. Бо якби він довідався, що я маю гроші, він забрав би їх у мене навіть силоміць. О Еммануелю, не довіряти своєму батькові! — вигукнула вона, заплакавши й притиснувшись чолом до молодикового серця.

Цей чарівний і скорботний порух, яким Маргарита шукала в нього заступництва, був першим проявом кохання, досі завжди огорнутого

смутом, постійно затьмареного печалю. Та рано чи пізно серце мало переповнитися почуттями, і вони вихлюпнули з нього під тиском злиднів!

— Що робити? Як нам бути? Він нічого не бачить, не піклується ні про нас, ні про себе. Не розумію, як він ще живий на тому горищі, адже там жарко, немов у пеклі!

— Чого можна сподіватися від людини, що в будь-яку мить здатна вигукнути, подібно до Річарда Третього: "Все царство за коня!"¹⁷ — сказав Еммануель. Він ніколи не знатиме жалості, й вам треба стати такою ж. Оплатіть його векселі, віддайте йому, якщо хочете, свій статок; але статок вашої сестри та братів ні вам, ні йому не належить.

— Віддати йому свій статок? — мовила вона, потискуючи Еммануелеві руку й кидаючи на нього палкий погляд.— І це ви мені так радите, ви! Тоді як П'єркен удавався до безлічі викрутів і навіть до брехні, аби тільки я зберегла своє багатство.

— Ет! Можливо, я просто егоїстичний по-своєму,— відповів він.— Іноді я мрію, щоб ви усе втратили, бо мені здається, що тоді ви будете ближче до мене; а іноді мені хочеться бачити вас багатою, щасливою, і я тоді вважаю принизливою навіть думку про те, що нас може розділити нікчемна велич багатства,

— Любий! Не будемо говорити про нас...

— Про нас! — повторив він мов у очамрінні, потім, помовчавши, додав:
— Лихо велике, але поправити його можна.

— Поправимо його тільки ми, в родині Клаасів голови немає. Дійти до того, щоб не бути більше ні батьком, ні чоловіком, втратити всяке уявлення про справедливе й несправедливе! Адже він, такий благородний, чесний, великодушний, розтринькав усупереч закону

майно дітей, чиїм заступником він повинен бути! В яку прірву упав мій батько! О Господи! Чого він шукає?

— На біду, дорога Маргарито, він — учений, і в цьому його можна зрозуміти, хоч він і винний як голова родини; в Європі знайдеться десятків зо два людей, котрі ним захоплюватимуться, тоді як усі інші вважатимуть його за божевільного. Але ви можете із спокійним сумлінням не дозволити йому розтринькувати статок ваших братів і сестри. Наукове відкриття завжди пов'язане з випадковістю. Якщо вашому батькові судилося знайти розв'язання своєї проблеми, він знайде його і без стількох витрат і, можливо, в ту мить, коли остаточно зневіриться.

— Пощастило моїй бідолашній матері, що вона загинула в першій же сутичці з наукою. Інакше їй довелося б витерпіти тисячу смертних мук, перш ніж померти. Цій боротьбі кінця-краю не видно...

— Кінець їй видно,— сказав Еммануель.— Коли у вас нічого не залишиться, панові Клаасу відмовлять у кредиті, й він припинить свої дослідни.

— Так нехай припинить їх сьогодні! — вигукнула Маргарита.— У нас нічого вже немає.

Еммануель пішов викупити векселі й приніс їх Маргариті. Всупереч своєму звичаю Валтасар спустився вниз ще до обіду. Вперше за останні два роки дочка помітила на його обличчі ознаки глибокого смутку. Він знову став батьком, розум прогнав науку. Він окинув поглядом подвір'я, сад і коли переконався, що крім дочки поблизу нікого немає, підійшов до неї, сумний і добрий.

— Дитино моя, пробач старому батькові,— сказав він, потискуючи її руку з розчуленою ніжністю.— Так, Маргарито, я винний. Ти в усьому маєш слушність. Нічого не вдається мені відкрити, я просто нікчемна

людина. Я піду з дому. Не хочу бачити, як продадуть Ван-Клааса,— сказав він, показуючи на портрет мученика.— Він помер за волю, а я помру за науку, він — усіма шановний, я — всім ненависний.

— Ненависний, тату? Таж ми всі обожнюємо вас,— сказала Маргарита, кидаючись, йому на груди.— Правда ж, Фелісіє? — звернулася вона до сестри, яка щойно увійшла.

— Що з вами, любий тату? — спитала дівчина, взявши батька за руку.

— Я розорив вас.

— Ет! — сказала Фелісія.— Брати добудуть для нас багатство. Жан — перший учень у класі.

— Ось, тату, — вела далі Маргарита, і рухом, сповненим грації та дочірньої ласки, підвела Валтасара до каміна, з якого взяла якісь папірці, заховані під годинником,— ось ваші векселі. Але більше не підписуйте, платити не буде чим...

— Значить, у тебе є гроші? — прошепотів Валтасар на вухо Маргариті, отямившись від подиву.

Від цих слів дихання урвалося в мужньої дівчини — стільки нестямного захвату, радості й надії відбилося на обличчі батька, який озирався навкруг себе, ніби шукаючи, де заховане золото.

— Я ж маю свій статок,— скорботним голосом відповіла Маргарита.

— Віддай його мені! — вигукнув Валтасар, жадібно простягаючи руки.
— Я поверну тобі все сторицею.

— Авжеж,— сказала Маргарита, пильно глянувши на Валтасара, що не зрозумів, яке значення вклала дочка у це слово.

— О моя люба дитино,— вигукнув він,— ти рятуєш мені життя! Я задумав останній дослід, після нього всі можливості буде вичерпано. Якщо й цього разу я не знайду Абсолюту, доведеться відмовитися від пошуків. Ходи до мене, моя кохана донечко, ходи в мої обійми, я хотів би зробити тебе найщасливішою жінкою на землі, ти повертаєш мене до щастя, до слави, завдяки тобі я тепер зможу завалити вас скарбами, засипати коштовностями, здобути для вас казкові багатства!

Він поцілував дочку в чоло, взяв її за руки, стиснув їх, він виражав свою радість в ласках, які здалися Маргариті майже догідливими. За обідом Валтасар бачив тільки її, він дивився на неї запобігливо, пильно, виявляючи до неї увагу, яку виявляє закоханий до своєї милої. Досить було Маргариті зробити порух, і батько вже намагався вгадати її думку, її бажання, він підхоплювався, готовий до послуг; їй ставало соромно, в його люб'язних манерах було щось хлоп'яче, несумісне з його передчасною старістю. І у відповідь на ці догідливі ласки Маргарита давала батькові зрозуміти, що вони дійшли до справжніх злиднів, або кидаючи якесь слово, або просто дивлячись на порожні мисники у їдальні.

— Ет, пусте,— розбалакував він.— Через півроку ми все тут наповнимо золотом і всякими дивовижами. Ти житимеш, як королева. Та що там королева! Вся природа нам належатиме, ми будемо вищі від усього... завдяки тобі... моя Маргарито! Маргарито! — повторив він з усмішкою.— Твоє ім'я пророче, адже "Маргарита" означає "перлина". Стерн десь згадує про це у своєму романі. Ти читала Стерна? Хочеш прочитати? Він зацікавить тебе, бігме, зацікавить.

— Перлина, кажуть, утворюється внаслідок хвороби, а ми вже досить намучилися,— відповіла вона.

— Не журися, ти даси щастя тим, кого любиш, ти станеш могутня, багата.

— У панни добре серце,— сказав Мюлькінє, скрививши своє віспувате обличчя в посмішці.

Того вечора Валтасар був з дочками чарівним і приязним, виявивши перед ними блискучий дар красномовства. Наче змії-спокусник, він і словами, і поглядом випромінював магнетичні струми, він щедро віддавав ті чари генія і витонченість розуму, які так впливали на Хосефіну, він ніби відкривав перед дочками всі скарби свого серця. Коли прийшов Еммануель де Соліс, він уперше за довгий час побачив батька і дітей разом. Попри свою настороженість, молодий директор піддався спокусі цієї сцени — такими невідпорно знадливими були Валтасарові слова й поведінка. Хоча люди науки постійно заглиблені в роздуми та у споглядання явищ світу духовного, вони, одначе, помічають найменші подробиці з навколишнього життя. Радше безтурботні, ніж неухажні, вони ніколи не перебувають у гармонії з оточенням, вони усе знають і про все забувають. Вони передбачають майбутнє, будучи пророками лише для самих себе, вони вгадують події, перше ніж вони відбуваються, але нічого нікому не кажуть. Якщо в тиші роздумів вони застосовують свої здібності для спостереження за тим, що відбувається біля них, то задовольняються усвідомленням того, що все розуміють правильно; їх захоплює сам процес, і набутими знаннями буденних явищ вони майже завжди користуються не до ладу. Одначе, коли вони пробуджуються із стану байдужості, коли із світу духовного вони повернуться у світ, зовнішній, виявляється, що пам'ять у них зберігає безліч життєвих подробиць і що вони нічому не чужі. Отак і Валтасар, у якого проникливість розуму поєднувалася з проникливістю серця, чудово знав про все, що відбувалося з його дочкою, він здогадувався про найменші порухи таємного кохання, яке поєднувало її з Еммануелем, він тонко їм це показав і схвалив їхню любов, розділивши її з ними. То була найніжніша приязнь, яку тільки може виявити батько, і закохані не змогли чинити їй опір. По контрасту з прикрощами, які затьмарювали життя бідолашних юних створінь, вечір видався їм чарівним. Коли,

образно висловлюючись, напоївши їх своїм світлом і скупавши у своїй ніжності, Валтасар пішов спати, Еммануель де Соліс, у чиїх руках досі можна було помітити якусь скутість, дістав нарешті три тисячі золотих дукатів, які він тримав у кишенях, весь час остерігаючись, щоб цього не помітили. Він поклав монети на Маргаритин робочий столик. Дівчина накрила їх білизною, яку лагодила, а молодик пішов принести решту грошей. Коли він повернувся, Фелісія вже пішла спати. Пробило одинадцятую. Марта, яка не лягала, щоб допомогти роздягтися панні, була зайнята у Фелісії.

— Де їх заховати? — спитала Маргарита, яка не втрималася від спокуси перебрати в пальцях кілька дукатів (легковажність, яка дорого їй обійшлася!).

— Я трохи підійму оцю мармурову колонку — в неї порожній цоколь,— сказав Еммануель,— Ви просунете туди згортки, і сам чорт їх там не знайде.

В ту хвилину, коли Маргарита здійснювала свій останній перехід від робочого столика до колонки, вона раптом голосно зойкнула, згортки випали з її рук, монети прорвали папір і покотилися по паркету: батько стояв у дверях вітальні, й така жадібність була у виразі його обличчя, що Маргарита злякалася.

— Що ви тут робите? — спитав він, по черзі дивлячись то на свою дочку, котра від страху наче прикипіла до підлоги, то на юнака, який рвучко випростався, проте весь його вигляд свідчив, що біля колонки він опинився не випадково.

Щось жахливе вчувалося в передзвоні монет, щось пророче ввижалося в тому, як вони котилися навсібіч по підлозі.

— Отже, дзенькіт золота мені не примарився,— сказав Валтасар, сідаючи в крісло.

Він був не менше схвильований, ніж дівчина та юнак, чиї серця калатали влад, як одне серце, і здавалося то цокає маятник дзиґарів у глибокій тиші, яка раптом запанувала у вітальні.

— Дякую вам, пане де Соліс,— мовила Маргарита до Еммануеля, кинувши на нього погляд, що означав: "Допоможіть мені врятувати ці гроші".

— Так ти маєш золото...— знову заговорив Валтасар, утупивши в дочку та в Еммануеля погляд, що палахкотів жахливою ясністю думки.

— Золото належить панові де Солісу, який мав добрість позичити мені грошей, щоб я могла сплатити наші борги,— відказала йому Маргарита.

Еммануель де Соліс зашарівся і рушив до виходу.

— Стривайте,— сказав Валтасар, схопивши його за руку.— Не втікайте від моєї вдячності.

— Ви нічого мені не завдячуєте. Ці гроші належать вашій дочці, вона позичила їх у мене під заставу своїх маєтностей,— відповів молодик, глянувши на кохану дівчину, яка подякувала йому ледь помітним порухом вії.

— Я цього не допущу,— сказав Клаас і взяв перо та аркуш паперу зі столу, за яким готувала свої уроки Фелісія.

Він обернувся до молодих людей, що зацікавилися з подиву, і спитав:

— Скільки тут?

Пристрасть зробила Валтасара хитрішим за найпронозливішого шахрая-інтенданта. Він був сповнений рішучості заволодіти грішми.

— Порахуймо,— запропонував він.

— Тут шість тисяч дукатів,— відповів Еммануель.

— Отже — сімдесят тисяч франків,— сказав Клаас.

Маргаритин погляд надав її коханому мужності.

— Ваше боргове зобов'язання не має цінності, пане,— даруйте мені за цей чисто технічний вислів,— мовив він, тремтячи від хвилювання.— Сьогодні вранці я позичив панні Маргариті сто тисяч франків на викуп векселів, яких ви не в спроможності оплатити, а отже, й мені ніяких гарантій ви дати не змогли б. Усі сто сімдесят тисяч франків належать вашій дочці, вона може розпоряджатися ними, як захоче, але я дав їй цю позичку, лише взявши з неї обіцянку, що вона підпише заставну на свою частку земель у Венії, де нещодавно вирубали ліс.

Маргарита відвернулася, приховуючи сльози, що заблищали в неї в очах,— вона знала, який чистий серцем Еммануель. Вихований дядьком у найсуворіших правилах релігійної моралі, він почував особливо гостру відразу до брехні. Отже, запропонувавши Маргариті своє життя і серце, молодий де Соліс тепер приніс їй у жертву і своє сумління.

— Прощайте, юначе,— сказав йому Валтасар.— Я сподівався, що ви поставитеся з більшою довірою до людини, котра дивиться на вас як на сина.

Еммануель обмінявся з Маргаритою засмученим поглядом, і Марта провела його до виходу, зачинивши за ним двері на вулицю.

Коли батько з дочкою залишилися самі, Клаас сказав:

— Ти мене любиш, моя доню, правда ж?

— Облиште хитрощі, тату. Ви хочете заволодіти грішми, але ви їх не одержите.

Вона заходилася підбирати з підлоги й підраховувати монети, батько їй мовчки допомагав. Маргарита прийняла його допомогу без найменшої недовіри. Коли дві тисячі дукатів були складені у стовпчики, Валтасар мовив з розпачем у голосі:

— Маргарито, мені потрібне це золото!

— Ви вчинили б крадіжку, якби забрали його,— холодно відказала вона.— Краще вже ви, тату, вбийте нас відразу, а не змушуйте щодня переживати тисячу смертей. От і поміркуйте, чи повинна я вам поступитися, чи ні.

— Значить, ви вб'єте свого батька,— сказав Валтасар.

— Ми помстимося за матір,— відповіла Маргарита, показавши на місце, де померла пані Клаас.

— Дочко, якби ти знала, навіщо мені гроші, ти цього не сказала б. Послухай-но, я тобі поясню, яку проблему я повинен розв'язати... Але ти нічого не зрозумієш! — з розпачем у голосі вигукнув він.— Одне слово, дай мені гроші! Хоч раз повір своєму батькові. Так, я знаю, що завдав горя твоїй матері; що згайнував, як кажуть невігласи, свій статок і розтринькав ваш; що всі ви змушені працювати через моє безумство, як ти це називаєш, але ангеле мій, моя люба, моя дорога Маргарито, благаю — вислухай же мене! Якщо я знову зазнаю невдачі, я здамся на твою ласку, я стану підкорятися тобі, як ти повинна б підкорятися мені; я слухатимуся тебе в усьому, довірю тобі розпоряджатися своєю маєтністю, відмовлюся від опіки над дітьми, зречуся всякої влади. Присягаюся пам'яттю твоєї матері! — вигукнув він, плачучи.

Маргарита відвернулася, щоб не бачити його залите слізьми обличчя, і Клаас, подумавши, що дочка готова поступитись, упав перед нею навколішки.

— Маргарито, люба моя Маргарито! Дай мені гроші, дай! Що таке шістдесят тисяч франків проти вічних докорів совісті? Зрозумій же, я помру, це мене вб'є. Ти чуєш, що я кажу? Моє слово святе. Якщо мене спіткає невдача, я відмовлюся від своїх дослідів, я покину Фландрію і навіть Францію, якщо ти цього захочеш, я працюватиму, як чорнороб, щоб, складаючи су до су, знову надбати багатство і повернути дітям те, що забрала у них Наука.

Маргарита хотіла підвести батька, але він уперто стояв навколішках і говорив, проливаючи сльози:

— Востаннє покажи себе ніжною й відданою дочкою. Якщо мені не вдасться досягти бажаного, будь зі мною як завгодно сувора, і я скажу, що ти маєш рацію. Називай мене старим безумцем! Називай поганим батьком! Називай навіть неуком, невігласом! А я, слухаючи ці прикрі слова, цілуватиму тобі руки. Бий мене, якщо захочеш, а я у відповідь на кожен твій удар благословлятиму тебе як найкращу з дочок, згадуючи, що заради мене ти пожертвувала собою!

— Якби треба було пожертвувати тільки собою, я б вам поступилася! — вигукнула Маргарита. — Але чи маю я право дозволити, щоб наука вбила моїх братів і сестру? Ні! Годі вам, годі, — сказала вона, втираючи сльози і відштовхуючи батькові руки, що тяглися ласкаво обняти її.

— Мені треба тільки шістдесят тисяч франків і два місяці часу! — з люттю вигукнув Валтасар, підводячись на ноги. — Але моя дочка не хоче, щоб я добув славу й багатство. Будь же проклята! — сказав він. — Ти не дочка, не жінка, ти не маєш серця, не бути тобі ні матір'ю, ні дружиною!.. Дозволь узяти гроші! Ну скажи, що дозволяєш, моя люба крихітко,

кохане моє дитя! Я молитимуся на тебе! — додав він і з шаленою рішучістю простяг руку до золота,

— Я безпорадна проти насильства, але Бог і великий Клаас нас бачать! — відповіла Маргарита, показуючи на портрет.

— Ну то живи заплямована кров'ю батька! — вигукнув Валтасар, кинувши на дочку грізний погляд.

Він підвівся, оглянув кімнату й повільно рушив до виходу! Уже в дверях він озирнувся і, як жебрак, благально простяг руку. Маргарита заперечливо похитала головою.

— Прощай, дочко,— лагідно мовив Клаас.— Бажаю тобі жити щасливо.

Коли двері за ним зачинилися, Маргарита мовби заціпеніла; їй марилося, що вона вже не в цій кімнаті, вона не відчувала підлоги під ногами, не відчувала власного тіла, у неї вирости крила і вона ширяла в просторах світу духовного, де нічому немає меж, де думка долає простір і час, де чиясь божественна рука відгортає запинали, за яким ховається майбутнє. Їй здавалося, що цілі дні минають після кожного кроку батька, коли той підіймався сходами; потім вона почула, що він увійшов до своєї спальні, і вся затремтіла від жаху. Скоряючись передчуттю, що осяяло її, мов сліпучий спалах блискавки, вона стрімголов, не запалюючи світла і майже нечутно, промчала по сходах і побачила, що батько притулив собі до лоба дуло пістолета.

— Все беріть! — зойкнула Маргарита, кидаючись до нього.

Вона впала в крісло. Валтасар, бачачи, яка вона бліда, заплакав, як плачуть старі діди; він став зовсім дитиною, він цілував її в лоб, белькотів їй незв'язні слова, він мало не стрибав з радості й, здавалося, ладен був

пустувати з нею — так закоханий пустує із своєю подругою, після того як вона обдарувала його блаженством.

— Годі, тату, годі! — сказала Маргарита.— Ви пам'ятаєте свою обіцянку? Якщо вас знову спіткає невдача, ви в усьому підкорятиметеся мені?

— В усьому.

— О мамо! — вигукнула дівчина, дивлячись на двері Хосефіниної спальні.— Адже ви усе віддали б, правда?

— Спи спокійно,— сказав Валтасар.— Ти добра дочка.

— Спати! — відказала Маргарита.— Минули щасливі ночі моєї юності. Через вас я стала зовсім старою, тату. Так само ви засушили й серце моєї матері.

— Бідолашна дитино, я хотів би тебе заспокоїти, розповівши, яких наслідків сподіваюся від чудового досліду — я тільки що обміркував його. Ти зрозуміла б...

— Я розумію тільки, що ми геть розорені,— відповіла Маргарита, ідучи геть.

Наступного дня в школі був вихідний, і Еммануель де Соліс привів уранці Жана.

— Ну як? — із смутком у голосі запитав молодик, підходячи до Маргарити.

— Я поступилася,— відповіла вона.

— Життя моє! — сказав Еммануель з якоюсь журливою радістю.— Якби ви вистояли, я б вами захоплювався; а таку, слабку, я вас обожаю!

— Бідолашний, бідолашний Еммануелю, на що ми станемо жити?

— Дозвольте мені діяти! — вигукнув молодик, сяючи від щастя.— Ми кохаємо одне одного, і все буде гаразд.

Кілька місяців минули цілком спокійно. Еммануель де Соліс переконав Маргариту, що однаково багатства не надбаєш, обмежуючи себе в дрібницях, і порадив їй не заощаджувати на господарстві, не берегти решту грошей із суми, яку вони зберігали з дядьком, а витратити їх для підтримання в домі достатку. Протягом цього часу Маргарита мучилася тією самою тривогою, яка колись за схожих обставин хвилювала її матір. Попри свою зневіру, вона кінець кінцем почала покладати якісь надії на батьків геній. Важко збагнути чому, але багато людей надіються, не маючи віри. Надія — цвіт Бажання, віра — плід Упевненості. "Якщо батько досягне успіху — ми будемо щасливі!" — твердила собі Маргарита. Валтасар і Мюлькіньє запевняли: "Ми доб'ємося свого!" Та, на жаль, з кожним днем усе більше затьмарювалося обличчя Клааса. Приходячи на обід, він іноді не зважувався підвести на дочку очі, а іноді поглядав на неї з тріумфом у погляді. Щовечора молодий де Соліс розтлумачував Маргариті важкі місця в законах. Знову й знову розпитувала вона батька про їхні родинні зв'язки. В такий спосіб завершила Маргарита свою чоловічу освіту, вочевидь готуючись здійснити план, який обмірковувала на той випадок, коли батько знову зазнає поразки у своєму двобої з Невідомим Х.

Якось на початку липня Валтасар цілий день просидів у садку на лаві, поринувши в сумні роздуми. Не раз поглянув він на колишній квітник, де вже не було тюльпанів, на вікна Хосефіниної кімнати; мабуть, він здригався, думаючи про те, якою дорогою ціною заплатив за свої невдачі; було видно, що думає він не про науку. Незадовго до обіду Маргарита сіла біля нього з рукоділлям і кілька хвилин працювала мовчки.

— Отже, тату, вам знову не пощастило.

— Не пощастило, доню.

— Що ж, я не стану вам докоряти,— сказала Маргарита лагідним голосом,— ми обоє однаково винні. Я тільки вимагаю, щоб ви додержали свого слова, воно у вас має бути святе, адже ви — Клаас. Ваші діти й надалі ставитимуться до вас із любов'ю й пошаною, але віднині ви в моїй владі й повинні мені підкорятися. Не тривожтеся, я своєю владою не зловживатиму і навіть усе зроблю, щоб тривала вона недовго. Я беру з собою Марту й десь на місяць поїду, щоб залагодити ваші справи; адже ви — моя дитина,— додала вона, цілючи батька в лоб.— Отже, від завтрашнього дня порядкуватиме в домі Фелісія. Бідолашній дівчинці лише сімнадцять років, і їй проти вас не встояти; будьте великодушні й не просіть у неї жодного су, я залишу їй рівно стільки, скільки треба на домашні витрати. Наберіться мужності й на два-три роки відмовтеся від своїх досліджень і задумів. Ваша наукова задача визріє, я зберу гроші, необхідні для її розв'язання, і ви її розв'яжете. Ну хіба не милосердна ваша королева, скажіть?

— Отже, не все ще втрачено,— сказав старий.

— Ні, якщо ви будете вірні своєму слову.

— Я слухатимуся тебе, дочко,— відповів Клаас, глибоко схвильований.

Другого дня по свою двоюрідну онуку заїхав пан Конінкс із Камбре. Він прибув у дорожній кареті й захотів зупинитися в Клаасів лише на короткий час, поки Маргарита й Марта зберуться в дорогу. Клаас зустрів родича привітно, але з усього видно було, що він пригнічений і гірко переживає за своє приниження. Старий Конінкс розгадав Валтасарові думки і за сніданком сказав йому з грубуватою прямодушністю:

— Я придбав кілька ваших картин. Люблю гарний живопис — ця пристрасть може й розорити людину, але всі ми маємо якусь згубну пристрасть...

— Дорогий мій дідуню! — вигукнула Маргарита.

— Ходять чутки, ніби ви розорилися, родичу, але в кожного з Клаасів головний скарб отут,— мовив він, ляснувши себе по лобі.— І тут теж, хіба ні? — додав він, показавши на серце.— А тому я покладаюся на вас! У мене в калитці знайшлося кілька монет, можете розпоряджатися ними.

— О, я віддам вам цілі скарби! — вигукнув Клаас.

— Єдині скарби, якими ми володіємо у Фландрії, це терпіння і труд,— суворо відповів старий Конінкс.— Ці два слова накреслені на чолі в нашого предка,— додав він, показавши на портрет Ван-Клааса, голови суду.

Маргарита обняла батька, попрощалася з ним і, давши настанови Жозетті та Фелісії, в поштовій кареті вирушила до Парижа. Старий Конінкс, овдовівши, залишився тільки з дванадцятирічною донькою, а статок у нього був величезний — отже, здавалося цілком можливим, що він захоче одружитися; і жителі Дуе вирішили, що Маргарита Клаас виходить заміж за свого двоюрідного діда. Чутки про це вигідне заміжжя знову привели в дім Клаасів П'єркена. На той час великі зміни відбулися в уявленнях адвоката, що так точно вмів оцінити, хто чого вартий. Ось уже два роки як світське товариство Дуе розділилося на два ворожі табори. Дворянство утворило одне вище коло, буржуазія — друге і, звичайно, досить вороже настроєне до першого. Це раптове розмежування відбулося по всій Франції, і в ній, по суті, виникли ніби дві окремі нації, що ворогували між собою; взаємне заздрісне роздратування, весь час наростаючи, і стало однією з головних причин того, що революція 1830 року мала успіх у провінції. Між двома таборами, один з яких був аж надміру монархічний, другий — аж надміру ліберальний, опинилися

чиновники, і їх, залежно від рангу, приймали або в те, або в те замкнене коло, отож у момент падіння законної влади вони лишилися нейтральними. На початку цієї боротьби між дворянством та буржуазією роялістські кав'ярні запровадили в себе нечувану розкіш і так успішно змагалися з кав'ярнями лібералів, що своєрідні гастрономічні бенкети аристократів, кажуть, коштували життя кільком особам, котрі, як ото погано відлиті мортири, не витримали подібних випробувань. Обидва кола, природно, замкнулися й очистили себе від чужих. Хоча за провінційними уявленнями П'єркена і вважали дуже багатим, його, проте, не прийняли в аристократичне коло, а відтіснили до буржуазії, і самолюбство нотаря неабияк постраждало внаслідок цілої низки невдач, адже він бачив, як потроху спроваджують його від себе ті, з ким він ще недавно підтримував близькі взаємини. П'єркенові було вже сорок — останній термін, коли чоловік, що думає про шлюб, ще має надію одружитися з молодою дівчиною. Родини, на чію прихильність він міг розраховувати, належали до кола буржуазного, тоді як шанолюбні амбіції спонукали його пробиватися у вище товариство, куди міг би його ввести аристократичний шлюб.

Живучи усамітнено, родина Клаасів лишилася байдужою до цієї суспільної переміни. Хоча Валтасар Клаас належав до старовинної провінційної аристократії, було ймовірно припустити, що, заглиблений у свої наукові дослідження, він не перейнявся ворожими почуттями, які виникли внаслідок нового розмежування в суспільстві. Хай якою бідною була б дівчина з роду Клаасів, чоловік дістав би за нею в посаг здійснення марнолюбних сподівань, про яке так мріють усі вискочні. Отож П'єркен знову став приходити до Клаасів з таємним наміром піти навіть на жертви, аби тільки домогтися укладення шлюбу, що дав би йому змогу здійснити свої найшанолюбніші амбіції. Коли Маргарита поїхала, він став навідувати Валтасара й Фелісію, але надто пізно розпізнав він у Еммануелеві де Солісі грізного суперника. Спадщину померлого абата вважали значною, і той, хто звик із наївною вірою переводити геть усе в житті на цифри, в грошах молодого спадкоємця побачив силу значно могутнішу, аніж сердечна схильність, якій П'єркен не надавав ані найменшої ваги. Це багатство повертало імені де Солісів

ую його значущість. Золото й родовитість були ніби дві люстри, які подвоюють свій блиск, освітлюючи одна одну. Щира прихильність молодого директора школи до Фелісії — а Еммануель ставився до неї як до сестри — розбудила в нотареві дух ревнивого суперництва. Він спробував затьмарити Еммануеля, домішуючи до модного жаргону та поверхово галантних слівцець замріяний вигляд і вираз елегійної стурбованості, що так добре пасували до його фізіономії. Твердячи, що він розчарований у всьому на світі, П'єркен поглядав на Фелісію так, ніби натякав їй, що вона одна могла б примирити його з життям. Фелісія вперше чула від чоловіка такі компліменти і з радістю вислуховувала слова, завжди приємні для жінки, навіть якщо вони брехливі; пустота здалася їй глибиною і, відчуваючи потребу спрямувати на щось ті туманні почуття, які тіснилися в її серці, вона стала виявляти увагу до родича. З ревнивою — хоч, може, й підсвідомою — заздрістю спостерігала вона, з якою ніжністю ставився Еммануель до сестри, і, безперечно, їй самій захотілося приваблювати до себе чоловічі погляди й думки, стати предметом поклоніння. П'єркен швидко збагнув, що Фелісія віддає йому перевагу перед Еммануелем, і це спонукало його діяти ще наполегливіше, внаслідок чого він заплутався більше, ніж сам того хотів. Еммануель був свідком того, як розвивалося це почуття — мабуть, фальшиве з боку П'єркена, але невдаване у Фелісії, чиє майбутнє було поставлене на карту. Незабаром між цими двома почалися стихнені розмови, слівця, пошепки мовлені за спиною в Еммануеля, тобто всі ті дрібні хитрощі, які надають мові й поглядам тієї скрадливої лагідності, яку людина наївна вважає за вияв щирого почуття. Зав'язавши такі близькі взаємини з Фелісією, П'єркен спершу поставив собі за мету розгадати таємницю подорожі, в яку вирушила Маргарита, щоб довідатися, чи не йдеться про одруження і чи не повинен він відмовитися від своїх надій. Та ці примітивні хитрощі допомогли йому мало, бо ні Валтасар, ні Фелісія не могли сказати йому нічого певного з тієї простої причини, що й самі нічого не знали про Маргаритин задум, бо, взявши владу, Маргарита пішла за прикладом усіх самодержців і мовчала про свої наміри. Невеселими стали вечори у Клаасів через завжди похмурий настрій пригніченого розпачем Валтасара. Хоча Еммануелеві й пощастило привчити хіміка до гри в триктрак, Валтасар грав неухважно;

та й удень цей чоловік, обдарований таким могутнім інтелектом, тепер здавався наче недоумкуватим. Втративши надію, принижений тим, що згайнував три маєтності, почувавши себе гравцем без грошей, він згинався під тягарем свого розорення, під тягарем надій, ошуканих, але не знищених. Цей геній, якому нужда спутала руки й ноги, який сам себе проклинав, являв собою видовище воістину трагічне, що могло б розчулити і найчерствішу людину. Навіть П'єркен з мимовільною повагою дивився на цього лева, посадженого в клітку, на цього велета, у чийх збляклих від надто яскравого світла, сповнених зачаєного полум'я очах загніздився невтішний смуток, велета, який тільки поглядом просив милостиню, не сміючи нічого вимовити устами. Іноді мов блискавка пробігала по змарнілому обличчю, що оживало на думку про якийсь новий дослід; а бувало — коли Валтасарів погляд, блукаючи по вітальні, падав на те місце, де померла його дружина — скупі сльози розжареними піщинками котилися в пустелі його очей, широко розкритих у спогляданні світу науки, і голова його хилилася вниз. Він, наче титан, підняв угору світ на своїх руках, а потім світ, ще важчий, упав і придавив йому груди. Ця скорбота переможеного гіганта, яку він терпів так мужньо, впливала на П'єркена й Еммануеля; іноді вони почували себе зворушеними до того, що ладні були запропонувати Валтасарові суму, необхідну для продовження його дослідів — так сильно діє на людей переконаність генія! Обидва починали розуміти, як пані Клаас та Маргарита могли кинути мільйони в цю прірву; але розум швидко гасив пориви серця, і їхня схвильованість виражалася тільки в словах розради, що лише роз'ятрювали муки титана, враженого ударом блискавки. Клаас жодного разу не згадав про свою старшу дочку, не турбувався, що її довго немає, що вона зберігає мовчанку, не пише ні йому, ні Фелісії. Здавалося, що Валтасарові було неприємно, коли Соліс або П'єркен запитували, чи нічого про неї не чути. Може, він передчував, що Маргарита щось намислила проти нього? Може, страждав від приниження на думку про те, що передав дочці свої священні батьківські права? Може, став менше її любити, відколи вона взяла на себе батьківські обов'язки, а він перетворився на дитину? Мабуть, чимало причин і чимало незбагнених почуттів, що проносяться в душі, мов хмаринки, спричинили ту мовчазну неласку, на яку він прирік Маргариту.

Хай яку велич проявляють у своїх духовних пошуках генії, відомі й невідомі, щасливі й нещасливі, але кожному з них притаманні ті або ті дріб'язкові риси, що споріднюють їх із людьми звичайними. Вдвічі за них нещасливіші, вони страждають від своїх переваг не менше, ніж від своїх вад; можливо, й у Валтасара озвалися муки ображеної гордині. Отож життя, яким він жив, і вечори, коли за відсутності Маргарити вони збиралися вчотирьох, були позначені журбою, сповнені невиразної тривоги. Ті дні здавалися безплідними, як засохлі степи, де все ж таки їм щастило знаходити окремі квіти рідкісної розради. Атмосфера тяжко гнітила всіх, поки не було з ними старшої Валтасарової дочки, що стала душею, надією і силою родини. Минуло майже два місяці, протягом яких Клаас терпляче ждав Маргаритиною приїзду. Її привіз у Дуе двоюрідний дід, який, замість повернутися в Камбре, залишився в домі Клаасів — мабуть, для того, щоб підтримати якийсь державний переворот, задуманий онукою. Приїзд Маргарити став невеличким сімейним святом. У той день Фелісія та Валтасар запросили на обід П'єркена й Еммануеля де Соліса. Коли дорожня карета зупинилася біля воріт дому, всі четверо з радісними вигуками вийшли зустріти приїжджих. Здавалося, Маргарита була щаслива знову опинитися під батьківським дахом, її очі наповнилися слізьми, коли вона переходила через двір, прямуючи до вітальні. Та коли вона обняла батька, за її дочірніми ласками відчувалася якась прихована ніяковість, вона зашарілася, наче дружина, яка вчинила гріх і не вміє цього приховати, та знову прояснів її погляд, коли вона подивилась на Еммануеля, в якому, здавалося, почерпнула силу здійснити до кінця свій потаємний задум. За обідом, незважаючи на веселість, яка пожвавлювала обличчя й розмови, батько й дочка поглядали одне на одного з якоюсь осторогою. Мабуть, із почуття батьківської гідності Валтасар не поставив Маргариті жадного запитання про те, як їй велося в Парижі. Еммануель де Соліс наслідував його в стриманості. Але П'єркен, що звик бути обізнаним у всіх таємницях родини Клаасів, сказав, звертаючись до Маргарити і прикриваючи свою цікавість під удаваною добрودушністю:

— Отже, любя родичко, ви подивилися Париж, побували в театрах...

— Нічого я не бачила в Парижі,— відповіла Маргарита.— Не розважатися їздила я туди. Мої дні минали там у печалі, бо дуже мені хотілося якнайшвидше повернутись у Дуге.

— Якби я не висварив Маргариту, вона й у Оперу не пішла б, та однаково вона там змудилася,— сказав старий Конінкс.

Вечір минав у напрузі, всі почували себе скуто, всміхалися недоречно або вдавали ту показну веселість, під якою завжди криється тривога. Маргариту й Валтасара опанував глухий, жорстокий неспокій, і це впливало на всіх. З кожною годиною батькові було все важче стримувати свої почуття. Іноді Маргарита вимучено посміхалася, проте її рухи, погляд, звук голосу видавали глибоку стурбованість. Старий Конінкс і молодий де Соліс, здавалося, знали причину неспокою, що бентежив благородну дівчину, і намагалися підбадьорити її виразними поглядами. Зачеплений за живе тим, що його не втаємничили в рішення, прийняте внаслідок дій, проведених у його ж таки інтересах, Валтасар помалу ніби відокремився від своїх дітей та друзів, замкнувшись в демонстративній мовчанці. Незабаром Маргарита мала оголосити йому свій вирок. Для чоловіка непересічного і для батька родини таке становище було нестерпне. Він уже дожив до віку, коли від дітей нічого не приховують, коли думка живить почуття, і тепер ставав усе серйознішим, замисленішим та сумнішим, у міру того як наближалася мить його громадянської смерті. Цей вечір віддзеркалив ту напругу у внутрішньому житті родини, яку можна описати лише за допомогою образних порівнянь: у небі скупчувалися хмари і палахкотіли блискавки, але на полях лунав сміх; стояла задущлива спека; кожен передчував грозу, підводив голову, проте далі йшов своєю дорогою. Старий Конінкс перший захотів лягти спати, і Валтасар провів гостя в кімнату, яку для нього відвели. Хазяїн дому ще не повернувся, коли П'єркен і де Соліс теж зібралися йти. Маргарита вельми приязно попрощалася з нотарем і нічого не сказала Еммануелеві, тільки міцно потисла йому руку, глянувши на нього зволоженими очима. Вона відпровадила Фелісію, і коли Клаас повернувся до вітальні, то застав там лише свою старшу дочку.

— Тату,— сказала вона з тремтінням у голосі,— лише тяжкі обставини, в яких ми опинилися, приневолили мене поїхати з дому. Але після багатьох тривог, здолавши нечувані труднощі, я повернулася з деякою надією на порятунок для нас усіх. Завдяки славі вашого імені, дідусевому впливу та протекції пана де Соліса ми виклопотали для вас посаду збирача податків у Бретані; кажуть, вона дає вісімнадцять-двадцять тисяч франків на рік. Дідусь вніс заставу... Ось ваше призначення,— сказала вона, дістаючи із сумки листа.— Нас чекають роки жертв та нестатків, і для вас було б нестерпно жити протягом цього часу тут. Наш батько повинен лишитися принаймні в тому становищі, яке він завжди посідав. З вашої платні я нічого у вас не проситиму, витрачайте її на свій розсуд. Прошу тільки пам'ятати про те, що в нас немає жодною су прибутку, і всі ми житимемо тільки на те, що нам виділить Габріель. У місті про наше монастирське життя нічого не знатимуть. Якби ви жили вдома, ви стали б перешкодою для тих засобів, до яких я і сестра вдамося, щоб повернути родині достаток. Чи зловжила я владою, яку ви мені відступили, надавши вам змогу самому полагодити свої справи? Через кілька років, якщо захочете, ви станете головним збирачем податків.

— Отже, Маргарито,— лагідно сказав Валтасар,— ти виганяєш мене з мого власного дому?

— Я не заслужила на такий суворий докір,— відповіла дочка, стримуючи гучне калатання серця.— Ви повернетесь до нас, коли зможете жити у своєму рідному місті, як вам належить. Крім того, тату, хіба ви не дали слова? — провадила вона холодно.— Ви повинні мені підкоритися. Дідусь залишився, щоб ви могли поїхати у Бретань разом з ним, і вам не довелося добиратися туди самому.

— Нікуди я не поїду! — заявив Валтасар, підводячись.— Я не потребую нічиєї допомоги, щоб полагодити свої справи і виплатити дітям борг.

— Поїхати — для вас найкращий вихід,— незворушно провадила Маргарита.— І прошу вас тверезо поміркувати про наші з вами взаємини, які я вам поясню кількома словами: якщо ви залишитеся в цьому домі, ваші діти звідси поїдуть, надавши вам змогу бути в ньому хазяїном.

— Маргарито! — заволав Валтасар.

— Крім того,— вела вона далі, ніби й не помічаючи батькового роздратування,— доведеться повідомити міністра про те, що ви відмовляєтеся від прибуткової й почесної посади, якої ми, незважаючи на свої клопотання і протекцію, ніколи не здобули б, якби дідусь вправно не підсунув кілька тисячофранкових білетів у рукавичку однієї впливової дами.

— Покинути мене!

— Або ви нас покинете, або ми втечемо від вас,— відказала Маргарита.— Якби я була у вас одна, я вчинила б за прикладом матері, не нарікаючи на долю, яку ви мені приготували. Але моя сестра і брат не помруть із голоду й розпуки біля вас: так обіцяла я тій, що тут померла,— мовила вона, показуючи на місце, де стояло Хосефініне ліжко.— Ми приховували від вас свої прикrostі, ми страждали мовчки, а тепер наші сили вичерпались. Ми вже не на краю прірви, ми на самому її дні, тату! Щоб вибратися звідти, мало однієї мужності, треба ще, аби безумна пристрасть не зводила нанівець усі наші зусилля...

— Мої любі діти! — вигукнув Валтасар, схопивши Маргаритину руку.— Я допоможу вам, я працюватиму, я...

— Ось засіб для цього,— відповіла Маргарита, простягнувши йому міністерського листа.

— Але ж, ангеле мій, треба надто багато часу, щоб нажити багатство тими засобами, які ти мені пропонуєш! Через тебе я втрачу плоди

десятирічної праці і величезні суми, вкладені в мою лабораторію. Отам,— мовив він, показуючи на горище,— єдине джерело нашого багатства.

Маргарита рушила до дверей зі словами:

— Вибирайте, тату!

— Ох дочко, ви надто суворі! — відповів він, сідаючи в крісло і не намагаючись її втримати.

Вранці наступного дня Маргарита довідалася від Мюлькінє, що пана немає вдома. Почувши це просте повідомлення, вона зблідла, і вираз такого жахливого передчуття промайнув у неї на обличчі, що старий слуга сказав їй:

— Не тривожтеся, мадмуазель, пан сказав, що на одинадцятую повернеться до сніданку. Вчора вони так і не лягли спати. О другій ночі ще стояли у вітальні й дивилися у вікно на дах лабораторії. Я був на кухні й бачив, як вони плакали. У них горе. Адже скоро липень, чудовий місяць липень, коли сонце зробить усіх нас багатими, і якби ви захотіли...

— Годі! — сказала Маргарита, легко собі уявивши, які думки, мабуть, обсідали батька.

І справді, Валтасара опанували почуття, притаманні всім хто безвиїзно живе вдома. Йому здавалося, його життя цілком залежить від місця, з яким він себе ототожнював, його думка була настільки прикута до лабораторії та дому, що вони стали йому необхідні, як біржа гравцеві, для котрого святкові дні — змарнований час. Тут були його надії, тут було небо, тут була єдина атмосфера, його легені могли вдихати живодайне повітря. Ця залежність від місця та речей, така міцна для людей слабких, стає майже тиранічною у випадку з тими, хто присвятив своє життя науці. Покинути свій дім — для Валтасара означало відмовитися від науки, від свого пошуку, означало вмерти.

До самого сніданку Маргарита перебувала в крайній тривозі. Вона згадала про сцену, після якої Валтасар мало не наклав на себе руки і боялася, що, опинившись у безвиході, він зважиться на трагічний крок. Вона ходила туди-сюди по вітальні, здригаючись щоразу, коли в дверях дзеленчав дзвінок. Нарешті Валтасар повернувся. Поки він ішов через двір, Маргарита, занепокоєно придивляючись до його обличчя, побачила на ньому лише вираз глибокого горя. Коли він увійшов до вітальні, вона рушила йому назустріч, щоб привітатися. Батько ніжно обняв її за стан, пригорнув до серця, поцілував у чоло і сказав їй на вухо:

— Я ходив по паспорт.

Звук батькового голосу, його покірний погляд і рухи — все це шпигнуло бідолашну дівчину в саме серце, і вона відвернулася, щоб приховати сльози; та не можучи стримати їх, вона вийшла в сад і повернулася в дім, лише досхочу наплакавшись. Під час сніданку Валтасар мав вигляд людини, яка прийняла остаточне рішення.

— Отже, ми з вами їдемо до Бретані, дядечку,— сказав він, звертаючись до старого Конінкса.— Мені завжди кортіло подивитися ці краї.

— Жити там дешево,— відповів дядько.

— То тато від нас їде? — вигукнула Фелісія.

Прийшов Еммануель де Соліс, він привів Жана.

— Залиште його сьогодні на весь день,— сказав Валтасар, посадовивши сина поруч себе.— Завтра я від'їжджаю і хочу попрощатися з ним.

Еммануель подивився на Маргариту, і та опустила голову. Сумним був цей день, усі мали, зажурений вигляд, усі намагалися відігнати від себе

похмурі думки або стримували сльози. То був не просто від'їзд, а вигнання. Та й усі відчували інстинктивно, яким приниженням було для батька отак прилюдно визнати крах своїх задумів, влаштовуючись на службу і покидаючи рідний дім у вже похилому віці. Але в його поведінці відчувалася велич, як у поведінці Маргарити — твердість; здавалося, з благородним смиренням відбуває він покуту за помилки, яких наробив, скоряючись своєму непогамовному генію. Наприкінці вечора, коли батько з дочкою лишилися наодинці, Валтасар, який весь день був ніжним і турботливим, ніби в найкращі дні свого патріархального життя, простяг Маргариті руку і сказав їй голосом лагідним і водночас сповненим невітійної туги.

— Задоволена ти своїм батьком?

— Ви гідні його,— відповіла Маргарита, показавши на портрет Ван-Клааса.

Вранці наступного дня Валтасар у супроводі Мюлькін'є піднявся в лабораторію, мабуть, для того, щоб попрощатися з надіями, які він плекав і які знову й знову оживали, коли він розпочинав новий дослід. Зійшовши на горище — можливо, востаннє — пан і слуга обмінялися засмученим поглядом. Валтасар довго дивився на прилади, над якими так довго ширяла його думка — кожен був пов'язаний для нього із спогадом про якісь пошуки або дослід. З журливим виглядом звелів він Мюлькін'є випустити отруйні гази та кислоти, заховати якнайдалі одну від одної речовини, від сполучення яких міг статися вибух. Уживаючи всіх цих заходів остороги, він гірко нарікав на свою долю — ніби засуджений до смертної кари, що готується зійти на ешафот.

— Ось дуже важливий дослід,— мовив він, зупинившись біля чаші, в яку були занурені обидва дроти від вольтової батареї,— і слід би дочекатися його результату. Якби він удався — страшно навіть подумати! — мої діти не вигнали б мене з дому, адже тоді я кинув би до їхніх ніг алмази. А ось сполука вуглецю й сірки,— провадив він, розмовляючи сам із собою,— де вуглець грає роль позитивного

електрода; кристалізація має початись на негативному, і, розклавши вуглець, ми тут-таки кристалізували б його.

— Звичайно, кристалізували б! — підхопив Мюлькінє, дивлячись на хазяїна захопленим поглядом.

— Адже на цю сполуку діє струм від вольтової батареї,— помовчавши, вів далі Валтасар,— який має спричинити...

— Якщо накажете, пане, я ще підсилю його...

— Ні, ні, треба лишити його таким, як він є. Незмінність і час — необхідні умови для кристалізації...

— Чорт заberi! Ну то дамо їй час, цій кристалізації! — вигукнув слуга.

— Якщо температура знизиться, сірчаний вуглець утворить кристали, — казав далі Валтасар, супроводжуючи уривчастими, неясними фразами міркування, що уже склалося в його свідомості в чіткій і завершеній формі.— Але якщо дія струму відбуватиметься за певних обставин, досі мені невідомих... Слід би поспостерігати... можливо... Та про що це я думаю? Про хімію нам слід забути, друже, ми їдемо до Бретані наглядати за збиранням податків.

Клаас квапливо покинув лабораторію і спустився вниз, щоб узяти участь у останньому сніданку в сімейному колі, на який було запрошено П'єркена та де Соліса. Поспішаючи покласти край своїй науковій агонії, Валтасар попрощався з дітьми і разом з дядьком сів у карету, вся родина провела його до воріт. Коли Маргарита, тамуючи в душі розпач, обняла батька, і він прошепотів їй на вухо: "Ти добра дочка, і я ніколи на тебе не гніватимусь!" — вона перебігла через двір, сховалася у вітальні, уклала навколішках там, де померла мати, і звернулася з палкою молитвою до Бога, просячи, щоб Він дав їй снагу для тяжких трудів у її новому житті. Коли сестра і брат, Еммануель і П'єркен повернулися, провівши поглядом

коляску, аж поки вона зникла з очей, Маргариту вже укріпив внутрішній голос, який проник їй у саме серце і в якому вона розчула схвалення ангелів і подяку матері.

— Що ж ви тепер робитимете, мадмуазель? — запитав П'єркен.

— Рятуватиму родину,— відповіла вона просто.— Ми маємо у Венії близько тисячі трьохсот арпанів землі. Я збираюся розкорчувати їх, розділити на три ферми, спорудити необхідні для господарювання на тих землях будівлі, віддати їх у оренду і сподіваюся, що через кілька років, якщо ми будемо ощадливі й виявимо терпіння, кожному з нас,— і вона показала на сестру й брата,— дістанеться по фермі в чотириста з лишком арпанів, які згодом даватимуть до п'ятнадцяти тисяч франків річного прибутку. Моєму братові Габрієлю залишиться цей дім і записані на нього цінні папери державної скарбниці. Крім того, ми згодом повернемо батькові його маєтність вільною від зобов'язань, сплативши його борги коштом наших прибутків.

— Але ж для цього, дорога родичко,— сказав нотар, приголомшений розважливістю Маргарити та її розумінням справ,— вам треба понад двісті тисяч франків — щоб розкорчувати землі, збудувати ферми, купити худобу... Де ви візьмете стільки грошей?

— Ось тут для мене починаються труднощі,— сказала вона, поглядаючи то на нотаря, то на де Соліса.— Просити грошей у дідуся я не смію, адже він і так вніс заставу за батька!

— Ви маєте друзів! — вигукнув П'єркен, раптом усвідомивши, що панночки Клаас були все ж таки дівчатами на порі вартістю принаймні на п'ятсот тисяч франків кожна.

Еммануель де Соліс подивився на Маргариту з глибокою ніжністю. А П'єркен, собі на лихо, навіть у своєму ентузіазмі передусім залишився нотарем.

— Так от, я й пропоную вам ці двісті тисяч франків,— провадив він.

Еммануель і Маргарита обмінялися поглядом, ніби мовчки радячись, і П'єркенові все стало ясно. Фелісія густо зашарілася — з радості, що П'єркен виявив великодушність, як їй і хотілося. Вона поглянула на сестру, і Маргарита здогадалася, що за її відсутності бідолашна дівчина піддалася на банальні упадання П'єркена.

— Я візьму з вас лише п'ять відсотків,— вів далі нотар.— Борг віддасте, коли схочете,— тільки підпишете мені заставну на вашу землю. Але будьте спокійні, вам доведеться оплатити лише видатки за складання контрактів; я сам знайду вам надійних орендаторів і всі ваші справи вестиму безкоштовно, щоб допомогти вам як добрий родич.

Еммануель подав Маргариті знак, щоб вона відмовилася. Але дівчина пильно стежила за всіма змінами у виразі сестриноного обличчя й тому не помітила цього знаку. Помовчавши, вона іронічно подивилась на нотаря і, на превелику радість де Соліса, сама зробила правильний висновок.

— Ви дуже добрий родич, іншого я від вас і не ждала,— сказала вона П'єркенові.— Але п'ять відсотків надто уповільнили б наше визволення. Тому я ліпше зачекаю, коли Габріель стане повнолітнім, і тоді ми продамо його ренту.

П'єркен закусив губу, а Еммануель лагідно всміхнувся.

— Фелісіє, люба моя дитино, відведи Жана в школу,— мовила Маргарита, показуючи на брата.— Марта піде з вами. А ти, Жане, ангеле мій, будь розумником, не рви одягу, ми не такі багаті, щоб часто шити новий, як було досі. Ну, йди, хлопчику, вчися добре.

Фелісія з братом пішли.

— Ви, любий родичу,— сказала Маргарита, глянувши на П'єркена,— і ви, пане,— провадила вона, обертаючись до де Соліса,— звичайно ж, навідували батька, коли мене тут не було, і я дякую вам обом за цей вияв дружби. Сподіваюся, ви не відмовите в ньому і двом бідним дівчаткам, що потребують порад. Не заперечуєте?.. Коли я житиму тут, у місті, ми з великою радістю завжди готові бачити вас у себе. Та коли Фелісія залишатиметься вдома сама з Жозеттою і Мартою, вона, само собою зрозуміло, не повинна приймати нікого, хай навіть то буде давній друг або найвідданіший родич. Ми опинилися в таких обставинах, що повинні вести себе бездоганно. Отже, ми тепер надовго приречені на працю й на життя в самотині.

На кілька хвилин запала мовчанка. Еммануель, поглинутий спогляданням Маргаритиною обличчя, здавалося, онімів. П'єркен не знав, що сказати. Нарешті нотар попрощався й пішов, подумки проклинаючи сам себе. Він здогадався, що Маргарита кохає Еммануеля, і зрозумів, що він, П'єркен, сьогодні повівся як дурень заплішений. Опинившись на вулиці, він виголосив цілу промову, звертаючись сам до себе:

"Ех, друже П'єркен! Хто скаже, що ти тупа тварюка, той правду скаже. Ну хіба ж я не йолоп? Маю дванадцять тисяч ліврів ренти, не рахуючи прибутків від моєї контори, не рахуючи спадщини від дядька Дераке, адже я його єдиний спадкоємець, і раніше чи пізніше він подвоїть мій статок (а втім, смерті я йому не бажаю, він ощадливий!), а я так себе зганьбив, зажадавши від панни Клаас відсотків! Тепер, звичайно, вони удвох сміються з мене. Отже, годі думати про Маргариту! Годі! Зрештою, Фелісія дівча лагідне й добре, і вона більше мені підходить. У Маргарити залізна вдача, вона захотіла б панувати наді мною і панувала б! Покажи-но себе великодушним, чоловіче, не будь нотарем уже до такої міри, хіба так важко тобі скинути із себе цю збрую? Клянуся своєю чорнильницею, відтепер я кохаю Фелісію і на цьому стоятиму! Атож! У неї буде ферма в чотириста тридцять арпанів землі, яка згодом даватиме п'ятнадцять-двадцять тисяч прибутку, адже земля у Вені добра. Хай-но тільки помре мій дядько Дераке, бідолаха, і я

відразу продаю контору і роблюся паном з п'ят-де-сять-ма-ти-ся-ча-ми-лів-рів-річ-но-го-при-бут-ку. Моя дружина — Клаас, я родичаюся із знаменитими домами. Чорт забери! Побачимо, чи відмовляться всі ці Куртвілі, Магалени, Саварони де Саварю зробити візит П'єркенові-Клаасові-Моліна-Ноуро! Стану в Дуге мером, отримаю орден, зроблюся депутатом, усього доб'юся. Ось так! На цьому і стій, друже П'єркен, дурниць більше не роби, Тим більше, що Фелісія... панна Фелісія Ван-Клаас кохає тебе, слово честі, кохає!"

Коли закохані лишилися наодинці, Еммануель простяг Маргариті руку, і дівчина не змогла втриматися, подала йому свою. Не змовляючись, вони встали й рушили до своєї лави в саду. Та вони ще й вітальню не перейшли, як закоханий не зміг утримати свою радість і голосом, що уривався від хвилювання, сказав Маргариті:

— Я маю для вас триста тисяч франків!

— Як? — вигукнула Маргарита.— То моя сердешна мама дала вам на збереження іще?... Ні? То звідки ж...

— О моя Маргарито, усе, що мені належить,— ваше. Хіба не ви перша промовили слово "ми"?

— Дорогий Еммануелю! — сказала дівчина, стиснувши його руку, за яку досі трималася, і, замість іти в сад, опустилася в крісло.

— Це я повинен дякувати вам, що ви погоджуєтесь взяти,— сказав він з любов'ю в голосі.

— Ця мить, мій коханий, змушує мене забути про всі знегоди, вона наближає наше щасливе майбутнє. Атож, я приймаю твоє багатство,— вела вона далі й на устах у неї промайнула ангельська усмішка,— і я знаю, як зробити його своїм.

Маргарита подивилася на потрет Ван-Клааса, ніби запрошуючи його у свідки. Молодик стежив за її поглядом і не бачив, як вона зняла з пальця дівоче колечко; він помітив це лише тоді, коли почув її слова:

— На самому дні лиха народжується моє щастя. Мій батько з недбалості надав мені право вільно розпорядитися собою,— сказала вона і простягла молодикові колечко. Візьми, Еммануелю! Моя мати любила тебе, вона схвалила б мій вибір.

Сльози виступили на очах у Еммануеля, він зблід, упав навколішки і сказав Маргариті, даючи їй перстень, який завжди носив:

— Ось обручка моєї матері! О моя Маргарито,— провадив він, поцілувавши перстень,— чи одержу я й інший доказ?

Вона нахилилася й підставила чоло губам Еммануеля.

— О мій бідолашний коханий, чи добре ми чинимо? Адже нам доведеться довго чекати.

— Мій дядько казав, що обожнювання — насущний хліб терпіння, маючи на думці любов християнина до Бога. Тебе я любитиму не менш палко; в моїй уяві ти давно злилася з Творцем усього суцього. Я належу тобі, як і йому.

Якийсь час вони були під владою найсолодшого хвилювання. Почуття виливалося з їхніх душ тихо і спокійно, ніби потічок, коли він виходить із берегів і безперервними струминками розливається навкруги. Події, що розлучали закоханих, сповнювали їх смутком, який мовби роз'ястрував їхнє щастя, надавав йому гостроти болю. Повернулася Фелісія — надто рано для Маргарити й Еммануеля. Скоряючись почуттю витонченої тактовності, яка дозволяє усе вгадувати тому, хто любить, молодик залишив сестер удвох — але на прощання він обмінявся з Маргаритою поглядом, і вона побачила, чого коштувала йому ця стриманість — так

яскраво відбилася в тому погляді жадоба щастя, давно сподіваного і щойно освяченого заручинами сердець.

— Ходи-но сюди, сестричко, — ніжно сказала Маргарита, обхопивши рукою шию Фелісії.

Вона повела її в сад, і сестри всілися на лаву, якій кожне покоління Клаасів звиряло свої любовні розмови, гіркі зітхання, свої мрії і задуми. Незважаючи на веселий тон і ніжно-лукаву усмішку сестри, Фелісія захвилювалась і відчула щось подібне до страху. Маргарита взяла її за руку — рука у Фелісії тремтіла.

— Панно Фелісіє, я читаю у вашій душі,— сказала старша сестра, нахилившись до вуха молодшої.— П'єркен часто сюди приходив, поки мене не було, він приходив щовечора, говорив вам приємні слова, а ви їх слухали.

Фелісія зашарілася.

— Не шукай собі виправдань, мій ангеле,— провадила Маргарита,— адже кохати — це так природно! Можливо, твоя ніжна душа трохи вплине на вдачу П'єркена: він егоїстичний, аж надто розважливий, але людина він чесна і, можливо, навіть його вади сприятимуть твоєму щастю. Він тебе любитиме як свою найгарнішу річ, влаштує твоє життя, як звик влаштовувати свої справи. Пробач мені за такі слова, моя дівчинко! Ти навчиш його дослухатися до вимог серця і, можливо, він зречеться поганої звички в усьому бачити лише вигоду.

Фелісії нічого не лишалося як обняти сестру.

— До того ж,— вела далі Маргарита,— у нього чималий статок. Його рід належить до найвищої і найстаровиннішої буржуазії. Зрештою, хіба я повинна ставати на перешкоді твоєму щастю, якщо ти вирішила знайти його в житті цілком буденному?

— Люба сестро! — вихопилося у Фелісії.

— О, ти можеш звіритися мені в усьому! — вигукнула Маргарита.— Признатися одна одній у своїх таємницях — що може бути природнішого для нас із тобою?

Ці задушевні слова спричинили одну з тих милих розмов, коли дівчата розповідають одна одній про все-все. Маргарита, яку кохання зробило проникливою, зрозуміла, що твориться у Фелісійному серці.

— Ну, гаразд, моя люба дівчинко,— сказала вона на завершення,— упевнимся, що П'єркен справді тебе кохає, і тоді...

— Дай мені змогу самій діяти,— відповіла, сміючись, Фелісія.— Я маю з кого брати приклад.

— Дурненька! — відказала Маргарита, цмокнувши сестру в лоб.

Хоча П'єркен належав до тієї категорії людей, які в шлюбі бачать лише ділову угоду, суспільну потребу і засіб передачі майна, і хоча йому було байдуже, з ким одружитися,— з Фелісією чи з Маргаритою, якщо обидві мали одне прізвище й однаковий посаг,— він, одначе, помітив, що вони обидві, за одним з його висловів, дівчата романтичні й сентиментальні (ці два прикметники люди безсердечні вживають, щоб посміятись з обдаровань, які природа аж надто скупко висіває в борозни людства), а тому, мабуть, вирішив: з вовками жити — по-вовчому вити. Отож другого дня він з'явився до Маргарити, із змовницьким виглядом повів її в сад і став говорити про почуття, оскільки такими були умови попереднього контракту, що за законами світського товариства передувє контракту нотаріальному.

— Дорога родичко,— сказав він їй,— ми не завжди були з вами однієї думки з приводу того, до яких засобів слід удатися, щоб домогтися успіху у ваших справах. Але ви повинні визнати, що мною завжди

керувало найщиріше бажання бути вам у чомусь корисним. Так от, учора, пропонуючи вам свою допомогу, я все зіпсував унаслідок фатальної звички, пов'язаної з нотаріальним складом розуму, ви мене розумієте?.. Моє серце не співучасник у дурості, яку я втнув. Я дуже вас полюбив, але ми, нотарі, не позбавлені проникливості, і я помітив, що зовсім вам не подобаюся. Сам винен! Інший би виявив більше спритності. Ну так от, я прийшов вам признатися — і то цілком відверто — що почуваю щиру любов до сестри вашої Фелісії. Поставтеся до мене як до брата! Позичайте в мене, скільки вам треба, беріть просто так! Та що там! Чим більше візьмете, тим більше доведете мені свою дружбу. Я весь до ваших послуг — і без відсотків, ви мене розумієте? Не братиму з вас не те що дванадцяти, а й чверті відсотка не візьму. Якщо ви визнаєте мене гідним Фелісії, я вже буду задоволений. Простіть мої вади, вони розвинулися в мені внаслідок ділової практики, а серце в мене добре, і задля щастя своєї дружини я готовий хоч у Скарпу стрибнути.

— Щиро рада таке почути, родичу,— відказала Маргарита.— Але доля моєї сестри залежить від неї самої, та ще від батька...

— Знаю, дорога Маргарито,— мовив нотар,— але ж ви взяли на себе ніби обов'язки матері для всієї родини, і я, природно, захотів винести те, що зібралося в мене в серці, на ваш суд...

Ця манера розмови досить точно відбиває розумовий рівень чесного нотаря. Згодом П'єркен уславився своєю відповіддю комендантові Сент-Омерського табору, який запросив його на військове свято; відповідь починалася так: "Пан П'єркен-Клаас де Моліна-Ноуро, мер міста Дуе, кавалер Ордена Почесного легіону, має честь зобов'язатися вшанувати своєю присутністю..." і далі в такому ж дусі.

Маргарита погодилася прийняти від нотаря допомогу, але тільки в тому, що стосувалося його фаху, щоб не завдати ані найменшої шкоди ні своїй жіночій гідності, ні майбутньому сестри, ні незалежності свого батька. Того ж таки дня вона довірила сестру турботам Жозетти й Марти — обидві служниці були віддані своїй молодій господині тілом і душею й

допомагали їй заощаджувати на всьому. Маргарита негайно вирушила у Венї і взялася там за діло під умілим керівництвом П'єркена. Нотар подумки прикинув, що перекладена на мову цифр його некорислива допомога обернеться для нього вельми вигідною оборудкою; адже свій клопіт, свої поради він у якомусь розумінні вкладав у земельну власність — отож він не скупився на них. Насамперед він придумав, як звільнити Маргариту від труднощів розкорчовування та обробітку землі, призначеної під ферми; знайшовши трьох хлопців із багатих селянських родин, котрі бажали завести власне господарство, він спокусив їх перспективами, які обіцяла родючість ґрунту, й умовив скласти орендний договір на три ферми, хоча їх ще треба було збудувати. За умови безкоштовного користування землею протягом трьох років фермери зобов'язалися викопати канали, зробити насадження, купити худобу, а вже за четвертий і п'ятий рік внести по десять тисяч франків орендної плати, за шостий — по дванадцять, за всі наступні роки — по п'ятнадцять. Поки будувалися ферми, орендарі розчищали й доводили до пуття землю. Вже через чотири роки після батькового від'їзду Маргарита майже відновила статок брата й сестри. Двохсот тисяч франків вистачило на всі будівлі. Ні в допомозі, ні в порадах не мала нестачі ця відважна дівчина, чия поведінка викликала захват у всіх жителів Дуе. Маргарита наглядала за будівництвом, за дотриманням угод і орендних зобов'язань, виявляючи при цьому тверезий розум, енергію і наполегливість, притаманні жінкам, яких надихає глибоке почуття. Починаючи з п'ятого року, вона вже мала змогу використати тридцять тисяч орендної плати за ферми, братову ренту та прибутки з батькових маєтків для викупу заставленого майна і для відновлення дому, що так потерпів від маніакальної пристрасті Валтасара. Оскільки позикові відсотки дедалі зменшувалися, повне звільнення від боргів було не за горами. Еммануель де Соліс запропонував Маргариті і ті сто тисяч франків, які залишилися від дядькової спадщини, але вона спочатку приберегла їх, а на третьому році свого господарювання доклала до них двадцять тисяч власних заощаджень і розквітлася з боргами на значну суму. Таке життя, сповнене напруженої праці, нестатків та самопожертв, тривало цілих п'ять років; однак, відколи Маргарита взяла на себе

управління справами, всі заходи, до яких вона вдавалася, завершувалися незмінним успіхом.

Ставши інженером шляхів сполучення, Габріель за допомогою діда одержав підряд на будівництво каналу і швидко збив собі статок; крім того, він зумів сподобатися своїй родичці панні Конінкс, яку її батько обожнював і яка була однією з найбагатших спадкоємиць у обох Фландріях. На 1824 рік маєтність Клаасів звільнилася від боргів, і будинок на Паризькій вулиці прибрав свого колишнього вигляду. П'єркен уже офіційно попросив у Валтасара руки Фелісії, а де Соліс — руки Маргарити.

На початку січня 1825 року Маргарита і старий Конінкс поїхали по батька-вигнанця, чийого приїзду всі чекали з нетерпінням; він уже подав у відставку, щоб повернутись у лоно родини і схвалити щастя своїх дітей. Під час відсутності Маргарити, яка часто висловлювала жаль, що до батькового приїзду не вдалося заповнити порожні рами в галереї та кімнатах для гостей, П'єркен і Еммануель де Соліс змовилися з Фелісією влаштувати Маргариті сюрприз, що якоюсь мірою прилучив би й молодшу сестру до відновлення родинного гнізда Клаасів. Обидва вони купили кілька чудових картин і подарували їх Фелісії, щоб вона прикрасила ними галерею. Те саме спало на думку й Конінксові. Бажаючи виразити Маргариті своє схвалення за її благородну самовідданість і за те, що вона з такою самопожертвою виконувала материн заповіт, він розпорядився, щоб привезли в Дует півсотні найкращих полотен з його колекції і кілька картин, які колись продав Валтасар, отож галерея Клаасів набула майже колишнього вигляду.

Маргарита й раніше кілька разів їздила навідати батька, іноді з сестрою, іноді — з Жаном, і щоразу вона помічала в ньому дедалі різкіші зміни; та відколи вона бачилася з ним востаннє, старість проявилася у Валтасара страшними ознаками, чому, безперечно, сприяло і те що жив він як скнара, витрачаючи майже всю свою платню на хімічні досліди, що завжди ошукували його надії. Хоча йому було тільки шістдесят п'ять років, виглядав він на вісімдесятирічного діда. Очі глибоко запали, брови

посивіли, жмут ріденького волосся стримів лише на потилиці; він відпустив бороду, яку сам підстригав ножицями, коли вона починала йому заважати, він зсутулився, як старий виноградар; свою одіж занедбав так, що вона скидалася на жебрацькі лахи, а стареча немічність Клааса надавала їй ще бридкішого вигляду Хоча могутня думка досі осявала це благородне обличчя, суціль пооране зморшками, застиглий погляд, вираз розпачу, постійна стривоженість закарбували на ньому риси божевілля — власне, усіх його можливих різновидів водночас. То на ньому спалахувала надія, що надавала Валтасарові виразу, властивого мономану; то роздратування від того, що ніяк йому не щастило розгадати таємницю, яка миготіла перед ним, мов летючий вогник, відбивалося на його обличчі ніби симптомом сказу; то раптом він сміявся безумним сміхом; але найчастіше зневіра пригнічувала всі відтінки пристрасті, й Валтасара опановувала холодна меланхолія, властива ідіотам. Хоч якими побіжними і мало помітними для сторонніх людей були ці ознаки, на жаль, вони аж надто впадали в око кожному, хто знав раніше Клааса шляхетним і добрим, знав велич його серця і красу обличчя — тепер від того Клааса збереглася одна тінь. Мюлькінє теж постарів і стомився від постійних трудів, як і його пан, хоча йому не доводилося знати розумової втоми; на його обличчі завжди був вираз, у якому дивовижно поєдналися тривога за свого пана та захват перед ним, і цей вираз вводив у оману; хоча він шанобливо дослухався до кожного його слова, майже з ніжністю стежив за кожним його рухом, він же й піклувався про вченого, як мати піклується про своє дитя, і часто ставився до Валтасара із зверхньою поблажливістю, та воно й не дивно, бо йшлося про буденні потреби життя, про які Клаас ніколи не замислювався, і слуга, звичайно ж, відчував свою перевагу. Ці двоє дідів, поглинуті однією ідеєю, переконані у здійсненності своєї надії, натхнені однією вірою (причому один з них був оболонкою, а другий — душею їхнього спільного життя), являли собою видовище жахливе і разом з тим зворушливе.

Коли приїхала Маргарита з Конінксом, вони знайшли Клааса в готелі. Його наступник не змусив себе довго чекати і вже заступив на посаду.

Хоч наука й панувала над усіма помислами Валтасара, бажання знову побачити батьківщину, свій дім і сім'ю хвилювало його; лист від дочки повідомив про щасливі події, і він мріяв завершити свою наукову діяльність низкою дослідів, які мали нарешті привести його до омріяного відкриття; тому Клаас чекав Маргариту з великим нетерпінням. Дочка кинулася батькові в обійми, плачучи з радості. Цього разу вона з'явилася, щоб отримати винагороду за своє подвижницьке життя і прощення за свою горду невблаганність. Вона почувала себе злочинною, подібно до тих великих людей, які заради порятунку батьківщини порушують громадянські свободи.

Подивившись на батька, Маргарита здригнулася — так змінився він після її останнього приїзду. Таємний переляк онуки розділив і Конінкс. Він наполягав, щоб якомога швидше відвезти племінника в Дуге,— повернувшись на батьківщину і знову заживши щасливо біля свого домашнього вогнища, він, мовляв, відразу поправить розум і здоров'я. Після перших радісних привітань, з Валтасарового боку бурхливіших, ніж того сподівалася Маргарита, він став виявляти виключну увагу до неї; висловив жаль, що приймає її у вбогій кімнаті готелю, поцікавився її смаком, із запобігливою уважністю коханця допитувався, що їй подати на сніданок і на обід,— одне слово, він повадився, наче підсудний, який хоче схилити на свій бік суддю. Маргарита надто добре знала батька і відразу розгадала причину такої ніжності, подумавши, що, мабуть, у нього тут завелися деякі борги, що їх він хотів би сплатити перед від'їздом. Поспостерігавши за батьком, вона побачила людське серце в усій його наготі. Валтасар дуже занепав. Усвідомлення свого занепаду, усамітнення, на яке приречено його служіння Науці, розвинули в ньому боязкість і зробили його майже дитиною стосовно всього, що не торкалося його улюблених занять. Старша дочка вселяла йому глибоку пошану; спогади про її самопожертви, про енергійну діяльність, яку вона зуміла розвинути, усвідомлення її влади, яку він сам таки їй надав, її багатство, а також незбагненні почуття, що опанували ним відтоді, як він зрікся свого батьківського авторитету, вже сильно підірваного,— усе це, безперечно, з кожним днем звеличувало Маргариту в його очах. Конінкс, здавалося, нічого для Валтасара не означав, він бачив тільки дочку і

думав лише про неї, побоюючись її, як декотрі слабкі чоловіки побоюються дружини, що взяла над ними гору й підкорила їх своїй волі; коли він підводив на неї погляд, Маргарита з прикрістю помічала в ньому вираз страху, мов у дитини, що відчуває свою провину перед матір'ю. Благородна дівчина не могла зрозуміти, як цей величний і грізний череп, оголений Наукою і трудами, може поєднуватися з хлоп'ячою усмішкою та з наївною догідливістю на губах і на всьому Валтасаровому обличчі. Вона була прикро вражена контрастом між цією величчю і цією кикчемністю і подумки вирішила застосувати весь свій вплив, але домогтися, щоб батько віднайшов гідність у той урочистий день, коли він знову з'явиться в колі родини. Насамперед Маргарита влаштувала так, щоб на хвилину вони залишилися тільки вдвох і сказала батькові на вухо:

— Ви тут що-небудь заборгували?

Валтасар почервонів і відповів збентежено:

— Я не знаю, Мюлькіньє тобі все розкаже. Він чесний слуга і в моїх справах більше обізнаний, аніж я.

Маргарита подзвонила, і коли слуга прийшов, вона майже мимоволі почала вдивлятися в обличчя обох старих.

— Вам чогось треба, пане? — спитав Мюлькіньє.

У Маргарити, яка була само втілення гордості й аристократизму, стислося серце, коли з тону й манер слуги вона помітила, що між батьком і товаришем у його трудах установилася якась недоречна фамільярність.

— Мій батько без вас не може підрахувати, скільки він тут заборгував,— сказала Маргарита.

— Пан заборгував...— почав Мюлькіньє.

На ці слова Валтасар подав лакею якийсь таємний знак. Помітивши його, Маргарита почула себе приниженою.

— Кажіть же, скільки боргу в мого батька! — вигукнула вона.

— Тут пан заборгував тисячу екю аптекареві, який оптом торгує всякою всячиною і постачав нам рідкий поташ, свинець, цинк і реактиви.

— Це все? — спитала Маргарита.

Валтасар знову подав Мюлькінє знак, і той, мов зачарований, відповів.

— Усе, мадмуазель.

— Гаразд,— сказала Маргарита.— Я цей борг заплачу.

Валтасар радісно обняв дочку.

— Ти мій ангел, люба дитино.

І він зітхнув з полегкістю, і подивився на неї веселіше, та Маргарита легко помітила на його обличчі не тільки ознаки радості, а й сліди глибокої тривоги і подумала, що тисяча екю — це лише найневідкладніші борги лабораторії.

— Будьте відверті, тату,— сказала вона, коли, скоряючись батьковому бажанню, всілася йому на коліна.— Ви маєте інші борги? Признайтеся мені в усьому, щоб ви повернулися додому спокійний, не ховаючи ніяких побоювань серед загального щастя.

— Люба Маргарито, ти мене сваритимеш,— сказав він, узявши її руки й цілуючи їх із грацією, що ніби нагадала про його далеку юність.

— Ні,— пообіцяла вона.

— Справді? — запитав він, і в нього вихопився жест дитячої радості.—
Отже, я можу тобі сказати, і ти заплатиш?..

— Так,— підтвердила Маргарита, стримуючи сльози, що залоскотали
їй очі.

— Ну, то я заборгував... Ох, не смію...

— Кажіть же, тату!

— Сума чимала.

Відчуваючи, як її заповоняє розпач, Маргарита благально склала
руки.

— Я заборгував Проте і Шіфревілю тридцять тисяч франків.

— Тридцять тисяч франків — це всі мої заощадження, але я залюбки
подарую їх вам,— сказала Маргарита, шанобливо цілуючи батька в лоб.

Він встав, схопив дочку в обійми і закружляв по кімнаті, підкидаючи її,
мов дитину; потім посадив її в те саме крісло й вигукнув:

— Кохана моя дитино, ти справжній скарб любові. Адже Шіфревілі
життя мені не давали. Вони надіслали три погрозливі листи і хотіли
вчинити проти мене позов, проти того, хто їх збагатив!

— Отже, ви не припинили своїх дослідів, тату? — спитала Маргарита з
глибоким смутком у голосі.

— Не припинив,— сказав він, усміхаючись, мов божевільний.—
Стривай, я ще відкрию!.. Якби ти знала, чого ми досягли!

— Хто це — ми?

— Я і Мюлькінє. Він тепер добре мене розуміє, в усьому допомагає мені. Сердега, він такий мені відданий!

Увійшов Конінкс, і розмова урвалася. Маргарита подала батькові знак замовкнути, боячись, щоб він не принизив себе в очах дядька. Вона вжахнулася, зрозумівши, як спустошила цей могутній розум постійна напружена праця над розв'язанням, можливо, нерозв'язної проблеми. Валтасар, який далі своїх горнів нічого не бачив, навіть не поцікавився, чи звільнена його маєтність від боргів. Наступного дня вони вирушили до Фландрії. Під час цієї подорожі, яка тривала досить довго, Маргарита мала час зробити деякі туманні висновки щодо взаємин між батьком та Мюлькінє. Чи, бува, слуга не здобув над паном тієї влади, яку іноді беруть над високими умами люди зовсім неосвічені, люди, котрі відчувають себе необхідними і, домагаючись поступки за поступкою, нав'язують свою волю з наполегливістю, що її спричиняє яка-небудь невідчепна думка? Чи, може, пан просто розвинув у собі прихильність до слуги, породжену звичкою, прихильність, схожу на ставлення робітника до знаряддя своєї праці або араба до свого бойового коня-визволителя? Маргарита помітила в поведінці слуги деякі риси, що навели її на роздуми, і вирішила звільнити Валтасара від принизливого ярма, якщо він справді ходить під ярмом.

Коли проїздили через Париж, панна Клаас зупинилася там на кілька днів, щоб заплатити батькові борги і просити, щоб фабриканти хімічних продуктів нічого не надсилали в Дует, заздалегідь не попередивши її про ті замовлення, які зробить Клаас. Вона наполягла, щоб батько змінив костюм і вдягся відповідно до свого становища. Таке відновлення колишнього вигляду повернуло Валтасарові зовнішню гідність, що давало надію сподіватись і на зміну в умонастрої. Незабаром дочка,

наперед утішаючись радістю побачити, як здивують батька несподіванки, що чекали його у власному домі, розпорядилася рушати далі, в Дуге.

За три льє від рідного міста Валтасар побачив свою дочку Фелісію верхи на коні — її супроводжували обидва брати, Еммануель, П'єркен і найближчі друзі всіх трьох родин. Подорож мимоволі відвернула хіміка від звичних думок, краєвиди Фландрії вплинули на його серце; а коли він побачив веселий почет, який склали йому діти та друзі, то так розхвилювався, що очі в нього заблищали від сліз, голос затремтів, повіки почервоніли. Він палко обіймав дітей, будучи не в спроможності відірватися від них, і спостерігаючи цю сцену, всі мало не плакали від розчулення. Знову побачивши свій дім, Валтасар зблід, по-молодому жваво вискочив з дорожньої карети, радісно вдихнув пахощі саду, став роздивлятися все навкруг, і кожен його рух свідчив про глибоку втіху. Він випростався, його обличчя ніби помолодшало. Коли Клаас увійшов до вітальні й побачив, як точно підібрала дочка старовинні срібні свічники, які він продав, він зрозумів, що, мабуть, усі напасті залагоджено, і сльози набігли йому на очі. Розкішний сніданок подали в їдальні, де всі мисники були заповнені рідкісними речами і сріблом принаймні тієї самої вартості, що й речі, якими Клааси володіли колись. Хоча родинна трапеза тривала довго, цього часу ледве вистачило на розповіді, яких Валтасар вимагав від кожного з дітей. Духовно приголомшений поверненням додому, він перейнявся щастям родини й показав себе справжнім батьком. Його манери набули колишнього благородства. В перші хвилини він весь віддався радощам володіння й навіть не поцікавився, якими засобами повернули йому все те, що він утратив. Отже, радість його була нічим не затьмареною і повною. Поснідавши, четверо дітей, батько і нотар П'єркен перейшли до вітальні, де Валтасар не без тривоги побачив аркуші гербового паперу, які розклав на столі службовець П'єрkenової контори і стояв там, ніби готуючись виконати розпорядження свого патрона. Діти сіли, а здивований Валтасар залишився стояти біля каміна.

— Це опікунський звіт, який пан Клаас складає своїм дітям,— сказав П'єркен.— Хоча дехто з вас, може, й знудиться,— додав він, усміхаючись,

як то заведено в нотарів, котрі часто говорять жартівливим тоном про найсерйозніші речі,— одначе край необхідно, щоб ви усе вислухали.

Дарма що ця фраза цілком пасувала до обставин, Клаас, чия совість нагадала йому про минуле, сприйняв її як докір і спохмурнів. Конторський клерк почав читати. Валтасарів подив зростав у міру того, як оповіщали документ. Спочатку в ньому було встановлено, що маєтність Клаасової дружини на день її скону оцінювалася приблизно в один мільйон шістсот тисяч франків, а завершальні рядки звіту з цілковитою ясністю засвідчували, що кожне з дітей одержить належну йому частку повністю, як завжди, коли справами опікується добрий і турботливий батько родини. З цього випливало, що дім з-під застави викуплено, що Валтасар перебуває у себе вдома і що його заміські маєтки теж звільнені від боргів. Коли було підписано кілька актів, П'єркен показав розписки на суми, взяті колись у борг, і документи про зняття заборони з власності. В цю мить Валтасар, якому несподівано повернули чоловічу й батьківську честь та гідність громадянина, впав у крісло; він шукав очима Маргариту, але вона з чисто жіночої делікатності під час читання пішла з'ясувати, чи всі її розпорядження стосовно свята виконано як слід. Кожне з Клаасових дітей розуміло, про що думає старий батько, коли він блискучими від стримуваних сліз очима шукав свою дочку, яку в ту мить усі присутні бачили духовним зором у образі мужнього і світлого ангела. Габріель пішов покликати Маргариту. Почувши доччині кроки, Валтасар кинувся їй назустріч і стиснув її в обіймах.

— Тату,— сказала вона йому біля сходів, де старий її перестрів,— благаю вас, ні в чому не принижуйте свого священного авторитету. Подякуйте мені при всій родині, що я добре виконала ваші настанови і поведіться так, наче ви і тільки ви домоглися добробуту, якого ми тут досягли.

Валтасар звів очі до неба, подивився на дочку, склав руки на грудях і після короткої мовчанки, коли його обличчя набуло виразу, якого діти не бачили вже десять років, сказав:

— О, чому ти зараз не з нами, Пепіто! Як захоплювалася б ти нашою донькою!

Він міцно обняв Маргариту, неспроможний вимовити бодай слово, і повернувся до вітальні.

— Діти,— сказав він з тим благородством у тоні, завдяки якому його колись вважали людиною найвишуканіших манер,— ми всі повинні дякувати Маргариті, похвалити її за мудрість і наполегливість, з якими вона здійснила мої наміри, провела в життя мої задуми, коли, поглинутий своїми трудами, я передав їй кермо влади в нашому домі.

— Ну, а тепер пора зачитати шлюбні контракти,— сказав П'єркен, глянувши на годинника.— Але це уже не входить у мої обов'язки, адже закон забороняє мені вести справи, які стосуються моїх родичів і мене самого. Зараз з'явиться пан Рапарлье-старший.

В цей час почали сходитися друзі родини, запрошені на обід, який давали з нагоди повернення Клааса і підписання шлюбних контрактів, а слуги вносили за ними шлюбні подарунки. Людей збиралося усе більше й більше, тут були вершки світського товариства Дуге, гості ніби прагнули затьмарити одне одного красою й вишуканістю свого вбрання. Три родини, що поєднувалися між собою щасливими шлюбами, захотіли позмагатися в розкоші. Вітальня швидко наповнилася прегарними дарунками, які підносять молодим. Золото струменіло й іскрилося. Розгорнуті тканини, кашемірові шалі, намиста, дорогоцінні прикраси викликали таку щиру радість і в тих, хто дарував, і в тих, хто отримував подарунки, ця напівдитяча радість так сяяла на всіх обличчях, що про вартість коштовних дарів забули навіть люди, байдужі до всього, крім міркувань вигоди, люди, які в таких випадках не завжди вміють стримати свою цікавість і роблять точні підрахунки. Незабаром розпочався церемоніал, заведений у родині Клаасів для таких урочистих подій. Сидіти належало тільки батькам, а всі інші мали стояти перед ними на деякій відстані. Під лівою стіною зали, з боку саду, стали Габріель Клаас і панна Конінкс, далі — Еммануель де Соліс і Маргарита, Фелісія і П'єркен.

Валтасар і Конінкс, єдині з присутніх, хто мав право сидіти, розташувалися в кріслах за кілька кроків від цих трьох пар, біля нотаря, який змінив П'єркена. Жан стояв за батьковим кріслом. Зо два десятки вишукано вбраних дам, кілька чоловіків, усі з числа найближчих родичів П'єркена, Конінкса і Клаасів, мер міста Дуге, який мав провести цивільний обряд шлюбу, дванадцять свідків, узятих із найвідданіших друзів трьох сімейств, серед них і старший голова королівського суду,— усі, навіть священик церкви Святого Петра, стояли, утворюючи з боку двору врочисте півколо. Шана, яку все це зібрання віддавало батьківському авторитету голови родини, що сяяв у цю мить ореолом воістину королівської величі, надавала сцені характеру якогось справді стародавнього дійства. В ті хвилини Валтасар уперше за останні шістнадцять років забув про пошуки Абсолюту. Нотар Рапарльє підійшов спитати в Маргарити та в її сестри, чи зібралися всі, кого було запрошено на церемонію підписання шлюбних контрактів та на присвячений цій події врочистий обід і, діставши ствердну відповідь, повернувся до столу, щоб узяти шлюбний контракт Маргарити й Еммануеля де Соліса, який належало читати першим,— аж раптом двері розчинились і, сяючи від радості, до вітальні вбіг Мюлькінє.

— Пане! Пане! — заволав він.

Валтасар кинув на Маргариту погляд, сповнений розпачу, подав їй знак і вивів її в сад.

— Я не посмів сказати тобі, дитино,— мовив батько, звертаючись до дочки,— але якщо ти вже стільки для мене зробила, ти мене врятуєш і від останньої напасті. Мюлькінє позичив мені для останнього досліду, що не вдався, двадцять тисяч франків — усі свої заощадження. Мабуть, сердега, побачивши, що я забагатів, прийшов вимагати борг. Віддай йому гроші негайно. Ох мій ангеле, це йому ти завдячуєш, що твій батько досі живий, адже він один утішав мене в невдачах, він один досі вірить у мене. Без нього я, звісно, помер би...

— Пане! Пане! — не вгавав Мюлькінє.

— Ну, чого тобі? — спитав Валтасар, обертаючись.

— Алмаз!

Клаас кинувся у вітальню — в руці лакея він і справді помітив алмаз.

— Я увійшов до лабораторії...— пошепки сказав йому Мюлькінє.

Про все забувши, хімік кинув на старого фламандця погляд, який можна було передати тільки словами: "Ти першим увійшов до лабораторії?"

— ...і там,— провадив слуга,— знайшов алмаз у чаші, куди підключили вольтову батарею, щоб вона робила своє діло, і вона його таки зробила, пане, ви тільки гляньте! — додав Мюлькінє, показуючи алмаз — прозорий, восьмигранний камінь, що своїм блиском приваблював здурмані погляди всіх присутніх.

— Діти мої, друзі мої,— сказав Валтасар,— простіть мого старого слугу, простіть і мене. Від такого можна і збожеволіти. Десь на протязі останніх семи років випадок здійснив без мене відкриття, до якого я йду ось уже шістнадцять років. Як це сталося? Я не знаю. Атож, я залишив під дією вольтової батареї сполуку сірки та вуглецю, за якою треба було б постійно вести спостереження. І ось за моєї відсутності в моїй лабораторії проявилася могутність Бога, і я, звичайно, не зміг установити, як саме і в якій послідовності відбулася реакція. Хіба це не жахливо? Клятий від'їзд! Клята випадковість! Який жаль! Коли б я провів спостереження за цією тривалою, повільною — а може раптовою, звідки я знаю? — кристалізацією чи то перетворенням — хтозна, що це було! — одне слово, за цим чудом, тоді мої діти були б сьогодні ще багатші. Хоча це й не остаточне розв'язання моєї головної проблеми, все ж таки перші промені моєї слави засяяли б над моєю країною і ще світлішою була б радість поєднаних у коханні сердець, зігріта сонцем Науки!

Всі мовчали, дивлячись на цього чоловіка. Досить незв'язні слова, що вихопилися в нього від невтішного розпачу, були надто щирі, аби не прозвучати врочисто.

Раптом Валтасар притлумив свою розпуку, окинув усіх присутніх величним поглядом, що засяяв у душах, узяв алмаз і простяг його Маргариті, вигукнувши:

— Тобі він належить, ангеле мій!

Потім жестом звелів Мюлькіньє вийти і сказав нотареві:

— Продовжуймо.

Почувши від нього це слово, усі здригнулися — таке саме хвилювання викликав у публіки, що ловила кожен його порух, Тальма¹⁸ в деяких своїх ролях. Валтасар сів, тихо промовивши сам до себе: "Сьогодні я повинен бути тільки батьком".

Маргарита почула, підійшла і, схопивши батькову руку, шанобливо поцілувала її.

— Ніколи людина не виявляла себе до такої міри великою,— сказав Еммануель, коли наречена повернулася до нього,— ніколи людина не була до такої міри могутньою. Всякий інший схибнувся б з розуму.

Коли всі три контракти було прочитано й підписано, гості з'юрилися навколо Валтасара, розпитуючи його, як утворився алмаз, але він сам не міг знайти точне пояснення для цього незбагненого явища. Він подивився на горище і показав туди жестом, у якому був безпорадний гнів.

— Атож, там випадково на мить проявилася грізна сила, що виникає внаслідок руху вогненної матерії, сила, яка, безперечно, і створює метали й алмази,— сказав він.

— Цю випадковість, мабуть, легко пояснити,— озвався один гість, з тих людей, які люблять усе пояснювати,— простак забув там справжній алмаз. Оце й усе, що вціліло, а скільки він пустив димом!

— Але годі про це,— сказав Валтасар друзям.— Прошу вас сьогодні не говорити на такі теми.

Маргарита взяла батька під руку, щоб провести його в кімнати переднього дому, де мало відбутися пишне свято. Коли Валтасар слідом за гостями увійшов до галереї, він побачив, що там висять картини і все прикрашено рідкісними квітами.

— Картини! — вигукнув він. — Картини!.. І деякі з наших колишніх!

Він зупинився, обличчя його затьмарилося. На мить його охопив смуток, і він відчув тоді весь тягар своїх помилок і збагнув, як глибоко себе принизив.

— Усе це для вас, тату,— сказала Маргарита, вгадавши, які почуття схвилювали Валтасарову душу.

— Ангел, яким самі духи небесні повинні захоплюватися, скільки ж разів ти повертатимеш життя своєму батькові?

— Хай найменшої хмарки не лишиться на вашому чолі, хай очиститься ваша душа від сумних думок,— відповіла вона,— і ви винагородите мене понад мої сподівання. Я щойно подумала про Мюлькін'є, любий тату; ті кілька слів, які ви сказали про нього, свідчать про його високі чесноти і, признаюся, я погано про нього подумала. Хай вас більше не турбує, що ви у нього в боргу, він залишиться з вами як

ваш відданий і смиренний друг. Еммануель має близько шістдесяти тисяч особистих заощаджень, ми їх подаруємо Мюлькінє. За те, що служив вам так вірно, він заслуговує щастя на схилку днів. Про нас не тривожтеся! Ми з паном де Солісом житимемо спокійно, тихо, без блиску й розкоші. Отож ми обійдемося без цих грошей, поки ви нам їх не віддасте.

— О дочко, ніколи не залишай мене! Будь завжди провидінням для свого батька.

Увійшовши до кімнат, призначених для прийому гостей, Валтасар побачив, що вони заново опоряджені й обставлені з такою самою пишнотою, як і раніше. Незабаром усі рушили до великої їдальні на першому поверсі по парадних сходах, де на кожній приступці стояли квітучі дерева. Чудово оздоблений срібний посуд, який Габріель подарував батькові, впадав кожному у вічі так само, як і багато накритий стіл, що здивував навіть найшанованіших жителів міста, де споконвіку любили добре попоїсти. Слуги Конінкса, Клааса і П'єркена прислужували за пишним обідом. Сівши на почесному місці за столом, який ніби вінцем оточували обличчя родичів і друзів, що сяяли жвавою та щирою радістю, Валтасар, за чиїм кріслом стояв Мюлькінє, так розчулився і розхвилювався, що всі замовкли, як замовкають перед лицем великої радості або великого горя.

— Любі діти,— вигукнув Валтасар,— яке жирне теля закололи ви з нагоди повернення блудного батька!

Ці слова, якими вчений осудив самого себе, тим самим, можливо, перешкодивши іншим осудити його ще суворіше, були мовлені з таким благородством, що гості розчулилися до сліз; але це було останньою даниною смутку, поступово веселощі ставали все галасливішими і жвавішими, як то буває на сімейних святах. Високоповажані громадяни Дуе посходилися на бал, який почався після обіду, і ні в чому не посоромив відновленої класичної розкоші дому Клаасів.

Після того як відбулися всі три весілля, давши привід для святкувань, балів, урочистих обідів, старого Клааса на кілька місяців затягло в круговерть цих світських розваг. Його старший син оселився в маєтку біля Камбре, яким володів Конінкс, що не хотів розлучатися з дочкою. Пані П'єркен теж мусила покинути батьківський дім, щоб зробити честь особняку, який збудував П'єркен і де він вирішив жити на дворянський кшталт, бо свою контору він продав, а дядько Дераке незадовго перед тим помер, залишивши небожеві у спадок свої багаторічні заощадження. Жан поїхав до Парижа, де збирався завершити свою освіту.

Таким чином, лише де Соліси залишилися з батьком, який віддав їм задній будинок, а сам оселився на третьому поверсі переднього. Маргарита й далі піклувалася про матеріальний добробут Валтасара, й Еммануель допомагав їй виконувати цей приємний обов'язок. Благородна дівчина отримала з рук кохання найжаданіший вінок, який сплітає щастя і яскраві барви якого освіжає постійність. Справді, жодне подружжя не подавало такого прикладу повного, відвертого і чистого блаженства, про яке палко мріють жінки. Все місто з шанобливим захватом дивилося на цей союз двох істот, таких мужніх у житейських випробуваннях, істот, що так свято кохали одне одного. Пан де Соліс, раніше призначений головним інспектором університету, після свого одруження подав у відставку, щоб повніше навішатися щастям і залишитися в Дуге, де всі віддавали належне його талантам та характеру і вже тепер були готові подати за нього голос у виборчій комісії, коли він досягне депутатського віку. Маргарита, що виявила таку силу духу за скрутних обставин життя, у щасті знову стала жінкою лагідною і доброю. Звичайно, і протягом цього року Клаас не переставав думати про свою проблему, та хоч він і провів кілька дослідів, що коштували недорого і на них вистачило його прибутків, в лабораторії він бував рідко. Поновивши старовинний звичай дому Клаасів, Маргарита щомісяця влаштовувала від батькового імені сімейне свято, на яке приходили П'єркени та Конінкси, і раз на тиждень запрошувала вище товариство Дуге на чашку кави — про ці її прийоми в місті поширилася неабияка слава. Хоча Клаас часто бував неуважний, він завжди виходив до гостей і дуже люб'язно виконував свої світські обов'язки, прагнучи догодити старшій дочці, отож діти мали всі підстави

думати, що він нарешті відмовився від свого марного пошуку. Так минуло три роки.

У 1828 році сталася сприятлива для Еммануеля подія, яка покликала його в Іспанію. Хоча, здавалося, він не мав найменшої надії успадкувати родову маєтність дому де Солісів, у якому були аж три розгалужені гілки, проте жовта пропасниця, старість, безплідність, усі примхи долі поєдналися для того, щоб спадкоємцем титулів та великого статку зробити саме Еммануеля, останнього в роду. Завдяки випадковості, одній з тих, які здаються неймовірними лише в книжках, дід де Солісів одержав графство Ноуро. Маргарита не захотіла розлучатися з чоловіком, якого справи мали затримати в Іспанії надовго, до того ж їй було цікаво побачити замок Каса-Реаль, де минуло дитинство її матері, і місто Гренаду, колиску роду де Солісів. Отож вона поїхала, довіривши управління домом Марті, Жозетті та Мюлькінє, на чий відданість вона могла покластися і які вже звикли вести господарство. Маргарита запропонувала й батькові вирушити з нею до Іспанії, але Валтасар відмовився, пославшись на свій похилий вік; але справжня причина його відмови була в тому, що він уже давно задумав провести кілька дослідів, які обіцяли справдити всі його надії.

Граф і графиня де Соліс-і-Ноуро залишилися в Іспанії надовше, аніж збиралися: в Маргарити народилася дитина. В половині 1830 року подружжя було в Кадіксі — там вони сподівалися сісти на корабель і повернутися до Франції через Італію. Але тут надійшов лист, у якому Фелісія повідомляла сестрі невеселі новини. За півтора року батько вщент розорився. Габріель і П'єркен були змушені щомісяця видавати Мюлькінє певну суму грошей на домашні витрати. Старий слуга вдруге віддав хазяїнові все, що мав. Валтасар нікого не хотів приймати, не пускав до себе навіть своїх дітей. Жозетта й Марта померли. Кучера, кухаря та інших слуг — усіх поступово розрахували. Коней і екіпажі продали. Хоча Мюлькінє нікому й словом не прохопився про те, як живе його хазяїн, не було сумніву, що тисячу франків, яку щомісяця видавали їм Габріель Клаас і П'єркен, пан і слуга витрачали на досліді. Судячи з того, що Мюлькінє купував на базарі зовсім мало провізії, двоє старих

обходилися найнеобхіднішим. Нарешті, щоб не допустити продажу батьківського дому, Габріель і П'єркен сплачували відсотки за ту суму, яку старий потай від них позичив під заставну на нерухоме майно. Ніхто з дітей не міг вплинути на Клааса, який у свої сімдесят років виявляв таку виняткову енергію, що домагався здійснення усіх своїх бажань, навіть найбезглуздіших. Може, тільки Маргариті пощастить приборкати батька, як це вона зробила колись, і Фелісія благала сестру приїхати якнайскоріше; вона боялася, що батько почне підписувати векселі. Габріель, Конінкс і П'єркен, налякані тривалістю божевілля, що вже поглинуло близько семи мільйонів франків, вирішили не сплачувати Клаасових боргів. Цей лист змусив Маргариту змінити план подорожі, й вона вирушила в Дуге найкоротшим шляхом. Її заощадження і нове багатство дозволяли їй іще раз погасити батькові борги; але вона прагнула більшого, вона хотіла виконати материн заповіт і не допустити, щоб Валтасар ліг у могилу зганьбленим. Звичайно, лише вона могла вплинути на старого і не дозволити йому далі робити свої дослідження, що тільки розоряли його; адже дарма було чекати плідної наукової праці від людини такого похилого віку, коли всі здібності уже ослаблені. Але вона не збиралася наслідувати Софоклових дітей і хотіла вплинути на батька, не сварячись із ним, а надто якщо він і справді близько підійшов до мети, заради якої стільки приніс у жертву.

Пан і пані де Соліс добулися до Фландрії наприкінці вересня 1831 року і приїхали у Дуге вранці. Екіпаж зупинився біля дому на Паризькій вулиці, але виявилось, що двері замкнені. Вони довго смикали за шворку дзвінка, проте ніхто не озвався. Якийсь купець зійшов з ґанку своєї крамниці, приваблений торохтінням карети пана де Соліса та його супутників. Багато людей визирали з вікон, радіючи поверненню подружжя, яке любило в усьому місті, а також під'юджувані почуттям цікавості, чекаючи неминучих подій, до яких призведе в домі Клаасів Маргаритин приїзд. Купець сказав лакею графа де Соліса, що старий Клаас уже близько години як пішов з дому. Мабуть, Мюлькін'є повів пана прогулятися на міський вал. Маргарита послала по слюсаря, щоб відчинити двері, й у такий спосіб уникнути сцени, що могла б відбутися, якби батько виявив упертість і, як остерігала її Фелісія, відмовився

пустити її в дім. Тим часом Еммануель пішов шукати старого, щоб повідомити його про приїзд дочки, а лакей побіг попередити П'єркенів. За хвилину двері було відчинено. Маргарита увійшла до вітальні, звелівши вносити туди речі, й затремтіла від жаху, побачивши, що стіни там зовсім голі, наче все було випалене вогнем. Чудове різьблення по дереву роботи Ван-Гуїзія й портрет голови суду були продані — лордові Спенсеру, згідно з чутками. Їдальня спорожніла, там стояли лише два стільці і грубий стіл, на якому Маргарита з жахом побачила дві тарілки, дві чашки, два срібні прибори і блюдо з рештками копченого оселедця, якого, мабуть, щойно розділили між собою Клаас та його лакей. В одну мить оббігла Маргарита весь дім, і в кожній кімнаті їй відкривалося нестерпне видовище голизни, такої самої, як і у вітальні та в їдальні. Ідея Абсолюту пройшла повсюди, наче пожежа. В батьковій кімнаті тільки й було меблів, що ліжко, стілець і стіл, на якому стояв поганенький мідний свічник з недогарком свічки найнижчого гатунку, що лишився від учорашнього вечора. Вбогість у ній досягла таких розмірів, що не лишилося навіть фіранок на вікнах. З дому були продані всі речі, що мали бодай найменшу цінність — аж до кухонного посуду. Спонукувана цікавістю, яка не покидає нас навіть у нещасті, Маргарита заглянула в кімнату Мюлькіньє — вона була така сама гола, як і кімната пана. У напіввисунутій шухляді столу Маргарита помітила квитанцію, яка засвідчувала, що кілька днів тому лакей віддав у ломбард свого годинника. Маргарита зайшла в лабораторію — там було повно всіляких приладів, як і колись. Вона відчинила свої покої — звідти батько нічого не взяв.

Переконавшись у цьому з першого погляду, Маргарита залилася слізьми і все простила своєму батькові. Отже, серед цього шалу спустошення, його все ж таки зупинило батьківське почуття і вдячність, яку він плекав до дочки. Цей доказ ніжності, одержаний у ту мить, коли Маргаритин розпач досяг вершини, викликав один з тих душевних струсів, проти якого безпорадні навіть найхолодніші серця. Маргарита зійшла вниз, до вітальні, й там чекала, коли прийде батько, знемагаючи від тривоги і дедалі жахливіших сумнівів. Яким побачить вона його? Мабуть, розбитим, дряхлим, змученим, ослабленим від голоду, який він терпів з гордості. А чи зберігся в нього розум? Дивлячись на

розграбоване святилище, вона тихо плакала, не помічаючи своїх сліз. Картини всього її життя, її зусилля, її марні заходи остороги, її дитинство, її мати — щаслива й нещаслива — усе аж до усмішки її малого Жозефа, що з цікавістю дивився на спустошення в домі, складалося для неї в поему, сповнену трагічної скорботи.

Та хоч серце в Маргарити і стискалося в передчутті нещастя, вона навіть уявити собі не могла, яка розв'язка увінчає життя її батька, життя водночас таке величне і таке жалюгідне.

Становище, в якому опинився Клаас, ні для кого не було таємницею. На ганьбу роду людському в Дуе не знайшлося і двох великодушних сердець, котрі віддали б шану наполегливості геніального вченого. Для всього суспільства Валтасар був людиною, що її слід віддати під опіку, поганим батьком, який розтринькав шість маєтностей і кілька мільйонів франків, схибленим, котрий шукав філософського каменю в дев'ятнадцятому сторіччі — в сторіччі просвіти, безвір'я... і такого іншого. Його паплюжили, затаврували прізвиськом "алхімік", кидали йому в обличчя слова: "Ви тільки гляньте — він хоче робити золото!" Хай не звучить хвала нашому сторіччю — адже й тепер, як і в усі інші часи, талант гине, оточений байдужістю, не менш брутальною, ніж у ті епохи, коли померли Данте, Сервантес, Тассо і tutti quanti*. Народи оцінюють творіння генія ще пізніше, ніж королі.

* І всі до них подібні (іт.).

Таке ставлення до Клааса непомітно просочилося з вищого товариства Дуе в кола буржуазні, а звідти — до простолюду. Отже, сімдесятирічний хімік викликав глибоку жалість у людей освічених, глузливу цікавість — у народу; ці два почуття по суті виражають ту саму зневагу, те саме *vae victis***, яким жбурляє у великих людей юрба, бачачи їх приниженими. Чимало городян приходили до Клаасового дому, щоб повітритися на вікно того горища, де розвіялося з димом стільки золота і вугілля. Коли Валтасар ішов вулицею, на нього вказували пальцем; не раз, побачивши його, який-небудь простолюдин або малий

хлопчак кидав слово насмішки або жалості; проте Мюлькінє з обачності переказував своєму панові ці слова як хвалу і міг дурити його безкарно. Бо хоч Валтасарові очі й зберегли ту зіркість, якою наділяє звичка до глибоких роздумів, слух у нього ослаб. Багато хто з селян, людей грубих і забобонних, вважав старого вченого чаклуном. Благородний, знаменитий дім Клаасів у передмістях та селах називали не інакше, як "оселею чорта". Усе, навіть обличчя Мюлькінє давало привід до поширення безглузвих небилиць про хазяїна цього дому. І коли бідолашний старий ілот ішов на базар по харч насущний, що його він намагався купити якнайдешевше, то за ті самі гроші йому діставалася ще й порція добірної щедрої лайки, і він мав тільки радіти, коли та або та забобонна торговка не відмовлялася продати йому вбогі припаси зі страху занапастити душу спілкуванням із служителем пекла. Отже, все місто було по суті вороже налаштоване до великого вченого та його товариша. Цьому сприяла і жалюгідна одіж обох старих: вони вдягалися, мов ті сором'язливі бідняки, які сьак-так зберігають зовнішню охайність і ще не осмілюються просити милостиню. Рано чи пізно хтось міг образити двох старих просто на вулиці. П'єркен розумів, якою ганьбою для родини була б сцена прилюдного глузування, і, коли тесть виходив на прогулянку, посилав двох-трьох слуг, що віддалік оточували його для охорони, бо, зрештою, Липнева революція не сприяла зміцненню в простолюді шанобливості до хай там кого.

**** Горе переможеним (латин.).**

Через фатальну випадковість, яку годі пояснити, Клаас і Мюлькінє, вийшовши дуже рано з дому, обманули таємну сторожу П'єркенів і опинилися в місті самі. Вже повертаючись із прогулянки, вони всілися на лаву на площі Святого Якова погрітися на сонечку. Через площу проходили діти, одні — в школу, інші — в колег. Помітивши здалеку двох беззахисних старих дідів, чиї обличчя повеселішали на сонці, діти заговорили про них. А діти швидко переходять від балачки до сміху і від сміху до всяких витівок, жорстокості яких вони просто не усвідомлюють. Семеро чи восьмеро, які підійшли першими, зупинилися віддалік і стали

роздивлятися старих, пирскаючи від сміху, чим привернули увагу Мюлькінє.

— Бачиш отого з головою наче коліно?

— Бачу.

— Так от, він і народився вченим, щоб ти знав.

— Тато каже, він робить золото,— втрутився до розмови третій.

— Яким місцем? Цим чи отим? — запитав четвертий, тицьнувши пальцем у лоб, а потім глузливо показавши на ту частину тіла, яку так часто показують один одному школярі на знак зневаги.

Найменший з ватаги, який тримав у руках кошичка з провізією і злизував масло з хліба, наївно підійшов до лави і спитав у Мюлькінє:

— А правда, що ви робите перли й алмази?

— Правда, солдатику,— відповів Мюлькінє, усміхнувшись і поплескавши його по щоці.— Дамо й тобі, коли станеш ученим.

— І нам, і нам дайте! — хором вигукнули діти.

Школярі підбігли до лави і, мов табунець пташок, оточили хіміків. Валтасар, заглиблений у роздуми, від яких його відірвали ці крики, раптом з таким подивом розглянувся навкруги, що діти вибухнули сміхом.

— Ану, бешкетники, щоб ви мені шанували великого вченого! — сказав Мюлькінє.

— Не вченого, а нечупару печеного! — закричали діти.— Ви чаклуни! Ось ви хто! Чаклуни, чаклуни, старі відьмаки!

Мюлькінє встав і пригрозив дітям своєю палицею. Хлопчаки сипнули врозтіч, на бігу підбираючи грудки й каменюки. Якийсь робітник, що снідав за кілька кроків звідти, побачивши, як Мюлькінє підняв палицю, щоб відігнати дітей, подумав, що він котрогось із них ударив, і кинув страшні слова:

— Геть чаклунів!

Відчувши підтримку, діти почали жбурляти в дідів грудками, і саме в ту мить граф де Соліс з'явився на протилежному кінці площі в супроводі П'єркенових слуг. Хоч як вони поспішали, малі бешкетники встигли кілька разів влучити у великого вченого та в його лакея. Удару було завдано. Валтасар, який доти зберігав силу і ясність розуму, завдяки чистоті звичаїв, притаманній ученим, чиї пристрасті приборкує жага відкриття, збагнув внутрішнім почуттям суть цієї пригоди; його старече тіло не витримало жахливої наруги, завданої його найблагороднішим почуттям, і він упав, розбитий паралічем, на руки Мюлькінє; в супроводі обох зятів та їхніх слуг його віднесли на ношах додому. Жодна сила не могла перешкодити населенню Дуге йти за ношами, на яких лежав Клаас, до самих воріт його дому, де чекали Фелісія з дітьми, Жан, Маргарита та Габріель, якого сестра повідомила про свій приїзд, і він прибув разом з дружиною із Камбре. Жахливим видовищем було повернення додому старого батька, і не так його страхала смерть, як те, що діти проникли в таємницю його злиднів. негайно посеред вітальні для нього поставили ліжко. Всіляку допомогу було надано Валтасарові, й наприкінці дня його стан дозволяв сподіватися, що він житиме. Та хоч як вправно боролися лікарі з паралічем, Клаас надовго запав у дитинство. З часом параліч пощастило майже вилікувати, але він так і не відпустив язика, враженого найсильніше — можливо, тому, що там зосередилися всі сили старого в ту мить, коли він збирався вибухнути гнівом на дітей.

Ця подія викликала в місті загальне обурення. Внаслідок досі невивченого закону, що керує почуттями натовпу, всі городяни раптом перекинулися на бік Клааса. В одну мить він став для всіх великою людиною, ним захоплювалися і не шкодували для нього співчуття, в якому ще напередодні йому відмовляли. Всі вихваляли його наполегливість, волю, його мужність і геній. Міська влада вирішила суворо покарати тих, хто образив старого вченого, проте лихо вже годі було поправити. Родина Клаасів сама попросила затерти цю справу. Маргарита наказала умеблювати вітальню, і незабаром її голі стіни обтягли шовком. Коли через кілька днів після трагічної події старий батько прийшов до тями і побачив, що його знову оточує вишукана обстава і все необхідне для щасливого життя, він знаком дав зрозуміти, що здогадався про приїзд своєї дочки Маргарити,— і в цю саму мить вона увійшла до вітальні. Побачивши її, Валтасар почервонів, і його очі заблищали від сліз — хоч він і не заплакав. Він знайшов у собі силу потиснути доччину руку своїми холодними пальцями і вклав у цей потиск усі почуття та думки, яких уже не міг висловити вголос. То було щось святе і врочисте — останнє "прощай" розуму, який ще жив, серця, ще зігрітого почуттям вдячності. Виснаживши себе на марні зусилля, стомившись від боротьби з грандіозною проблемою і, можливо, в розпачі думаючи про те, що він приречений на забуття у пам'яті нащадків, цей титан науки готувався тепер завершити свій життєвий шлях. Усі діти оточили батька шанобливою увагою, його погляд міг відпочити на картинах достатку, багатства і на зворушливій картині його чудової сім'ї. Любов постійно світилася в погляді Валтасара, яким він міг передавати почуття; його очі раптом набули такого розмаїття виразів, ніби навчилися світлової, легко зрозумілої для всіх мови. Маргарита заплатила батькові борги і за кілька днів опорядила дім Клаасів з усією сучасною розкішшю, що усувала будь-які припущення про занепад. Вона не відходила від узголів'я батькового ліжка, намагаючись відгадувати всі його думки, виконувати найменші побажання. Кілька місяців минуло між погіршеннями й покращеннями стану хворого, які в старих людей свідчать про боротьбу між життям і смертю. Щоранку діти збиралися біля батька, цілий день залишалися у вітальні, обідали біля його ліжка і розходилися тільки тоді, коли він засинав. З усіх розваг, які для нього

винаходили, найдужче йому подобалося читання газет — у зв'язку з останніми політичними подіями вони стали дуже цікаві. Де Соліс читав уголос, а Клаас уважно слухав.

Якось наприкінці 1832 року Валтасар уночі дуже мучився, й доглядальниця, злякавшись раптової зміни у стані хворого, покликала П'єркена-лікаря. Лікар, у свою чергу, визнав за потрібне не відходити від недужого, боячись, що він у будь-яку мить може сконати — внутрішня криза набула характеру агонії.

Старий неймовірно сильними рухами намагався скинути з себе пута паралічу; він хотів говорити і ворухив язиком, неспроможний вимовити жодного звуку; думки струменіли з палахкотючих очей; спотворене обличчя виражало нечуваний біль; пальці судомно ворухилися; хворий весь укрився великими краплями поту.

Вранці прийшли діти — поцілували батька, щоб виразити свою любов, яка через побоювання близької смерті з кожним днем ставала палкішою; але Валтасар не виявив радості, яку завжди приносили йому ці знаки ніжної уваги. Еммануель, якому лікар розповів про тяжкий стан хворого, поквапився розпечатати газету, щоб спробувати, чи не полегшить читання внутрішньої напруги, яка мучила Валтасара. Розгорнувши аркуш, він побачив слова: Відкриття Абсолюту, які вразили його, і прочитав Маргариті статтю, де розповідалося про суд над одним знаменитим польським математиком, який нібито комусь продав секрет Абсолюту. Хоча Маргарита попросила чоловіка не читати цю статтю батькові, й Еммануель прочитав її для неї пошепки, Валтасар усе ж таки почув.

Зненацька умирущий підвівся, упершись руками в ліжко, і втупив у наполоханих дітей погляд, що вразив їх, мов блискавка; волосся, яке ще вціліло в нього на потилиці, заворушилося; зморшки затремтіли, обличчя освітілося відблиском внутрішнього вогню, набуло одухотвореного виразу; він підніс руку, зсудомлену безпорадним гнівом, і громовим голосом промовив знамените Архімедове слово: "Еврика!" (Я знайшов!) А потім його тіло без сил упало на постіль, і він сконав, жахливо

застогнавши; та поки лікар не закрив його жахливо вирячених очей, вони виражали гіркий жаль, що так і не зміг він передати для Науки розгадку таємниці, з якої зірвала покривало тільки кощава рука Смерті.

Париж, червень — вересень 1834 р.

=====

Примітки склав Дмитро Наливайко

Працюючи над романом "Пошуки Абсолюту", Бальзак у кінці липня 1834 р. писав Е. Ганській: "Це неосяжна тема, краща книга, яку я здатен написати..." Перше видання "Пошуків Абсолюту" вийшло того ж року, причому в цьому виданні твір був поділений на сім розділів, і кожен розділ був озаглавлений: "Дім Клаасів", "Історія фламандської сім'ї", "Абсолют", "Смерті матері", "Відданість молоді", "Батько у вигнанні", "Абсолют знайдено". Включивши 1845 р. роман в "Людську комедію" (XIV том, перший том "Філософських етюдів"), Бальзак зняв у цьому виданні поділ на розділи.

Роман "Пошуки Абсолюту" вільний від фантастики й символіки, в певних вимірах наближений до побутового рівня, але це один із центральних творів "Філософських етюдів". У ньому глибоко діалектично розроблена одна з центральних проблем циклу: проблема мислі (в специфічному бальзаківському розумінні — злютованої з пристрастю і всією психічною діяльністю) як сили творчої і водночас руйнівної. Примітним робить цей твір і те, що в ньому Бальзак зовсім по-новому висвітлює тему науки й діяльності вченого. У тому ж листі до Ганської він розповідав: "Два академіки вчили мене хімії для того, щоб книга не погіршила проти науки. Вони змушували мене правити коректуру від десяти до дванадцяти разів. Довелося читати Берцеліуса, працювати, щоб не відстати від науки".

Сучасники Бальзака не зрозуміли роману, вони сприйняли його як історію незвичайної і згубної пристрасті, яка породжує тяжкі сімейні драми. Так, зокрема, витлумачив твір Ш. де Сент-Бев, у той час найавторитетніший французький критик.

Герой роману, вчений-хімік Валтасар Клаас іде по шляху "пошуків абсолюту", прагне відкрити "першоелемент усіх п'ятдесяти трьох речовин, відомих сучасній науці", той, який здатний породжувати все існуюче. Ця наукова ідея здавалася тогочасним ученим фантастичною, але "найдивовижнішим є те, що Клаас і його творець, очевидно, мали рацію і на ціле століття випередили науку" (А. Моруа). І те початкове завдання, яке ставив перед собою герой,— перетворення вугілля в алмаз,— вирішене в наші дні.

Одержимий ідеєю "розщепити азот" і відшукати "першоелемент усіх речовин", Клаас не зупиняється ні перед чим. Щоб роздобути кошти для проведення дослідів, він розорює сім'ю і прирікає її на злидні, доводить до смерті свою дружину Жозефіну. Бальзак загострює до краю одержимість героя науковими ідеями, що сприймається близькими людьми як невиліковна душевна хвороба. Ним володіє мисль-пристрасть, яка сильніша й вища за самого Клааса і діє як фатум. Вона не полишає героя і на смертнім одрі, його мозок працює до останньої хвилини, помираючи, він вигукує: "Еврика!" Тим самим письменник створює у читача враження, що Клаас зміг би звершити своє відкриття, якби його не спостигла смерть.

Далеко не відразу було усвідомлено справжній зміст образу Валтасара Клааса. Той же Сент-Бев побачив у ньому послідовника алхіміків, який заради химери спалює в своїх печах мільйонний статок. І лише в нашому столітті прийшли до розуміння того, що в цьому романі відображено стан тогочасної науки та її пошуки, і образ Валтасара Клааса є принципово новим образом ученого, "архетипним" для літератури другої половини XIX і XX ст.

1. Ганзейський союз — торговельний і політичний союз північнонімецьких міст пізнього середньовіччя (заснований в середині XIV ст., розпався в середині XVII ст.), до якого входили також міста інших країн Північної Європи.

2. Батавські форми — в давні часи на території Фландрії жило германське плем'я батавів, звідси давня назва країни — Батавія.

3. Королівство Леон — королівство в Іспанії раннього середньовіччя, яке згодом увійшло до складу королівства Кастилія і стало однією з іспанських провінцій. Тому правильніше було б говорити про земельні володіння в провінції Леон.

4. Свято Геяна — старовинне свято в місті Дуе, пов'язане з міфічним велетнем Геяном, покровителем міста. Можливо, що прототипом Геяна був народний герой Фландрії Жам Гелон (XI ст.), який прославився в боротьбі з норманнами.

5. Артевелде Якоб (1290-1345) — ватажок руху городян у Фландрії, спрямованого проти феодального панування графа Гентського. Очолив міське самоуправління Гента на початку Столітньої війни (1337-1453).

6. ...проступали гулі, в яких Галль поміщав поетичні світи.— Австрійський лікар, творець френології, Франц Йозеф Галль (1758-1828) запропонував теорію локалізації психічних функцій в корі великих півкуль головного мозку.

7. Ясновидець Сведенборгової церкви — в деяких країнах створилися в той час секти послідовників Сведенборга.

8. Гельвецій Клод Андріан (1715-1771) — французький філософ-матеріаліст доби Просвітництва, представник сенсуалістичного матеріалізму.

9. Якби дружина Генріха VIII була негарна...— Йдеться про Анну Болейн, третю дружину англійського короля Генріха VIII (1509-1547), яка була страчена за його наказом нібито за подружню зраду. Анна Болейн — мати королеви Єлизавети I.

10. Перша дружина Наполеона — Жозефіна Богарне (1763-1814). Наполеон розлучився з нею 1809 року для того, щоб одружитися з дочкою австрійського імператора й таким чином, зміцнити становище заснованої ним династії.

11. Того польського дворянина звали Адам Верхівня.— Цього героя роману Бальзак наділив прізвиськом, яке є назвою українського села, де був маєток Ганських і де він сам прожив майже два роки під кінець життя (1847-1848; 1848-1850).

12. ...панна Буріньйон — як і письменники ілюмінати та квієтисти...— Буріньйон Антуанетта (1616-1680) — авантюристка, яка оголосила себе "нареченою Святого Духу" і його провісницею; написала кілька релігійно-містичних творів. Ілюмінати — релігійно-містична течія, що проповідувала моральну чистоту й засуджувала офіційну церкву, її прибічники створювали таємні товариства, які в XVIII ст. поширилися в Західній Європі. Квієтисти — релігійно-містична течія, яка сповідувала пасивність і самозречення, розчинення людського духу в релігійному спогляданні.

13. Фенелон Франсуа (1651-1715) — французький письменник, автор філософсько-дидактичного роману "Пригоди Телемака", був прибічником квієтизму.

Гійон Жанна-Марі — релігійна письменниця, автор релігійно-містичних книг.

14. ...перед картиною Гвідо...— Мається на увазі італійським живописець Гвідо Рені (1575 — 1642), представник Болонської академії. Майстерність композиції поєднував з холодною ідеалізацією.

15. ...війна Ста днів, вторгнення чужоземних військ...— Ідеться про події 1815 року: Сто днів Наполеона і війна з Англією та Пруссією, яка завершилася його поразкою у битві при Ватерлоо, після чого ворожі війська вступили в північно-східну Францію.

16. ...ніби оті негри, що вранці продають дружину за ковток горілки, а ввечері плачуть за нею.— Парафраза новели П. Меріме "Таманго" (1829), яка з'явилася незадовго перед тим, як Бальзак почав роботу над "Пошуками абсолюту".

17. "Все царство за коня!" — Вигук протагоніста історичної хроніки Шекспіра "Річард III" у фінальній сцені, де зображена битва при Босворті (1485), в якій Річард III потерпів поразку і був убитий.

18. Тальма Франсуа Жозеф (1763-1828) — видатний французький актор класицистичного театру.